

T.C.
BÜLENT ECEVİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

TÜRKİYE'DE HİZMET SEKTÖRÜNÜN GELİŞİMİ VE
EKONOMİK BÜYÜMEYE ETKİSİ

Yusuf İnamoğlu

Zonguldak 2013

T.C.
BÜLENT ECEVİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

TÜRKİYE’DE HİZMET SEKTÖRÜNÜN GELİŞİMİ VE
EKONOMİK BÜYÜMEYE ETKİSİ

Hazırlayan
Yusuf İnamoğlu

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Hamza Çeştepe

Zonguldak 2013

T.C.
BÜLENT ECEVİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüzün İktisat Anabilim Dalında 2004528203003 numaralı Yusuf İNAMOĞLU'nun hazırladığı "Türkiye'de Hizmet Sektörünün Gelişimi ve Ekonomik Büyümeye Etkisi" konulu YÜKSEK LİSANS tezi ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği uyarınca 13/09/2013 Cuma günü saat 14:30'da yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda tezinin onayına OYBİRLİĞİYLE/~~OYÇOKLUĞUYLA~~ karar verilmiştir.

Başkan

Doç.Dr. Hamza ÇEŞTEPE (Danışman)

Üye

Yrd.Doç.Dr. Deniz ŞÜKRÜOĞLU

Üye

Yrd.Doç.Dr. Mehmet CURAL

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

.../09/2013

Doç. Dr. Hakan SARIBAŞ
Enstitü Müdürü

ÖZET

Kurum	:	BEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı
Tez Başlığı	:	Türkiye’de Hizmet Sektörünün Gelişimi ve Ekonomik Büyümeye Etkisi
Tez Yazarı	:	Yusuf İnamoğlu
Tez Danışmanı	:	Doç. Dr. Hamza Çeştepe
Tez Türü, Yılı	:	Yüksek Lisans Tezi, 2013
Sayfa Adedi	:	151

Bu çalışmada, Türkiye’de hizmet sektörünün gelişimi ve ekonomik büyümeye etkisi araştırılmıştır. Hizmet sektörü tarihsel olarak, ekonomik kalkınma aşamalarında sektörlerde görülen yapısal değişimin önemli bir parçası olarak gelişmiştir. Türkiye’de hizmet sektörünün, özellikle son 20-30 yılda dünyadaki genel eğilime uygun bir şekilde diğer sektörlerle göre daha hızlı büyüdüğü ve ekonomi içindeki ağırlığının arttığı görülmektedir.

Çalışmada Türkiye’de sektörel yapının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi, hizmet sektörü odağında ekonometrik olarak analiz edilmiştir. 1968-2006 dönemi verileriyle VAR ve nedensellik testleri kullanılarak yapılan zaman serisi analizleri sonucunda, Türkiye’de tarım ve hizmet sektörlerinin hem ekonomik büyüme üzerinde etkili oldukları hem de ekonomik büyümeden etkilendikleri tespit edilmiştir. Tarım sektörü gibi hizmet sektörünün de istihdam ve gelir yaratma kapasitesinin yüksek olması ekonomi içindeki ağırlığını artırmaktadır. Sanayi sektörü ile ekonomik büyüme arasında ise anlamlı bir ilişki bulunmamıştır. Bunun nedeni olarak, sanayi sektöründe istihdam artışının pahalı ve artan makineleşme nedeniyle zor olması gösterilebilir.

Anahtar Kelimeler: Hizmet Sektörü, Ekonomik Büyüme, Zaman Serisi Analizi, Türkiye.

ABSTRACT

Institution : BEÜ Institute of Social Sciences, Department of Economics
Title : The Development of Service Sector in Turkey and Its Effect
on Economic Growth
Author : Yusuf İnamoğlu
Adviser : Asst. Prof. Dr. Hamza ÇEŞTEPE
Type of Thesis, Year : MSc. Thesis, 2013
Total Number of Pages : 151

In this paper, the effect of the service sector on economic growth has been studied. Service sector, historically, has been developed as an important part of structural change which is seen at sectors during economic development phases. It is seen and experienced that service sector in Turkey is getting bigger more than the other sectors and increasing its share in the whole economy in last 20-30 years pursuant to general world trend.

In the study, the effects of sectors' structures and shares on economic growth have been analysed by focusing on service sector. According to results of time series analysis method in which VAR and causality tests were used with 1968-2006 period data, the agriculture and service sectors have influence on economic growth and they are also influenced by economic growth. Like agriculture sector, service sector has also employment and income creating capacity. These make service sector become the biggest sector in the economy. According to empirical results, there is no meaningful relation between industry sector and economic growth, since employment increase is so expensive in industry sector and it is also so difficult because of the mechanization and automation.

Keywords: Service Sector, Economic Growth, Time Series Analysis, Turkey

ÖNSÖZ

Bu çalışmanın hazırlanmasında konunun seçiminden araştırmanın tamamlanmasına kadar bütün aşamalarda değerli yardımlarını, hoşgörülerini ve vakitlerini esirgemeyen başta çok değerli danışmanım Doç. Dr. Hamza ÇEŞTEPE ve Doç. Dr. Kadir KARAGÖZ'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Bunun yanında her zaman ve koşulda verdikleri destekleri, eşsiz çabaları ve sabırları için sevgili eşim Neşe İnamoğlu'na ve tüm aileme; özellikle de annem ve babam Dudu-Mehmet İnamoğlu'na ve Satiye-Ünal Kesici'ye gönül dolusu teşekkürlerimi sunuyorum.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
TABLolar LİSTESİ.....	ix
GRAFİKLER LİSTESİ	xi
KISALTMALAR LİSTESİ	xii
GİRİŞ	1
1. HİZMET VE HİZMET SEKTÖRÜYLE İLGİLİ KAVRAMSAL ÇERÇEVE	4
1.1. Hizmetin Tanımı ve Doğası.....	4
1.2. Hizmet Sektörü ve Kapsamı	7
1.3. Kalkınma-Hizmet Sektörü İlişkisi ve Tarihsel Gelişim	12
1.3.1. Kalkınma-Hizmet Sektörü.....	12
1.3.2. Kalkınma Sürecinde Hizmet Sektörünün Yeri	13
1.3.2.1. Hizmet Sektörünün Gelişimi ve Nedenleri	13
1.3.2.2. Hizmet Sektörünün İstihdam Seviyesi ve Artış Nedenleri	24
1.3.2.3. Hizmet Sektöründe Katma Değerin Uzun Vadede Gelişimi	32
1.3.2.4. Hizmet Sektörünün GSMH'daki Payının Genişlemesi	33
1.4. Uluslararası Hizmet Ticareti.....	38
2. TÜRKİYE'DE HİZMET SEKTÖRÜNÜN GELİŞİMİ VE MEVCUT DURUMU	47
2.1. Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Hizmet Sektörünün Durumu	47
2.2. Cumhuriyet Döneminde Hizmet Sektörünün Yapısı	52
2.2.1. Ulaştırma Sektörü	52
2.2.2. Haberleşme Sektörü	58
2.2.3. İnşaat	63
2.2.4. Turizm	67
2.2.5. Finans Hizmetleri.....	73
2.2.6. Eğitim Hizmetleri.....	78
2.2.7. Sağlık Hizmetleri	82

2.2.8. Ticaret Hizmetleri	85
2.2.9. Diğer Kamu Hizmetleri	86
2.3. Türkiye’de Hizmetler Sektörünün Bugünkü Durumu ve Çeşitli Ülke Gruplarıyla Karşılaştırılması.....	88
3. HİZMET SEKTÖRÜ- EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİNE TEORİK YAKLAŞIM.....	99
3.1. Büyümenin Tanımı	99
3.2. Büyümenin Kaynakları	99
3.2.1. Emek Miktarındaki Artış	100
3.2.2. Sermaye Miktarındaki Artış	102
3.2.3. Doğal Kaynaklar	102
3.2.4. Teknolojik Gelişme	103
3.3. Büyüme Teorileri.....	104
3.3.1. Klasik Büyüme Teorileri	104
3.3.2. Harrod-Domar Modeli.....	106
3.3.3. Solow Modeli.....	108
3.3.4. İçsel Büyüme Modelleri	110
3.3.4.1. AK Modeli (Rebelo’nun Yaklaşımı)	111
3.3.4.2. AR-GE (Araştırma-Geliştirme) Modeli.....	111
3.3.4.3. Lucas Yaklaşımı	112
3.4. Temel Sektörler Büyüme İlişkisi.....	113
3.4.1. Tarım-Büyüme İlişkisi	114
3.4.2. Sanayi-Büyüme İlişkisi	117
3.4.3. Hizmet Sektörü-Büyüme İlişkisi.....	118
3.5. Hizmet Sektörü ve Verimlilik	121
4. HİZMET SEKTÖRÜNÜN EKONOMİK BÜYÜMEYE ETKİSİNİN EKONOMETRİK ANALİZİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ	127
4.1. Ampirik Literatür İncelemesi	127
4.2. Ampirik Analiz	130
4.2.1. Değişkenlerin Tanımlanması.....	130
4.2.2. Durağanlık Testi	131
4.2.2.1. Birim Kök Testi.....	131

4.2.2.2. Eşbütünleşme Testi.....	133
4.2.3. Modelin Tahmini ve Analiz Sonuçları.....	135
4.2.3.1. VAR ve Nedensellik Testi	135
4.2.3.2. Analiz Sonuçları	135
SONUÇ	138
KAYNAKÇA.....	141

TABLolar LİSTESİ

	<u>Sayfa</u>
Tablo 1.1: ISIC Endüstri Sınıflandırması.....	12
Tablo 1.2: ABD’de İstihdamın Sektörel Dağılımı (1870-2010) (% olarak)	24
Tablo 1.3: Muhtelif Ülkelerde Hizmet Sektörü İstihdamının Toplam İstihdama Oranı (1980-2010)	31
Tablo 1.4: Muhtelif Ülkelerde Hizmet Sektörünün GSMH Payları (1975-2010) ..	34
Tablo 1.5: Muhtelif Ülkelerde Ekonomideki Sektör Payları (1980-2010)	35
Tablo 2.1: Türkiye’de Ulaştırma Sistemlerine Göre Yolcu Taşımaları	53
Tablo 2.2: Türkiye’de Ulaştırma Sistemlerine Göre Yük Taşımaları.....	53
Tablo 2.3: 1950-2011 Ulaştırma İstatistikleri.....	54
Tablo 2.4: Hava Meydanlarında Toplam Yolcu Trafığı (1960-2010)	55
Tablo 2.5: Hava Meydanlarında Toplam Yük (Kargo-Posta-Bagaj) Trafığı (1960-2010).....	56
Tablo 2.6: Yıllar itibariyle Türk Liman Başkanlıklarında Yapılan Yükleme ve Boşaltmalar (bin) ton.....	57
Tablo 2.7: Türkiye’nin Dış Ticaretinin Modlara Göre Dağılımı (milyon USD) (2011).....	58
Tablo 2.8: Türkiye’de İletişim Araçları İstatistikleri	59
Tablo 2.9: Türkiye’de Yıllar İtibariyle Turist Sayısı ve Turizm Geliri (1963-2010) ..	68
Tablo 2.10: Türkiye’de Sektörlerin İstihdam Yaratma Gücü.....	71
Tablo 2.11: Türk Finans Sektörü Aktif Büyüklüğü (2012).....	75
Tablo 2.12: Türkiye Bankacılık Sektöründe Banka Sayıları ve İstihdam.....	76
Tablo 2.13: Türkiye’de Okul Türü ve Öğretim Yılına Göre Okul/birim, Öğretmen, Öğrenci ve Mezun Olan Öğrenci Sayısı.....	80
Tablo 2.14: Yaygın Eğitimde Kurum Türüne Göre Sayılar (2010-11 Sonu).....	81
Tablo 2.15: Türkiye’de Yıllara Göre Uzman-Pratisyen Hekim Sayısı ve Dengesi (1950-2005).....	85
Tablo 2.16: Türkiye’de Ödemeler Dengesi İçinde Hizmet Sektörünün Yeri (Milyon\$)	95
Tablo 2.17: Türkiye’de Sektörlerin GSMH İçindeki Payı (Sabit Fiyatlarla, %)	97

Tablo 2.18: Türkiye’de Sektörlere Göre İstihdam Payları (%)	98
Tablo 4.1: ADF Birim Kök Testi Sonuçları (sabit + trend)	132
Tablo 4.2: PP Birim Kök Testi Sonuçları (sabit + trend).....	137
Tablo 4.3: Johansen Eşbütünleşme Testi Sonuçları.....	134
Tablo 4.4: VAR Modeli Tahmin Sonuçları (Bağımlı Değişken $\ln GSMH$)	135
Tablo 4.5: Granger Nedensellik Testi Sonuçları	136

GRAFİKLER LİSTESİ

	<u>Sayfa</u>
Grafik 2.1: Türkiye’de Genişbant İnternet Abone Sayısı (2008-2012)	60
Grafik 2.2: OECD Ülkelerinde Sabit-Mobil Genişbant İnternet Penetrasyon Oranları (2012)	61
Grafik 2.3: Türkiye’de Mobil Abone Sayısı ve Toplam Nüfusa Göre Penetrasyon (2008-2012)	62
Grafik 2.4: Türkiye’de İşletme Belgeli Yatak Kapasitesi (2000-2010).....	69
Grafik 2.5: Bin Kişiye Düşen Yatak Sayısı (2010)	83
Grafik 2.6: Türkiye’de Sağlık Kurumu ve Hastane Sayısı (2008)	84
Grafik 2.7: Türkiye’de Hizmetler Sektörünün 2000-2011 Arasındaki Gelir-Gider Oranları.....	96

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AR-GE	: Araştırma Geliştirme
BAE	: Birleşik Arap Emirlikleri
BDDK	: Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu
Bkz	: Bakınız
BYKP	: Beş Yıllık Kalkınma Planı
DDY	: Devlet Deniz Yolları
DİE	: Devlet İstatistik Enstitüsü
DKE	: Dünya Kalkınma Endeksi
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
DTÖ	: Dünya Ticaret Örgütü
DYY	: Doğrudan Yabancı Yatırım
GATT	: Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (General Agreement on Tariffs and Trade)
GDP	: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (Gross Domestic Product)
GMPCS	: Uydu Üzerinden Dünya Çapında Kişisel Mobil Haberleşme (Global Mobile Personal Communications by Satellite)
GOÜ	: Gelişmekte Olan Ülkeler
GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
ICT	: Bilgi ve İletişim Teknolojileri (Information and Communications Technology)
IMF	: Uluslararası Para Fonu (International Monetary Fund)
ISIC	: Uluslararası Standart Endüstri Sınıflandırması (International Standart Industry Classification)
KGM	: Karayolları Genel Müdürlüğu
KM	: Kilo Metre
KOBİ	: Küçük ve Orta Boy İşletmeler

- MEB : Milli Eğitim Bakanlığı
- MGHH : Millî Gelir ve Hâsıla Hesapları
- OECD : Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (Organisation for Economic Co-operation and Development)
- ÖİK : Özel İhtisas Komisyonu
- SHK : Sivil Havacılık Kanunu
- SSK : Sosyal Sigortalar Kurumu
- T.A.Ş. : Türkiye Anonim Şirketi
- TCDD : Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları
- TCMB : Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası
- TEPGE : Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü
- TMMOB : Makine Mühendisleri Odası
- TTB : Türk Tabipleri Birliği
- TÜİK : Türkiye İstatistik Kurumu
- WDI : Dünya Kalkınma Göstergeleri (World Development Indicators)
- WTO : Dünya Ticaret Örgütü (World Trade Organization)
- WTTC : Dünya Turizm ve Seyahat Konseyi (World Travel and Tourism Council)

GİRİŞ

Dünya, bilim ve teknolojide hızlı bir gelişme göstermektedir. Bu gelişmeler toplum yaşamını, ulaşımı, iletişimi derinden ve sürekli olarak değiştirmektedir. Artan nüfus ve şehirleşmeyle birlikte ulaşım ve iletişimde meydana gelen bu gelişmeler ve şehirleşmenin artması tüketici talebinde ve talep edilen hizmetlerde de artışa ve değişikliğe sebep olmaktadır. Artık günümüzde ara hizmet taleplerinin çeşitlenmesi ve artması sonucunda hizmet sektörünün ve hizmet ticaretinin hemen hemen tüm ekonomilerde önemi artmış ve artmaya da devam etmektedir.

Başlangıçta birçok iktisatçı ve araştırmacı tarafından çok uzun süreler boyunca ihmal edilen ve verimsiz olarak düşünüldüğü için fazla değer verilmeyen hizmet işlemleri, 20.yy'ın ikinci yarısından itibaren üzerinde çalışılan, değer verilen ve araştırılan bir konu olmaya başlamış ve ekonomileri ve ekonomi politikalarını etkiler hale gelmiştir.

Ekonomilerin başlıca üç sektöründen biri olan hizmetler sektörü, günümüzde birçok ülkenin milli gelir ve istihdamı içerisinde önemli bir paya sahiptir. İç ve dış pazarın altyapısını oluşturmada temel sektörler arasında yer alan hizmetler sektörü, bu anlamda ticaret açısından da önemli bir etkiye sahiptir. Özellikle, Türkiye gibi dış ticaret bilançosu açık veren bazı gelişmekte olan ülkeler, bu açıkları hizmet ticaretindeki fazlalarla kapatmaya çalışmaktadır.

Hizmetler, üretim ve iş süreçlerinin her aşamasında ortaya çıkmakta ve katma değer yaratma sürecinde hizmetlerin önemi tüm sektörlerde hızla artmaktadır. Özellikle yeni enformasyon, bilişim ve iletişim teknolojilerinin kullanımı, daha yoğun bir işbölümü ve daha yüksek bir uzmanlaşma yeni katma değer biçimlerini yaratmıştır. Katma değer yaratmanın değişen şekillerinden dolayı, mal ve hizmetlerin üretimiyle, müşteriler ve hizmet sağlayıcıları arasında birbirini etkileyen karmaşık süreçler ortaya çıkmıştır.

Gelişen ve değişen dünyada ekonomik koşulların da değişmesi sonucu günümüz itibariyle en dikkat çekici gelişmeyi hizmet sektörü sergilemektedir. Gerek

gelişmiş ülkeler gerekse geliştirmekte olan ülkeler bunun farkına varmış olup bu sektöre yönelik özel bazı stratejiler geliştirme yönünde çaba sarf etmektedirler. Gerçekten, hizmet sektörü artık hayatın her noktasında, her alanına sirayet etmiş ve GSYH'nin büyük bir belirleyicisi olmuştur. Özellikle son 25 yıldır bütün ülkelerde hizmetler ekonomisi önem kazanmış, GSMH'deki ve istihdamdaki payını artırmıştır. Hizmetler altyapı oluşturulmasında, rekabet gücü ve ticaret kolaylığı sağlanmasındaki katkısı ile başlıca ekonomik faaliyetleri oluşturmaya başlamışlardır. Gerek teknolojik gelişmeler, gerekse ülkelerin eğilimleri bu sektörün önemini daha da artırmaktadır. Sektörde dünya çapında serbestinin sağlanması ve ticaretinin önündeki engellerin azaltılması yönündeki çalışmalar sektörün gelişimine katkı sağlayacaktır.

Türkiye ekonomisi yıllar içerisinde önemli değişimlere sahne olmuştur. Tarım ekonomisi Cumhuriyetin ilk yıllarında temeli oluştururken, gerçekleştirilen iktisat kongreleri ve ekonomik sistemlerin değişmesiyle birlikte, zamanla tüm dünyada olduğu gibi tarım sektöründen sanayi ve hizmet sektörüne doğru bir yönelim söz konusu olmuştur. Hizmetler, bilgi çağında diğer sektörlerin dinamik bileşeni olmasından dolayı küresel ekonomide olduğu gibi Türkiye'de de hızla artan bir öneme sahiptir. Bu sebeplerle Türkiye 1960'lardan bu yana uygulamakta olduğu planlı kalkınma modelinde sektörel yapının değişimini önemli bir hedef olarak benimsemiş ve planlar bu çerçevede hazırlanmıştır. 1980'lerden sonra Türkiye, dünyaya açılma dönemine girerken sanayi alanında faaliyetlerini artırmış, 2000'lerden itibaren ise sağlanan ekonomik dönüşümle birlikte, hizmet sektörünün önemi ve ekonomi içindeki rolü bir kat daha artmıştır.

Hizmet sektörü, gelişmiş ülkelerin hepsinde ve geliştirmekte olan ülke ekonomilerinin çok büyük bir kısmında gerek gayri safi milli hasıla gerekse toplam istihdam içerisindeki payı ile tarım ve sanayi sektörlerini geçerek birinci sektör konumuna gelmiş ve ekonomi politikalarını etkileyen temel unsurlardan birine dönüşmüştür. Bu çalışmanın temel amacı hizmetler sektörünün Türkiye'de geldiği konumu araştırmak; hizmet sektörünün gelişimini ve değişimini inceleyerek Türkiye'de büyümeye olan etkisini ampirik olarak analiz etmektir.

Bu çalışma hazırlanırken öncelikle konu ile ilgili literatür taranmış ve elde edilen kaynaklar incelenmiştir. Çalışmada, Türkiye İstatistik Kurumu'nun, Devlet Planlama Teşkilatı'nın ve Dünya Bankası'nın resmi metinlerinden, istatistiklerinden ve yayınlarından yararlanılmıştır. Türkiye'de sektörel yapının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi zaman serileri analiz yöntemleriyle ampirik olarak araştırılmıştır. Çalışmada bağımlı değişken olarak ekonomik büyüklüğü temsilen GSMH kullanılırken; tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinin 1968 – 2006 dönemine ilişkin yıllık üretim değerleri bağımsız değişken olarak kullanılmıştır.

Çalışma dört ana bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde hizmet sektörünün kavramsal çerçevesi ortaya konularak hizmetin tanımı ve kapsamı; hizmet sektörüne ilişkin birincil akademik çalışmalar ve araştırmalar incelenmiştir. Bununla birlikte hizmet sektörünün gelişiminin nedenleri muhtelif ülkelere ait gayri safi milli hasıla ve istihdama ilişkin sektörel oranlar ile birlikte değerlendirilerek paylaşılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyete Türkiye'de genel olarak hizmet sektöründe ve hizmet alt sektörlerindeki gelişmeler incelenmiş ve Türkiye'deki hizmet sektörlerinin bugünkü durumu çeşitli ülke gruplarıyla karşılaştırmalı olarak ortaya konulmuştur.

Çalışmanın üçüncü bölümünde hizmet sektörü ile ekonomik büyüme ilişkisi başlığı altında önce büyümenin tanımı, kaynakları ve büyüme teorilerinden bahsedilmiş ardından temel sektörler – büyüme ilişkisi ele alınmıştır.

Çalışmanın dördüncü bölümünde Türkiye'de sektörel yapının ve özellikle de hizmet sektörünün ekonomik büyüme üzerindeki etkisi zaman serileriyle ampirik olarak analiz edilmiştir. Analiz, tarım, sanayi ve hizmetler şeklinde üçlü bir sektörel bölümlenmeye dayalı olarak gerçekleştirilmiştir. Ekonomik büyüklüğü temsilen GSMH ve tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinin 1968–2006 dönemine ilişkin yıllık üretim değerleri kullanılmıştır. Ampirik analizde sektörel paylarla ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi de ekonometrik olarak ortaya konulmuştur.

Çalışmanın sonuç bölümünde ise genel değerlendirme ve ulaşılan sonuçlar yer almaktadır.

1. HİZMET VE HİZMET SEKTÖRÜYLE İLGİLİ KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Hizmetin Tanımı ve Doğası

“Mal” ve “hizmet” kavramlarının tanımı ve iktisadî işlevleri öteden beri tartışma konusu olmuştur. Bir kısım ekonomistler, hizmet üretiminin önemini göz ardı etmişler, hatta, üretimde kullanılan kaynakların daha verimsiz ve değersiz faaliyetlere aktarılmasına yol açtığı için hizmet üretimini olumsuz bulmuşlardır. Aslında tartışmanın kökeninde bir ürünü “mal” veya “hizmet” şeklinde sınıflandırmanın zorluğu ve keyfiliği yatmaktadır. Hizmet sektörünü olumsuzlayan bakış açısı, hizmeti “mal veya ürün olmayan” şeklinde tanımlayarak ona olumsuz veya negatif bir değer atfetmektedir. Ancak, bütün gelişmiş ekonomilerin hizmet sektörüne yöneldiğini ortaya koyan araştırmalar bu görüşü değiştirmeye zorlamıştır (Riddle, 1986). Gerçekten de tüm gelişmiş ülkelerde hizmet sektörü ekonomi içinde en büyük sektörel paya sahipken, gelişmekte olan ülkelerde de payı gitgide artmaktadır (Muyed, 2008).

Günümüzde hizmet sektörü gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ülke ekonomilerinde önemli bir rol oynamakta, buna paralel olarak uluslararası hizmet ticaretinin önemi de giderek artmaktadır. Oysa, iktisat teorisinde uzun yıllar boyunca ticarete konu olmayan işlemler olarak nitelendirilen hizmetler, iktisat modellerinde 1950'li yılların sonu ile 1960'lı yılların başında yer almaya başlamış, bu yıllara dek, teoride hizmet sektörünün rolü ve önemi üzerinde fazla durulmamıştır. Bu ihmalin başlıca nedeni ise hizmeti tanımlamada çekilen zorluk ve hizmeti mallardan ayırt etmenin çok kolay olmamasıdır (Mızrak, 2004:17). Dolayısıyla, hizmet sektörünün sağlıklı bir şekilde değerlendirilebilmesi için öncelikle “hizmet” kavramının tanımlanması ve incelenmesi gereği ortaya çıkmaktadır.

Hizmetin tanımlanması konusunda evrensel bir görüş birliği mevcut değildir. Bu durum büyük ölçüde "hizmet" olarak kabul edilen faaliyetlerin önemli derecede heterojen olmasından ileri gelmektedir. Hizmet kavramı kimi yönlerden karmaşık olup birtakım sorunlar içermektedir. Bunlar çıktının, katma değer, nispi fiyatların

ve elle tutulamazlığın ölçülmesidir. Hizmet uğraşlarının, ara tüketim ve nihai hizmet tüketiminin, tüketicinin üretimdeki rolünün tanımlanması ve birçok işlemin geri döndürülemez oluşu gibi sorunlardır.

Hizmetin fiziksel varlığının olmaması (intangible) asimetric enformasyon sorununun ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Hizmeti sunan, hizmetin kalitesi hakkında bilgiye sahipken, hizmeti tüketen bu bilgiye erişmekte güçlük çekmektedir. Tüketici hizmetin kalitesini genellikle hizmeti satın aldıktan sonra belirleyebilmektedir. Aynı durum, mal ticaretinde çoğu zaman ortaya çıkmamaktadır. Hizmet ticaretinde enformasyon temel bir sorun niteliğindedir. Bu durumda hem hizmet üreticisi hem de kamu sektörü hizmet sektörüne müdahale etmeyi görev kabul etmektedir. Hizmet üreticisi piyasada saygınlık kazanmaya önem verirken, kamu sektörü tüketiciyi korumak için sektöre düzenlemeler getirmektedir (DPT, 2000:1).

J. I. Gershuny, "bir hizmetin ne zaman hizmet olmadığı"nı tartışırken bu kavramın üç farklı anlamından söz etmektedir (Aslan, 1998:37):

a) "Hizmet" kelimesi belirli uğraşları tanımlamak için kullanılır. Maddelerin fiziksel dönüşümüne ait işlerde çalışmayan insanlar hizmet işçileri olarak kabul edilirler. Bu terimin arkasında yatan mantık hizmetin esas olarak elle tutulamayan ürünler olmasıdır. Bu nedenle bu tür ürünlerin üretimiyle ilgili faaliyetlere katılan biri hizmet üretiyor olacaktır. Bu anlamda hizmet işçileri "beyaz yakalılar" veya "enformasyon işçileri" ifadesiyle anılırlar.

b) "Hizmet" terimi özel faaliyet dallarını kapsar. Maddi olmayan malların üretimiyle uğraşan bir sektördeki işler basitçe bir kalıntı kategoriyi oluştururlar. Madencilik, tarım ve imalat sektörleri dışında kalan üretimi içeren hizmet sektörleri bu kalıntı kategoride yer alırlar. Bu kalıntı sektör, gelişmiş ülkelerde toplam istihdamın % 60-80'ini oluşturur.

c) Terimin üçüncü anlamı ise özel türde bir nihai tüketimi içerir. Bu nihai tüketimle ilgili olarak ortak bir "elle tutulamazlık" görüşü vardır. Hizmetler, satın aldığımız veya aşağı yukarı üretildikleri anda tüketilen ürünlerdir. Tiyatroya gitme,

eğitim ve sağlık hizmetinden yararlanma, otobüse binme, elbise ve evlerimizi temizletme, lokantada yemek yeme vb. Bütün bunlar nihai tüketim hizmetidirler.

"Hizmet" teriminin bu üç anlamı son derece karmaşık ilişkilere sahiptirler. Meselâ bir tıp doktoru aslında bir hizmet personelidir. Eğer doktor bir hizmet alanı olan bir hastane tarafından istihdam ediliyorsa, bu durumda bir nihai hizmet üretildiğinden söz edilmelidir. Eğer doktor, imalat sanayiine ait bir firmada sağlık danışmanı olarak çalışıyorsa, hizmet, imalat sanayii içerisinde ortaya çıkmaktadır. Eğer bu firma otomobil üreticisi ise, işin sonunda maddi bir mal ortaya çıkmaktadır. Doktor, hizmet teriminin ilk anlamıyla bir hizmet işçisidir. Ancak ürettiği ürün yani işinin somutlaştığı meta hizmet teriminin üçüncü anlamında olduğu gibi bir nihai hizmet değildir (Aslan, 1998:37).

Hizmet sektörü bazı iktisatçılarca 'kısır' bir sektör olarak nitelendirilmektedir ve kalkınma için sanayi ve tarım gibi 'üretken' sektörlerin geliştirilmesi ve hizmet gibi üretken olmayan sektörlerin ağırlığının giderek azaltılması önerilmektedir. Bu görüşlere itiraz eden iktisatçıların sayısı son dönemlerde artmaktadır. Zira, hizmet sektörünün icra ettiği fonksiyon olmaksızın, diğer sektörlerde faaliyetlerin yürütülebileceği düşünülemez. Daha vurgulu bir ifadeyle; hiçbir hizmet, sermaye mallarına önceden yapılmış bir yatırım olmaksızın üretilemez. Hiyerarşik olarak: hizmeti üretmek için sermaye malları gerekmektedir. Bu gereklilik kimi durumlarda sifıra yakinken (ayakkabı boyacısının boya sandığı) kimi durumlarda oldukça fazladır (hastane binaları ve ekipmanı). Bu tartışmanın bir sonucu: hizmete olan talepteki artış ve azalışların, uygun gecikmelerle, sermaye malları çıktısında ve bu alandaki istihdamda paralel değişmelere yol açacağıdır. Bu bağlamda ortaya çıkan bir başka doğal sonuç ise, hizmet çıktılarındaki artışların sermaye malları çıktılarında artışlara yol açarken, her sermaye malı çıktısı artışının hizmet çıktısında artışa yol açmayacağıdır (Greenfield, 2002:21).

Vijayakumari Kanapathy (2003), göreceli olarak ekonomik gelişmenin üst seviyesine ulaşıldığında hizmet sektörünün önem kazandığını iddia etmektedir. Ancak, tarım ve sanayi sektörleri ile hizmet sektörünün modern zamanlardaki yoğun ilişkisi ve geleneksel sektörlerin etkin ve sürdürülebilir gelişimi açısından hizmetler

sektörünün önemi dikkate alındığında, hizmetlerin ekonomik gelişme için sadece son talep değil, aynı zamanda ön koşul olduğu söylenebilir.

Tüm bu açıklamalar, “hizmet” kavramının tanımlanmasının son derece karmaşık ve güç bir iş olduğunu ortaya koymaktadır. Burada temel problem, son derece heterojen olan hizmetleri, hepsi için geçerli olduğu varsayılan özelliklere dayalı bir biçimde tanımlamaya çalışmaktan kaynaklanmaktadır. Oysa bütün hizmetlerin aynı özellikleri taşıması için bir neden yoktur.

Şimdiki adı Avrupa Birliği olan Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun kurucu Antlaşması olan ve 25 Mart 1957 tarihinde imzalanan Roma Antlaşması'nın 60. Maddesi de hizmetleri "normal olarak bir ücret karşılığı yapılan ve malların, sermayenin ve kişilerin serbest dolaşımı kapsamına girmeyen işler" olarak tanımlamaktadır (DPT, 2000:2).

1.2. Hizmet Sektörü ve Kapsamı

Klasik ekonomist Adam Smith'den günümüze hizmet sektörü ve bu sektördeki verimlilik çokça tartışmalara sebep olmuş ve genel olarak imalat sektörü dışındaki tüm aktiviteler azalan verimler kanunu sebebiyle verimli görülmemişlerdir (Banga, 2005a:8).

T.P.Hill, hizmetin kavramsallaşması hususunda en eski hizmet tanım ve sınıflandırmalarından birini ortaya koyarken hizmetin emek yoğun doğasına ve azalan verim kanununa vurgu yaparak hizmet sektörünün daha verimli bir yapıya gelememesine de açıklık getirmiştir (Hill, 1977:315-318).

Kutscher ve Mark (1983), son yıllarda hizmet sektörünün ekonomi içindeki payının hızlı bir şekilde büyümesi ve sektöre yönelik artan ilginin özetle şu üç algının oluşmasına sebep olduğunu iddia etmektedir:

- 1) Hizmet sektörü düşük verimlilik oranlarına sahip endüstrilerden oluşmaktadır.
- 2) Hizmet sektörü yüksek oranda emek yoğun ve düşük sermaye yoğunluğu olan endüstrilerinden oluşur

3) Hizmet üreten sektörlerdeki kaymalar ve hareketler verimlilik artışı için önemli bir sebep olmuştur.

Belirli ekonomik aktivitelere doğru uzmanlaşma ve pazara dayalı ekonomi iyi organize edilmiş bir sektör talep eder. Devam eden ekonomik büyüme ve gelişme insanları ek gelir kazanmak için cesaretlendirir. Ek gelir de hizmete yönelik harcamada cesaret yaratır.

Genel kabul gören ayrıma göre, ekonomik faaliyetler en temel başlıklar halinde: tarım, sanayi ve hizmet sektörleri olarak incelenmektedir. Bu sektörlerin tanımlanmasında da sınırların belirlenmesi problemi ortaya çıkabilmektedir. Özellikle, hizmet sektörü için bir tanım ararken: tarım ve sanayi sektörleri (bir başka deyişle birincil ve ikincil sektörler) arasındaki sınırı bulanıklaştıran unsurlardan çok daha belirgin marjinal belirsizliklerle karşı karşıya kalınmaktadır (Fisher, 1952:824). Bu noktada en basit yol, “hariç tutma” ile ilerlemektir. Açık bir şekilde tarım, madencilik veya imalata dahil edilmeyen endüstrilerin karışık bir toplamına kalıntı sektör olarak atıfta bulunulur. Bu terim, sınai veya tarımsal olarak nitelenemeyecek bütün faaliyetleri kapsamaktadır. Fakat üçüncül sektöre, içerisine başka hiçbir yere tam olarak uymayan her şeyin atıldığı bir alan gibi bakmak da tatmin edici olmamaktadır. Bu sektör için de: tarım ve sanayide olduğu gibi, sektöre bütünlük veren öncüller araştırılmalıdır (Fisher, 1952:824).

Victor R. Fuchs, iktisatçıların birincil ve ikincil endüstrilere daha fazla önem verip, diğer faaliyetleri kalıntı olarak nitelendirmelerini açıklayan dört faktör üzerinde durmaktadır (Aslan, 1998:7):

1. Kişi başına yüksek gelir düzeylerine varıldığında üçüncül sektör istihdamının daha önemli hale gelmesi,
2. Başta Adam Smith olmak üzere ilk iktisatçıların üçüncül endüstrilerin asalakça yaşadıklarına inanmış olmaları,
3. Çoğu küçük ölçekli işletmelerden oluşan hizmet dallarına ait verilerin elde edilmesinin zorluğu,

4. Üçüncül sektördeki faaliyetlerin bir kısmının, iktisadi analizin üzerinde yoğunlaşmadığı kâr amacı gütmeyen kuruluşlara ait faaliyetler olmasıdır.

Fuchs'un özetlediği bu geleneksel yaklaşım, zaman içinde değişime uğramıştır. Bu değişim, her şeyden önce hizmet sektörü içinde yer alan birçok faaliyetin kendi başına ekonomik gelişme sürecini etkileyen yaşamsal önemde girdiler olduğunun anlaşılmasından kaynaklanmaktadır. Bankacılık, pazarlama, dağıtım, iletişim ve taşımacılık bunun başlıca örnekleridir (Ongun, 1997:351). Teknolojideki ilerleme, özellikle de bilişim teknolojisindeki hızlı gelişme, hizmet alanındaki büyük değişimin en önemli nedenlerinden birisidir. Bu değişim her şeyden önce kavramsal olarak hizmetin niteliğinde ortaya çıkmıştır. Hizmet artık ticareti yapılamayan, verimliliği düşük metalar olarak nitelendirilmemektedir. Ayrıca, günümüzde iletişim teknolojisindeki gelişmeler, çoğu hizmetin dış ticarete açılmasını sağlamıştır (Mızrak, 2004:18).

Sektör tanımlarının amacı, görünüşte farklı olan faaliyetlerin ortak özelliklerinin belirlenmesidir. Ancak uygulamada çok sayıda faaliyet biçimi vardır ve her sektör son derece heterojen faaliyetlerden oluşmaktadır. Dorothy Riddle, ekonomik sektörlerin kullanışlı bir tanımının bu sektörleri: i) faaliyet sonucunda elde edilen çıktının niteliği, ii) kullanılan temel girdiler ve iii) üretim sürecinin hizmet ettiği amaç itibariyle farklılaştırması gerektiğini öne sürerek, sektör tanımlarını şu şekilde yapmaktadır: Birincil ürünler sektörü, diğer ekonomik faaliyetlerde malzeme olarak kullanılmak üzere fiziki çevreden hammaddeler elde eden faaliyetlerden oluşmaktadır. İmalat sektörü, hammaddelerden elle tutulabilir maddeler veya mallar üreten endüstrilerden meydana gelir: bu mallar daha sonra ya nihai mallar olarak kullanılırlar ya da diğer ekonomik faaliyetlerde teçhizat ve ara malı olarak değerlendirilirler. Hizmet sektörü ise, hizmetten yararlananın bizzat kendisinde veya onun yararına bazı değişikliklere neden olan ve zaman, mekan ve şekil faydası meydana getiren endüstrilerdir (Aslan, 1998:8-9).

Hizmetin fonksiyonel sınıflandırmasının yanı sıra, uluslararası işlemleri ve ticareti kolaylaştırmak için hizmet, hizmetin kullanımı ve farklı kullanım özellikleri kullanılarak tekrar tanımlandı ve sınıflara ayrıldı. S.Hirsch'e göre hizmetin

fonkyonel tanımına ulaşmak için “hizmet niçin talep edilir?” sorusu sorulmalıdır. Ona göre cevap hizmet şu ihtiyaçların giderilmesi amacı ile elde edilmektedir (Banga, 2005a):

- Geçici faydalar için (seyahat, eğlence, saç traşı vb.)
- Kullanıcının tüketim fayda kapasitesini kuvvetlendirmek için (ulaşım, iletişim, finansal hizmet, sigorta, vb.)
- Kullanıcının verimlilik ve üretim kapasitesini kuvvetlendirmek için (ulaşım, eğitim, iş hizmeti, sağlık hizmeti, vb.).

Özetle, günümüzde yaygın kabul gören ayırmda temel olarak: hizmeti mallardan ayıran iki temel özellik bulunmaktadır. Bunlar saklanamazlık (non-storability) ve fiziksel varlığın söz konusu olmamasıdır (intangibility). Hizmetin saklanamaz (non-storable) olması durumunda söz konusu hizmetin tüketim ve üretimi aynı anda ve aynı yerde gerçekleşmek durumundadır.

80’lerin sonlarında ve 90’ların başlarında M. N. Baily ve R. J. Gordon çoğu hizmet sektör endüstrisinin iyi ölçülemediğini kanıtlamışlardır. W. E. Diewert’e göre hizmet sektöründeki verimliliğin ölçümü ekonomistler için bir iddia ve meydan okuma olarak da kalmaktadır (Muyed, 2008:9).

Hizmet sektörü durmaksızın, özellikle de gelişen ülkelerde daha karmaşık bir yapıya gelmektedir. Bu sektör daha çok heterojen karakterli bir ekonomik kategoriye oluşturmaktadır. Hizmet sektörleri yeni sektörler olarak eklenmektedir. Bu sektörün yeni model, biçim ve etiketleri onun artan önemini ve karışıklığını açıklamaktadır (Chandrasekhar ve Ghosh, 1999).

Roma Antlaşması’na göre hizmet tanımının kapsadığı faaliyetler şunlardır:

- sınai nitelikteki faaliyetler,
- ticari nitelikteki faaliyetler,
- esnaf ve sanatkar faaliyetleri,
- mesleki faaliyetlerdir.

Antlaşma'nın 61. Maddesi de ulaştırma, bankacılık ve sigortacılık alanlarındaki hizmet ticareti düzenlemelerinin Antlaşma'nın ulaştırma ve sermayenin serbest dolaşımı bölümlerinde ele alınmakta olduğunu vurgulamaktadır. Bu nedenle bu sektörler de topluluğun kurucu antlaşması gereği hizmet tanımı kapsamında sayılmaktadırlar (DPT, 2000:2).

Bugüne kadarki tüm çalışmalar alternatif tanım ve sınıflandırmaların ortaya çıkmasını da sağlamıştır. Bununla birlikte hizmet sektör ve aktivitelerinin çoğu, sınıflandırmanın da dayandığı temel özellikleri yani transfer edilemez ve depolanamaz özelliklerini taşımaktadır. Sonraki önemli özellikler ise heterojen olma, üretimde esneklik ve eksik rekabet olarak sayılabilir. Buna göre tüketici tercih değişiklikleri kolaylıkla karşılanabilmekte ve üretimde eş zamanlılık özelliği ile hizmetin heterojen ürün olarak hemen emilmesi mümkün olabilmektedir (Banga, 2005a).

Günümüzde, Birleşmiş Milletler Uluslararası Standart Endüstri Sınıflandırması (International Standart Industry Classification=ISIC), genel kabul gören bir ekonomik faaliyetler sınıflamasıdır. ISIC, ilk olarak 1948 yılında oluşturulmuş olup; 1958 yılında ISIC Rev. 1, 1968 yılında ISIC Rev. 2, 1989 yılında ISIC Rev. 3 olarak güncellenmiş ve 2006 yılında bu sınıflandırmanın dördüncü gözden geçirilmiş versiyonu olan ISIC Rev. 4 yayımlanmıştır. Aşağıdaki tablo ISIC Rev. 4 sınıflandırmasının temel başlıklar halinde özetini göstermektedir.

Tablo 1.1: ISIC Endüstri Sınıflandırması

ISIC REV 4- Uluslararası Standart Endüstri Sınıflandırması Özeti
Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık
Madencilik ve Taş ocakçılığı
İmalat
Hizmetler
Elektrik, gaz, su ve havalandırma
Su kaynağı, kanalizasyon ve atık yönetimi
İnşaat
Perakende ve toptan ticaret; motorlu araçlar tamiri
Ulaştırma ve depolama
Konaklama ve yiyecek servisi aktiviteleri
Bilgi ve Komünikasyon
Finans ve sigorta aktiviteleri
Emlakçılık
Profesyonel, bilimsel ve teknik aktiviteler
İdari ve destek hizmeti aktiviteleri
Kamu yönetimi ve savunma; zorunlu sosyal güvenlik
Eğitim
İnsan sağlığı ve sosyal hizmetler
Sanat, eğlence ve rekreasyon
Diğer hizmet aktiviteleri
Hane halklarının işveren olarak aktiviteleri
Bölge dışı organizasyon ve kişilerin aktiviteleri

Kaynak: UN (2013), International Standard Industrial Classification of All Economic Activities, Revision 4, (ISIC Rev. 4), <http://unstats.un.org/unsd/cr/registry/regcst.asp?Cl=27> (Erişim Tarihi: 01.05.2013)

1.3. Kalkınma-Hizmet Sektörü İlişkisi ve Tarihsel Gelişim

1.3.1. Kalkınma-Hizmet Sektörü

Kalkınma olgusu iktisat literatüründe hala canlılığını koruyan bir tartışma alanıdır. Bu sebeple üzerinde fikir birliğine varılamamış olsa da iktisadi kalkınmayı ‘ekonomide belli bir zaman dilimi içerisinde meydana gelen miktar artışlarının yanında, iktisadi ve sosyal yapıda meydana gelen gelişmeler’ olarak tanımlayabiliriz. Bu bakımdan iktisadi büyüme ve iktisadi gelişme kavramlarını da içine almaktadır.

İktisadi büyüme konusu özellikle 2. Dünya Savaşı'ndan sonra yoğun bir şekilde ele alınmış ve günümüzde de konu ile ilgili araştırmalara devam edilmektedir. “İktisadi büyümeyi ekonominin bünyesi değişmeden, temel göstergelerin sayı ve hacim itibariyle yıldan yıla genişlemesi olarak tanımlamak mümkündür” (Ülgener, 1991:409). Büyüme kavramında daha çok, milli gelirden meydana gelen değişimler ölçü olarak alınır.

Her ülke iktisadî kalkınmayı gerçekleştirme, dolayısıyla fertlerinin refah seviyesini yükselterek daha iyi bir hayat standardı sağlama gayreti içerisinde. Kalkınma, üretim ve fert başına gelir artışının yanı sıra ekonomik ve sosyo-kültürel yapının değiştirilmesi ve yenilenmesini de gerektirmektedir. Kalkınma ile sanayileşme arasında sıkı bir ilişki vardır. Gelişmiş ülkelerin hemen hepsi sanayileşmiş ülkelerdir. Bu durumda kalkınmanın motoru sanayi sektörü olmaktadır. Ancak günümüzde özellikle gelişmiş ülke ekonomilerinde, yarattığı istihdam hacmi, katma değer, üretimin ve tüketiminin yapısındaki çeşitlilik gibi faktörlerle en önemli sektör konumuna gelen hizmet sektörü teknik gelişmelerin de etkisiyle yardımcı sektör olmaktan çıkmış, hizmet sektörünün ekonomi içindeki payı ülkelerin gelişmişlik düzeylerini ifade eden kriterlerden biri haline gelmiştir.

1.3.2. Kalkınma Sürecinde Hizmet Sektörünün Yeri

1.3.2.1. Hizmet Sektörünün Gelişimi ve Nedenleri

Hizmet sektörü neden ve nasıl büyüyor ve de ekonominin en büyük kısmını oluşturuyor konusu birçok ekonomistin ilgisini çekmiştir. Bu alanda yapılan çalışmaların bir kısmı hizmet sektörünün büyümesinin altında yatan etkenleri araştırmaya yönelik iken diğer kısımda ise hizmet sektörünün kendine özgü yapısının doğurduğu sorunlar ve sektörün ekonominin genel işleyişi ile ilgisi üzerine odaklanılmaktadır.

Sorunun çözümünü zorlaştıran ve hizmet sektörü ile sıkı sıkıya bağlı bazı karışıklıklar bulunmaktadır. Başlangıç olarak, milli hesap içinde hizmet ölçümü çok genel bir problemdir. Hizmet üretiminin milli hesap içinde değeri önemsiz olmayan aktivelerden oluştuğu yönünde bir önyargının mevcut olduğu daha önce de belirtilmiştir. Hizmet aktivelerine karşı hizmet sektörünün verimini tahmin edebilecek yeterli nicel değişkenler bulabilmek zordur.

Hizmet sektörünün giderek artan bir önem kazanması ve bugün gelişmiş ülkelerde bir 'hizmet ekonomisi' kavramının hakim olması, özellikle 1970'li yıllardan itibaren ortaya çıkan gelişmelerin bir sonucudur. Adam Smith'den beri süre gelen klasik yaklaşım çerçevesinde, 1970'li yıllarda yeni bir sanayi devrimi olacağı beklenirken bu olgu gerçekleşmemiş ve bunun tam tersine ekonominin temelinde hizmet sektörüne doğru kesin bir yöneliş ortaya çıkmıştır (Ersungur, 1993).

Hizmet sektörü kalkınmanın çeşitli aşamaları boyunca diğer sektörlerle etkileşim içerisinde ve iktisadi büyümeye eşlik ederek büyümektedir. Tarihsel olarak kalkınmaya ilişkin öncü çalışmalara bakıldığında (Fischer, 1939 ve Clark, 1940 gibi) kalkınmayı açıklamada modern ekonomik büyüme ile birlikte ekonominin temel sektörlerinde ortaya çıkan yapısal değişmeye vurgu yapıldığı görülmektedir. Bu tür çalışmalarda üretim faaliyetleri birincil (tarım, ormancılık, madencilik vb.), ikincil (imalat, inşaat vb.) ve üçüncül (hizmet) üretim faaliyetleri olarak sınıflandırılmıştır. Buna göre ilk aşamada bulunan azgelişmiş ve gelişmekte olan ekonomiler birincil üretimde, daha sonraki aşamada bulunan görece gelişmiş ülkeler ikincil üretim olan imalatta ve en son aşamada bulunan olgun gelişmiş ekonomiler de hizmet sektörüne daha fazla kaynak tahsisi yaparlar. İşgücünün zaman içinde daha düşük verimli olan bir alandan daha yüksek verimli alanlara transfer edilmesi ekonomik büyümenin önemli bir kaynağı olarak ortaya çıkmaktadır (Tüylüoğlu ve Çeştepe, 2008:45-46).

Daha sonra S.Kuznets (1973) gibi önemli bilim adamlarının yaptığı ampirik çalışmalarda, kalkınma özellikle tarımdan sanayi sektörüne doğru ortaya çıkan bir yapısal değişme ile ilişkilendirilmiştir. Ne var ki, büyüme ve kalkınma sürecinde tarımsal üretimden sanayi üretimine doğru bir yapısal değişimin ortaya çıkacağına dair görüşler uzlaşma içinde vurgulanırken, hizmet sektöründeki gelişme ile ilgili açıklamalar biraz daha zayıf kalmaktadır. Tarihsel olarak hizmet sektörünün gelişimi, büyümenin doğrudan bir kaynağı olmaktan ziyade, daha çok zaman içinde tarım ve sanayi sektörlerinin gelişiminin dolaylı bir sonucu olarak görülmüştür. Hatta uzun yıllar boyunca özellikle azgelişmiş ülkelerde kalkınma sanayileşme ile özdeşleştirilirken, hizmet sektörü daha az verimli ve büyümeyi yavaşlatıcı bir unsur olarak düşünülmüştür. Hizmet sektörünün emek-yoğun ve verimliliğinin görece düşük bir sektör olarak kabul

edilmesi bu sektörün istihdam açısından öneminin vurgulanmasının haricinde, üzerinde yeterince durulmamasına neden olmuştur. Günümüzde ise teknolojik gelişmelerin büyük ölçüde hizmet sektörü içinde ortaya çıkmaya başlaması söz konusu düşünceyi önemli ölçüde değiştirmiştir (Karagöz ve Tüylüoğlu, 2008:2-3).

Hizmetin hızlı büyümesi toplumlarda üretim ve tüketimdeki temel değişikliklerin de bir göstergesidir. Bu sebeple geniş ölçüde kabul edilmektedir ki, hizmetin büyümesi sadece sektörel bir bakış ile anlaşılabilir ve açıklanamaz (Ganz, 2005).

Hizmet: üretim ve iş süreçlerinin her aşamasında ortaya çıkmakta ve katma değer yaratma sürecinde hizmetin önemi tüm sektörlerde hızla artmaktadır. Özellikle yeni enformasyon, bilişim ve iletişim teknolojilerinin kullanımı, daha yoğun bir işbölümü ve daha yüksek bir uzmanlaşma: yeni katma değer biçimlerini ortaya çıkarmıştır. Katma değer yaratmanın değişen tarzlarından dolayı, mal ve hizmetin üretimiyle, müşteriler ve hizmet sağlayıcıları arasında birbirini etkileyen karmaşık süreçler ortaya çıkmıştır. Bu süreçler, bilgi içeriklerini ürünün somut varlığıyla ayıramaz derecede birleştirmişlerdir. Böylece imalat ve hizmet arasındaki sınır iyice incelenmiştir.

Üretim, dağıtım ve tüketim faaliyetlerinin hemen her aşamasında yer alan çeşitli kategorilerdeki hizmetler, büyüme ve istihdamın motoru olarak görülmektedir. AB’de hizmet sektörü ekonomik faaliyetin ve istihdamın % 70’ini, hizmetteki KOBİ’ler tüm işletmelerin yüzde 99.9’unu, istihdamın yüzde 68.5’ini ve katma değerinin yüzde 63’ünü oluşturmaktadır (Sümer, 2008a:22).

Hizmet ekonomisi üretim ve istihdam yapısının yanı sıra tüketim yapısının değişmesi ile de temsil edilir. Engel kanununa göre, tüketicilerin gelirleri arttıkça gıda maddelerine yapılan harcamaların gelirdeki payı azalır, lüks mallar ve hizmete yapılan harcamaların payı artar. Gelişmiş ülkelerde kişi başına gelir arttıkça, gıda maddelerine yapılan harcamaların gelirdeki payı fazlaca değişmemiş, dayanıklı tüketim malları ile hizmete yapılan harcamaların tüketici gelirindeki payı artmıştır.

Birçok ekonomide, piyasa güçlerinin yönetimi için temel engeller üretim endüstrilerinden çok hizmete bağlıdır. Hizmetin bir belirleyici özelliği de üretimi de içeren çok geniş aktiviteler için gerekli bir girdi olarak görülmesi ve bu şekilde hizmet

etmesidir. Bu sebeple, rekabetçi güçleri kısıtlayan engellerin ortadan kalkması sadece hizmet sektörü için değil bununla birlikte ek sanayiler için de önemli kazançların oluşmasına sebep olacaktır. Hem gelişmiş hem gelişmekte olan ülkelerde hizmet sektörü ekonomilerde merkezi bir rol oynamaktadır. Bu, gelişmiş ekonomilerde hizmet sektörünün tüm yerli üretimin yarısından fazlasını ve gelişen ekonomilerin çoğunda ekonomideki en geniş sektör oluşunu açıklamaktadır. Ghirmai Kefela'ya göre hizmet sektörü büyümesinin ana sebepleri olarak hızlı şehirleşme, kamu sektörünün genişlemesi ve artan ara ve nihai tüketici hizmet talebini sayabilmekteyiz. Bu sebeple daha verimli hizmetlere ulaşmak ve hizmetleri daha etkin ve verimli kılmak bütün ekonomi için kritik bir amaç olmaktadır (Kefela, 2010).

Gelişmekte olan ülkelerde görülebilen yoğun işgücü baskısını hafifletmek, kamu dışı iş dünyasını desteklemek, genel ekonomik etkinliği arttırmak, ticaret ve teknolojik gelişmeyi hızlandırmak gibi amaçlarla hizmet sektörü hükümetler tarafından destek görmektedir (Qin, 2003:2). Hizmet sektörü diğer sektörlerle karşılaştırıldığında daha az sayıda ülkeye özgü bir nitelik taşımaktadır ve günümüzde gelişmekte olan ülkelerin karşı karşıya olduğu istihdam problemi için de daha etkili çözüm imkânları sunmaktadır. Gelişmiş ülkelerde hizmet sektörünün ekonomi içinde ağırlıklı bir paya sahip olması, nüfusları hızla artan gelişmekte olan ülkeler için de bu yönde hedefleri ortaya koymaktadır. Tarım sektörü küresel istihdamın %40'ını oluştururken sanayide istihdam, krizlerin etkisiyle son yıllarda azalmıştır. Küresel trend izlendiğinde yeni iş imkânlarının daha çok hizmet sektörü tarafından yaratıldığı görülmektedir. Örneğin bilgisayar yazılımı konusunda üst sıralara tırmanan Hindistan'ın yakın gelecekte geleneksel olmayan hizmet sektörlerinde dünya lideri olacağı tahmin edilmektedir. Bu nedenle hizmet sektörünün genişlemesinin ekonomik büyümeyi ve istihdamı olumlu yönde etkileyeceği öngörülebilir (Karagöz ve Tüylüoğlu, 2008:4).

Gelir yükseldikçe birçok altyapı hizmetinin kullanımı artmaya başlamaktadır. Bazen, artan gelir hizmet fiyat artışına da sebep olur. Steven Shugan (1993)'a göre hizmet sektör payının en yüksek olduğu ülkeler gelişmiş ülkeler, en düşük olduğu ülkeler ise en az gelişmiş ülkelerdir (Muyed, 2008). Chandrasekhar ve Ghosh (1999)'a göre, hizmet sektörünün ekonomideki payının artışı milli gelir artışı ve yaşamdaki kalite

artışı ile ilişkilendirilir. İnsanların tercihleri geniş ölçüde hizmet aktivitelerine kaymaktadır. Hizmet sektör büyümesi birçok araştırmacı tarafından pozitif bir gelişme olarak nitelendirilmektedir. Kanapathy (2003)'ye göre hizmet sektöründeki büyüme ekonomik gelişmenin önemli bir işareti olmaktadır ve bu kişisel gelir artışı ile de ilişkilendirilmektedir. Kanapathy'ye göre yeni milenyumdaki birçok yerel ve uluslararası gelişme, politika yapıcılarını ekonomiyi tekrar inşa etme konusunda hizmet sektör gelişmesine önem verme noktasına getirecektir.

Sanayi öteşileşme yani ulusal ekonomide endüstri üretimi yerine bankacılık, sigortacılık, finansman vb. gibi hizmet sektörlerine yönelme evresinde, kişisel gelir artmaya devam etmekte insanların ihtiyaçları daha az maddi ihtiyaçlara dönüşmekte ve daha çok sağlık, eğitim, eğlence vb. hizmetler talep edilmektedir. Bu arada, hizmetteki emek verimliliği tarım ve sanayide olduğu kadar hızlı büyüyememektedir. Bunun sebebi olarak hizmet sektöründe yapılan işlerin makine ve bilgisayarlar ile tam olarak ikame edilememesi gösterilmektedir. Bu durum, hizmeti tarımsal ve sanayi ürünlerine göre daha pahalı hale getirmiş ve ek olarak milli gelir içindeki hizmet payının artmasına sebep olmuştur. Bu, tarım ve sanayi sektörlerindeki teknolojik gelişmenin sonucu olarak artan verimliliğe bağlı olarak düşen istihdama rağmen, hizmet sektöründeki düşük makinalaşma oranını ve sektördeki istihdam artışının neden devam ettiğini açıklamaktadır.

Çoğu yüksek gelirlili ülke bugün sanayi sonrası süreci yaşamakta; buna karşılık düşük gelirlili ülkeler endüstrileşmeye ve sanayiye daha bağımlı olmaya devam etmektedirler. Fakat yine de sanayileşen ülkelerde de hizmet sektörü ekonominin geri kalanına kıyasla daha hızlı büyümektedir. 1990'ların ortasında hizmetin dünya GDP'sindeki oranı 3'te 2 olarak hesaplandı, 1980'lerin ortasında bu oran GDP'nin yarısı idi.

Gelişmiş sanayi ülkelerinde ortaya çıkan sanayisizleşme eğilimi ile hizmet sektörünün toplam istihdam içindeki payının sürekli genişlemesi ise, farklı bir dizi nedene bağlanmaktadır. Bu nedenlerden başlıcaları (Rowthorn ve Coutts, 2004:3).

1. Tüketim: Ülkelerin sanayileşme sürecinde gelir artarken, tüketicilerin gıda harcamalarının payı düşmekte ve imalat sanayii ürünlerine yönelik harcamalar artış göstermektedir (Engel Yasası). Benzeri şekilde, sanayileşme sonrası toplumlarda, harcamalar içerisinde imalattan hizmete bir kayma olabileceği yönünde görüşler bulunmaktadır. Ancak burada göz önüne alınması gereken bir nokta vardır: Nominal olarak harcamalar içerisinde imalatın payının azalmasının sebebi, imalat ürünlerinin reel talebinin azalıyor olmasından çok, görece fiyatlarının düşmesi olabilmektedir. Ucuz işgücüne sahip ülkelerden yapılan ithalat ve yurt içi verimlilik oranlarının yükselmesi sonucunda, gelişmiş ülkelerde imalat sanayii ürünleri ucuzlamakta ve dolayısıyla toplam tüketim değişmese de toplam harcamalar içerisindeki payı azalmaktadır.

2. Uluslararası Ticaret: Uluslararası ticaretin imalat sanayii istihdamı üzerindeki etkileri farklı şekillerde gerçekleşebilmektedir. Dış ticaret, rekabeti uyararak verimliliği arttırmak suretiyle istihdamı etkileyebileceği gibi: ithalatçı ve ihracatçı ülkelerde yeni istihdam olanakları da sağlayabilmektedir. Örneğin: ağırlıklı olarak emek-yoğun üretim yapan bir ülkeden tekstil ithal edip, sofistike donanım ihraç eden bir gelişmiş ülkede, tekstil sektöründe çalışan sayısı azalmakla birlikte, donanım sektöründe istihdam artışı gerçekleşebilir. Ancak, gelişmiş ülkede, düşük katma değerli tekstil sektöründeki iş kayıpları, yüksek katma değerli donanım sektöründeki istihdam artışından fazla olacak ve toplamda imalat sanayii istihdamında bir azalma söz konusu olabilecektir.

3. Verimlilik: Tanım itibariyle işgücü verimliliğinin artış oranı, hasıla artış oranından istihdam artış oranının çıkarılmasına eşittir. Dolayısıyla, eğer iki sektörde hasıla aynı oranda büyüyorsa, işgücü verimlilik artış oranı daha fazla olan sektörün istihdam artış oranı daha küçük olacaktır (Rowthorn ve Coutts, 2004:4). Dolayısıyla, hizmet üretiminin reel olarak (ve uzun dönemli eğilim olarak) sanayi üretiminden fazla olması söz konusu değilse ve sanayide işgücü verimliliği sürekli olarak hizmet sektöründeki işgücü verimliliğinden yüksek gerçekleşiyorsa, sanayiden hizmete işgücü kayması olacağı açıktır. Tüm bunlar düşünülürken, hizmette ciddi ölçüm problemleri olduğu da göz önünde bulundurulmalıdır (Rowthorn ve Ramaswamy, 1997:14).

Daha çok firmaların asıl faaliyet alanlarında uzmanlaşma isteğiyle açıklanabilecek hizmetlerin dışsallaştırılması eğilimi, ürünlerle hizmet arasındaki dinamik bağların gelişmesi bakımından son derece önemli bulunmaktadır (Kaynak, 2005:139).

Hizmet sektörünün son yıllardaki hızlı gelişiminin imalat sanayiinin aleyhinde olup olmaması özellikle 90'lı yılların başlarında yoğun bir şekilde tartışılmaya başlanmışsa da, bugün iki sektörün gelişmesinin birbirine karşıt olgular olarak algılanmaması ve daha çok, yaşanan süreçte ortaya çıkan üretim ve tüketim tarzına denk düşen bir durum olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Artık üzerinde durulan husus, imalat sanayii ve hizmet sektörlerinin giderek artan ölçüde birbirleriyle bağlantılı olduğu ve sistemik bir iktisadi işleyişte, sanayi ve hizmetin ekonomik ağıın yaşamsal yapı taşlarını oluşturduğudur.

İki sektör arasındaki ilişkilerde gözlenen diğer bir durum ise, imalat sanayii alanındaki firmaların, önceleri bünyelerinde yürüttükleri bazı hizmet faaliyetlerini giderek yaygınlaşan bir şekilde "dışsallaştırmalarıdır" (outsourcing). Örneğin: üretim sürecinin öncesinde pazar araştırması, ürün tasarımı, yapılabirlik çalışmaları, girişim sermayesi temini gibi alanlarda çeşitli hizmet girdileri gerekmekte; üretim süreci sırasında kalite kontrol, ekipman kiralama, bakım onarım gibi hizmet girdileri ve muhasebe, işgücü eğitimi, personel yönetimi, hukuki hizmet, telekomünikasyon hizmeti, sigorta, finansman, güvenlik, temizlik gibi pek çok hizmet girdileri gerekmekte; üretim sonrasında ise reklam, dağıtım, ulaştırma, garanti süresi hizmeti gibi alanlarda hizmet girdilerine gereksinim duyulmaktadır ve firmalar giderek artan ölçüde bu ve benzeri hizmet faaliyetlerini dışsallaştırmaktadır (Erdoğdu, 2002:75).

Hizmetle sanayi üretiminin yakın ilişkisinin pekişmesine ve hizmet üretiminin artmasına, son 25-30 yıldır enformasyon ve iletişim teknolojilerinde meydana gelen gelişmelerin geleneksel üretim ve hizmet üretimi süreçlerini değiştirmesi yol açmıştır. Fiziksel emeğe olan ihtiyacı azaltan ve hizmet endüstrilerinde çalışanların sayısını hızla artıran bu değişimin arkasındaki temel güç, enformasyon teknolojisindeki ilerlemeler olmuştur.

Yeni teknolojiler uzak mesafelerden tolere edilebilir bir maliyetle haberleşmeye, bilgi işlemeye ve iş görmeye imkan vermektedir. Çok çeşitli idari işlerin merkezilikten çıkması geniş gruplar için ortak bir özellik haline gelmiştir. Uzaktan iş görme, uzaktan alışveriş ve uzaktan bankacılık için de önemli potansiyeller bulunmaktadır. Videotekst, internet gibi sistemler hane halkları ve firmaların çok sayıda hizmete uzaktan ulaşmalarına imkan vermektedir. Bununla beraber, uzaktan hizmetle geleneksel yüz yüze hizmet arasında rekabet değil, bir tamamlayıcılık söz konusudur (Aslan, 1998:120).

Hızlı seyreden teknolojik gelişmeler, hizmetin farklı formlarda ve hiç olmadığı kadar hızlı bir şekilde sağlanabilmesine yol açmaktadır. Ticarete konu olmadığı kabul edilen pek çok hizmet, şimdilerde, bilişim teknolojisi uygulamaları ve telekomünikasyondaki gelişmeler sayesinde aktif olarak ticareti yapılabilir hale gelmiştir. Elektronik ağların genişlemesi, pek çok hizmet türüne uzun mesafeli ticaret olanağı sunmaktadır. Bu genişleme aynı zamanda, Ar-Ge, bilişim, envanter yönetimi, kalite kontrolü, muhasebe, sekreterlik, pazarlama, reklamcılık, dağıtım ve hukuki hizmet gibi bilgi yoğun hizmet faaliyetlerinde üretim ve tüketimin ayrılmasına olanak vermiştir. Veri girişi, bilgisayar yazılımı geliştirme ve finansal ürünlere işlem yapılması gibi faaliyetler artık taşeron firmalara yaptırılmaktadır (outsourcing). Gelişmekte olan ülkelerde, yoğun olarak bu tür hizmetlere yönelmektedir (Stephenson, 1999:4).

Hizmet, hem iç hem de dış pazarın altyapısını oluşturmada büyük öneme sahiptir. Bu nedenle ticaret açısından da önem taşımaktadır. Bir ekonominin ticari performansı hizmet sektörünün etkinliğine bağlıdır. Bunun yanı sıra istihdam, girişimcilik ve yatırım konularında da fırsat yaratmakta ve ülkedeki yaşam standardının yükseltilmesi açısından da belirleyici rol oynamaktadır. Bütün bunlara bağlı olarak son yıllarda sektörün dünya ticareti ve yatırımlardaki payı artmaktadır. Hizmet sektörünün birçok ülkenin Gayri Safi Milli Hasılası içindeki payı da giderek artmaktadır. Ayrıca sektör istihdam sağlama açısından da ilk sıralarda yer almaktadır. Hizmet sektörünün büyümesi ürün özelleştirilmesi, gelirin artışı ve ekonomik modernizasyonu da beraberinde getirmektedir (Çakır vd., 2007:2).

Hizmet sektörünün ekonomideki ağırlığının bu denli güçlü olmasının nedenleri: Pazar taleplerindeki değişimler, liberalleşmenin yayılması, küreselleşme, teknolojik

değişimler, yasal düzenlemelerde hizmet sektörü lehine olan değişiklikler, hizmet sağlayan üreticilerin artması olarak belirtilebilir (Çakır vd., 2007). Hizmet sektörünün kendi alt sektörleri yanında diğer sektörleri de etkilemesi sonucu, hizmet sektörüne yapılacak olan yatırımların artması hem bu sektörün hem de tüm ekonominin yaratacağı katma değerini daha yüksek olması sonucunu doğuracaktır.

Stanback'ın ABD ile ilgili analizleri, mal tüketimi ile hizmet tüketimi arasında büyük bir tamamlayıcılık olduğunu ortaya koymuştur. Buna göre tüketicilerin gelirindeki artış, dayanıklı tüketim mallarının talebini artırmaktadır. Bu tür malların kullanımının yaygınlaşması, bakım ve onarım hizmetine duyulan ihtiyacın da artmasını sağlamaktadır (Ersungur, 1993).

Önceki planlı ekonomilerde, hizmet sektörü gelişmemişti, çünkü hükümetler arzı kontrol ettiler ve hizmet için artan talebi karşılamakta başarısız oldular. Buna ek olarak, piyasa ekonomisinde önemli rol oynayan birçok çağdaş hizmete (mali, iş, emlak servisleri gibi) sosyalizm içinde ihtiyaç duyulmadı. Bu ülkelerin pazar ekonomilerine dönüşümü esnasında, hizmet sektörü önceki dönemlerde karşılanmamış ihtiyaçları karşılamak ve yeni doğan özel sektör ihtiyaçlarını gidermek için hızlı şekilde büyüdü. Geçiş ekonomilerinde hizmetin büyümesi özellikle önemlidir çünkü bu, ekonomilere belli bir orandaki eğitilmiş emek gücünün istihdam edilmesine olanak vermektedir. Aksi takdirde bunlar ekonomik kriz sebebiyle işsiz kalabileceklerdi.

Hizmet ekonomisindeki temel gelişim, hizmetin üretimde ve temel ekonomik ihtiyaçların karşılanmasında vazgeçilmez bir hale gelmesinden kaynaklanmaktadır. Bugün hizmet sektörü bir yan sektör olmaktan çıkmış, üretimin temel unsurlarından biri durumuna gelmiş ve toplumların refah düzeylerindeki gelişmeyi belirleyici bir faktör niteliğini kazanmıştır.

Gershuny, dayanıklı tüketim mallarının yaygınlaşması ile bazı ara hizmetlerin ve eşya tamiri gibi hizmet taleplerinin artacağını öngörmüştür (Banga, 2005a).

Bir başka görüşe göre hizmet endüstrisi ve sektörü, pazar için üretimi teşvik ederek ve kolaylaştırarak ekonomik büyümenin merkezinde yer almaktadır (Li vd., 2003). Onlara göre, ticaret kazançları, uzmanlaşma ve gelişen ekonomiler turizm ve yapı

sektörü gibi birçok emek yoğun hizmet sektörlerine açık ve net bir avantaj yaratmaktadır. Hizmetteki ticaret serbestleşmesi pazar payı genişlemesi sebebiyle daha çok uzmanlaşmaya ve ölçek ekonomisine sebep olur.

Daha önce belirtildiği gibi hizmet sektörünün uluslararası alanda gösterdiği gelişmenin nedenlerinin başında son yıllarda bu sahada gerçekleştirilmiş olan teknolojik ilerlemeler gelmektedir. Teknolojik yenilikler hizmet sektörü faaliyetlerinde sanayi sektörüne kıyasla daha hızlı bir gelişme göstermektedir.

Alan Fischer'e göre 'teknik gelişme, üretim sürecinde, ürünün yapısında, istihdamdan elde edilen randımanda, üretim miktarında ve çeşitliliğinde sağladığı aşamalardan dolayı ekonominin gelişiminde temel ve belirleyici bir faktör olmaktadır (Ersungur, 1993:9).

Alan Fischer'in bu görüşüne göre, teknik gelişmelerin sektör bazında değerlendirilmesi şöyledir:

Birinci Sektör: Orta dereceli teknik gelişme

İkinci Sektör: İleri dereceli teknik gelişme

Üçüncü Sektör: Düşük dereceli teknik gelişme yada sıfır düzeyde teknik gelişme

Bu görüşün ortaya atıldığı dönemde teknik gelişme ve teknoloji kullanım düzeyi Fischer'in görüşü doğrultusunda olmakla birlikte, bunun günümüzde çok farklı olduğu görülmektedir. Fischer Teorisine göre: üretim zaman içerisinde tarımda yavaş bir gelişme, sanayide son derece hızlı bir gelişme, üçüncü sektör olan hizmette ise çok daha yavaş bir gelişme gösterecek ve hizmet ürünleri sabit kalacaktır. Bu teori, tüketim olgusunun doğal yapısı ile ters düşmektedir. Çünkü insanların gelir düzeyi arttıkça, harcamalarında farklı tüketim mallarına doğru bir yöneliş başlar. Günümüzde birinci sektör ürünlerinin tüketiminde yaşanan doygunluk, ikinci sektör ürünlerinde de giderek ortaya çıkmakta, buna karşılık üçüncü sektöre olan talep giderek artmaktadır. Hizmet sektörünün ekonomide giderek artan bir önem kazanması, teknik gelişmelerin, gerçekte Allan G.B. Fisher'in sözünü ettiğinin aksine, üçüncü sektörün zaferini çabuklaştıracak gelişmeler olacağını ortaya koymaktadır.

Bugün sanayi ve hizmet sektörleri klasik tanımlarda olduğu gibi birbirinden tamamen ayrılan, biri gelişirken diğeri gerileyen faaliyetler olmaktan çıkmış ve birbiri ile iç içe gelişen, birbirleri içinde kullanılan ve birbirlerini geliştiren sektörler halini almışlardır (Ersungur, 1993).

Sanayi toplumundan hizmet toplumuna geçiş sırasında tüm hizmet sektörleri aynı oranda gelişmemektedir. Genel olarak ilk durumda ulaştırma hizmeti ile bazı kamu hizmeti gelişmektedir. İkinci olarak nüfus artışı ve ürünlerin kitle üretimine paralel olarak toptan ve perakende ticaret ile bankacılık ve sigortacılık hizmeti yaygınlaşmaktadır. Sonraki aşamada otel, lokanta, tamir-bakım, seyahat ve eğlence hizmeti gelişmektedir. Dolayısıyla alt hizmet gruplarının toplam istihdam içindeki payı ele alınan ülkenin hizmet ekonomisi olma yönünde ne derece ilerleme kaydettiğinin bir göstergesi olarak kabul edilebilmektedir.

James Hodge (2002), yabancı doğrudan kazanımlardaki kazançların ticaret kazancı olarak ele alındığını ve hesaplandığını ifade etmektedir. Birçok durumda, doğrudan yabancı yatırım gibi hizmet ithalatı ticaret varlığının şeklini alabilmektedir. Bu ithalat, DYY vasıtasıyla, fiziksel sermayenin, beşeri sermayenin ve teknoloji girdisinin akışına sebep olabilmektedir. Bunlar büyüme ve gelişme için çok önemlidir. Hizmetin ihracatı yerel ekonomi için olumlu bir anlaşma olarak gözlemlenmektedir. Hizmet ticaretindeki serbestleşme hizmet sektörü için fırsatlar yaratabilmektedir (Li vd., 2003:4).

Hizmet sektörünün öneminin büyümesinin ve bu artmakta olan trendinin arkasındaki önemli sebeplerden birincisi iş bölümü derinliğinin artması ve bununla birlikte teknik yenileşmenin ve kurumsal gelişmenin artış göstermesidir. Başlangıçta, dağıtıcı ve lojistik hizmet gibi destekleyici fonksiyonların çoğu firmaların fonksiyonları idi. Rekabet ortamının getirdiği baskı altında firmalar daha fazla verimlilik elde etmek için, kendi ana ürünlerinde odaklaşmak ve diğeri bazı iş ve fonksiyonları için dışarıdan hizmet alma yolunu izlediler ve bu sayede hizmet tedarikçileri kendi alanlarında uzmanlaştılar. Hizmet ile ilgili üreticilerin artması da daha fazla verimlilik için uzmanlaşma ve iş bölümünün artmasının sonucu olmaktadır.

İkinci olarak, gelir seviyesi arttıkça tüketiciler boş zaman aktiviteleri, çocuk bakımı, kişisel servisler, finansal ve yasal hizmet gibi pek çok alanla ilgili olarak daha fazla kaliteli hizmet talep etmektedir. Üçüncüsü, bireyler ve toplumlar eğitim ve sağlık gibi sosyal hizmet talep ederler ve bu talep daha kaliteli ve yetenekli iş gücü talebini arttırmaktadır (Li vd., 2003).

1.3.2.2. Hizmet Sektörünün İstihdam Seviyesi ve Artış Nedenleri

Batı'da sanayileşme ile aktif nüfusun büyük bir bölümü tarımdan sanayi ve hizmet sektörlerine kaymıştır. Sanayi sektöründeki istihdam payı sanayileşmenin ilk dönemlerinde hızlıca artarken sanayileşme ilerledikçe sektördeki istihdam artışı yavaşlamış ve hizmet sektörünün payı daha hızlı olarak artmaya başlamıştır. İstihdam yapısında ortaya çıkan bu değişim sonucunda sanayileşmesini tamamlamış ülkelerde tarım ve sanayi sektöründeki istihdam oranı düşmüş, hizmet sektöründeki istihdam oranı yükselmiştir.

Tablo 1.2: ABD'de İstihdamın Sektörel Dağılımı (1870-2010) (% olarak)

Yıllar	Tarım	Sanayi	Hizmet
1870	47,3	27,1	25,6
1880	47,1	27,1	25,8
1890	39,7	31,2	29,2
1900	34,7	33,7	31,7
1910	28,4	37,8	33,8
1920	23,8	41,4	34,8
1930	21,9	35,8	42,3
1950	12	39	48
1960	8	38	54
1970	6	35	59
1980	5	31	64
1990	2,5	26	71,5
2000	2	23,7	74,3
2005	1,2	21	77,8
2010	1	18	81

Kaynak: Hayriye Atik (2000); "Hizmet Ekonomisi Göstergeleri ve Türkiye". Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi. Cilt:14, Sayı.1, s. 34.; World Bank (2013); World Development Indicators, On-line Veri Tabanı, <http://www.worldbank.org> (Erişim Tarihi: 01.05.2013).

Yukarıdaki tablo 1.2’de, hizmet ekonomisine dönüşüm esnasında ülkelerin istihdam yapılarında ortaya çıkan değişimleri ABD ekonomisi üzerinden göstermektedir. Dünyada hizmet ekonomisine dönüşen ilk ülkenin ABD olduğu kabul edilmektedir. ABD’de 1870-1960 döneminde tarımın istihdamdaki payı %43.7’den %8’e kadar gerilemiştir. Aynı dönem içinde 1920 yılına kadar sanayi sektörünün istihdam payı %27’den %41’e yükselmiştir. Sonra bu pay 1960 yılına kadar %38’e gerilemiştir. ABD ekonomisinde hizmet sektörünün istihdam oranı birinci olmuştur. ABD’de hizmet sektörünün 1930 yılında en fazla istihdam oranına sahip sektör durumuna gelmesi bu ülkenin sanayileşme sürecini 1930’larda tamamlamaya başlamasının bir işareti kabul edilmektedir. Hizmet sektörü lehine olan bu gelişim istatistiklerde de görüldüğü gibi halen devam etmektedir.

21. yüzyılın başında, en azından işgücünün sektörel istihdam payları açısından, tüm sanayileşmiş ülkeler “hizmet ekonomisi” ne dönüşmüş bulunmaktaydılar. Böylece, V. R. Fuchs’ın 1960’larda belirttiği “devrimci oranlar” giderek daha görünür olmuş ve uzunca bir süre boyunca net istihdam artışı neredeyse tümüyle hizmet endüstrileri tarafından absorbe edilmiştir (Schettkat ve Yocarini, 2003:3).

Hizmet sektöründeki üretim ve istihdam artışının nedeni, ilk olarak A.G.B Fisher ve C.Clark tarafından yapılan çalışmalarla açıklanmıştır. Fisher-Clark teorisine göre, hizmet talebinin gelir esnekliği 1’den büyüktür. Dolayısıyla, ekonomik gelişme sonucunda kişi başına gelirden meydana gelen artışın büyük bir bölümü, hizmete harcanır. Böylece hizmet sektörünün üretim ve istihdamdaki payı artar (Atik, 2000).

Fisher-Clark teorisi, zamanla farklı bir şekilde yorumlanmıştır. Bu yoruma göre, sanayileşmenin başlaması sonunda, başlangıçta hakim sektör olan ilk sektörden önce orta sektöre doğru, sonra gittikçe hızlanarak üçüncü sektöre doğru bir işgücü transferi olacaktır. Teorinin bu yorumunda, kişi başına gelir artışıyla üretim ve istihdam yapısı arasında bağlantı kurulmamış; ülkelerin kaçınılmaz bir evrim sonunda üç gelişme aşamasından geçecekleri kabul edilmiştir. Üçüncü aşamada, yüksek gelişme seviyesi, artan karmaşıklık ve şehirleşme sonucunda hizmet sektörünün ekonomideki payı artacaktır (Atik, 2000:36).

C. Clark (1940), nihan talebin giderek artan biçimde hizmetlere kaydığını, bunun da hizmet endüstrilerindeki istihdamı artırdığını iddia etmektedir. Clark analizini “ihtiyaçların sıralaması” olarak adlandırılan hipoteze dayandırmaktadır. Bu hipoteze göre, hizmetler mallardan daha yüksek ihtiyaçları karşılamaktadır ve artan gelirin daha büyük bir kısmı hizmet alımında kullanılmaktadır. Bu hipoteze göre, hizmet endüstrisi istihdamının bugünkü payı geçmişte olduğundan daha yüksektir, çünkü toplum geliri arttıkça daha fazla hizmet talep etmektedir. Buradan, kişi başına gelirin daha yüksek olduğu ülkelerde hizmet sektörünün istihdamının da daha yüksek olacağı sonucu çıkarılabilir (Schettkat ve Yocarini, 2003:3).

İstihdamın hizmetlere kaymasına ilişkin bu “talep-yanlı” açıklamaya karşılık, W. J. Baumol (1967, 2001) “arz-yanlı” bir yorum öne sürmüştür. Baumol’a göre, hizmet endüstrisi istihdamına kayış nihan talepteki değişimden değil türev verimlilik artışından kaynaklanmaktadır. Baumol’un varsayımına göre, sabit fiyatlarla ölçüldüğünde, mal ve hizmet talebi gelirden bağımsızdır ve dolayısıyla hizmetlerin toplam çıktı içindeki payı zaman içinde ve ülkelere göre sabittir. Bununla birlikte, hizmet sektöründeki verimlilik artışı imalat sanayii verimlilik artışından daha düşük olduğundan, yüksek gelirli ülkelerde hizmet sektöründeki istihdamın payı daha yüksek olacaktır. Eğer hizmet sektöründeki ücretler ekonomideki ortalama ücret artışına paralel giderse, hizmetlerin nominal çıktı içindeki payı da gelire birlikte artacaktır. Bununla birlikte böylesi bir artış, hizmetlere yönelik daha büyük bir talepten ziyade hizmet üretimindeki “teknolojik durgunluk”u yansıtmaktadır (Schettkat ve Yocarini, 2003:4).

Hizmet sektörünün istihdam payındaki artışa ilişkin üçüncü bir açıklama emeğin endüstriler-arası bölünümü üzerine odaklanmaktadır. Bu açıklamaya göre, imalat sanayileri giderek artan bir şekilde hizmet faaliyetlerini bu tür hizmetler konusunda uzmanlaşmış firmalardan sağlamaktadırlar. Millî Gelir ve Hâsıla Hesapları (MGHH) firmaları ana üretimlerine göre sınıflandırdığından, aynı işin icrası bir imalatçı firma tarafından gerçekleştirildiğinde imalat sanayi istihdamı, bir hizmet firması tarafından gerçekleştirildiğinde ise hizmet istihdamı olarak sınıflandırmaktadır. Buna göre MGHH’de, çalışanlar yaptıkları işin niteliğine göre değil çalıştıkları yere göre sınıflandırılmaktadırlar. Örneğin, araba fabrikasında çalışan bir pazarlama müdürü

sanayi çalışanı sayılırken, bir pazarlama şirketinde çalışan ve aynı işi yapan bir pazarlama müdürü hizmet sektörü çalışanı sayılmaktadır. Bu nedenle, imalatçı firmalar uzmanlaşır ve hizmet faaliyetlerini dışarıdan alırlarsa (outsourcing), sırf faaliyetlerini yeniden konumlandıkları için hizmet istihdamının payı artacaktır. Baumol'un "maliyet hastalığı" tezinde olduğu gibi, MGHH göstergeleriyle ölçüldüğünde, hizmetlerin nihaî talep içindeki payı aynı kalsa bile, hizmet istihdamının payı artabilir (Schettkat ve Yocarini, 2003:4).

Hizmet sektörü ürün verimini ve teknik ilerlemeyi arttırma noktasında çok önemli bir role sahiptir. Buna ek olarak ta doğrudan müşteri ihtiyacını karşılamaktadır. Üretici hizmetin daha çok ve hızlı gelişmesi iş bölümünün derinleşmesine ve uzmanlaşmaya bağlıdır. Bunlar verim artışının da kaynaklarıdır. Bu sebeple üretici hizmet büyümesinin de motoru kabul edilmektedirler. Tom Elfring (1989)'e göre, tüm OECD ülkelerinde üretici hizmetindeki istihdam büyümesi tüm ekonominin yaklaşık 2 katıdır. Hizmet sektöründeki hızlı gelişmeden tüm toplum geniş ölçüde fayda sağlar. Hizmet, tüm modern ekonomilerde önemli bir rol oynamaktadır. Hakikaten, hiçbir ekonomi için telekomünikasyon, bankacılık ve lojistik taşımacılığı içermeyen ekonomik aktiviteler düşünmek çok çok zor olmaktadır (Kefela, 2010:125-129).

Li vd. (2003) de birçok meslektaşları gibi hizmet sektörünün emek yoğun doğasını vurgu yaparak hizmet sektörünün kademeli olarak iş yaratma becerisine sahip olduğunu ifade etmiştir.

Hizmet sektörü emek yoğun olduğu için J. Aring, beşeri sermaye gelişimini teşvik etmeyi ve yenilikçi fikirleri geliştirmeyi önerir. Peter B. Nielsen (2005) de hizmet sektörünü emek yoğun sektör olarak ifade eder. Birçok iş odaklı hizmetin emek yoğun doğası, müşteriler ile yüksek dereceli etkileşim, birçok hizmetin bilgi yoğun özelliği, zımni bilginin önemi bütünü oluşturan diğer faktörlerdir (Muyed, 2008).

Y. Sabolo, yaptığı çeşitli çalışmalarda ülkelerin üretim ve istihdam yapılarını incelemiştir. Yazar, bu çalışmalarında, kişi başına gelir seviyesiyle üretim ve istihdam yapısı arasındaki ilişkiyi (H.B.Chenery'nin gelişme "patern"i modelini), 41 ülkenin verilerini kullanarak etüt etmiştir. Y.Sabolo, uyguladığı regresyon analizi sonunda,

tarımsal istihdamın kişi başına milli gelirle ters orantılı olduğunu: buna karşılık tarımdışı istihdamla kişi başına gelir arasında pozitif bir ilişki bulunduğu sonucuna ulaşmıştır (Atik, 2000).

Hizmet talebinin gelir esnekliği birden büyük olduğu için ekonomi geliştikçe artan kişi başına gelirin önemli bir kısmı hizmet için harcanmaktadır. Artan hizmet talebi hizmetin üretim ve istihdamdaki paylarının genişlemesine yol açmaktadır. Böylece, sanayileşmenin başlangıcında tarım sektöründen transfer olan işgücü sanayi ve hizmet sektörlerinde benzer oranda işgücü artışına yol açarken sanayileşme ilerledikçe hizmet sektöründeki istihdam artışı nisbi olarak artmaktadır.

Başka bir çalışmaya göre de hizmet sektöründeki istihdam artışının başlıca üç nedeni vardır (Atik, 2000:35):

- 1) Hizmet talebinin gelir esnekliği birden büyüktür. Bu durum kişi başına gelir seviyesi yükseldikçe son tüketicilerin daha fazla hizmet talebinde bulunmalarına yol açar.
- 2) Gelişen ekonomilerde ara hizmete ya da üretici hizmetine (bankacılık ve sigortacılık, hukuki hizmet, mimarlık ve mühendislik) yönelik talep artar. Bu talebin genişlemesiyle de hizmet sektörü istihdamı artar.
- 3) Hizmet sektöründeki işgücü verimliliği diğer sektörlerdeki kadar artmaz. Dolayısıyla artan hizmet talebi için diğer sektörlerden işgücü transfer edilir.

Sanayi ve hizmet arasındaki istihdam ilişkisini araştıran yeni çalışmalar, bu ilişkinin farklı yönlerini ortaya koymuştur. İlk olarak Unece ve N.Gemmell'in yaptığı istatistik etüdlere göre, gelişme sırasında sanayi ve hizmetin istihdam payları önce birlikte büyümekte: belli bir noktadan sonra hizmetin istihdam payı, sanayinin aleyhine artmaya devam etmektedir. İkinci olarak, gelişmekte olan ülkelerde hizmet sektöründeki istihdam, hem mutlak değer olarak hem de sanayi sektörüne kıyasla daha hızlı büyümüştür (Atik, 2000). Üçüncü olarak, W.Galanson'un yaptığı analizlere göre, gelişmekte olan ülkelerde sanayi sektöründeki büyüme, hizmet sektöründeki istihdamı artıracaktır. Sanayi sektöründe belirli oranda bir işgücü artışı, hizmet sektöründe daha fazla oranda işgücü artışına yol açacaktır (Shelp, 1981:221).

Hizmet sektörü, hizmet alt sektörlerinin çoğunun emek yoğun olması sebebiyle iş yaratabilme yeteneğine sahiptir (Li vd.:2003). İkinci olarak, hizmet sektörü büyümenin motorudur. Hizmet sektörü üretim verimini ve teknolojik ilerlemeyi arttırmada çok hayati ve kritik bir role sahiptir.

Günümüzde aktif nüfusun yarısından fazlasını hizmet sektöründe istihdam eden ülkeler, "hizmet ekonomileri veya hizmet toplulukları" olarak ifade edilirler (Shelp, 1981:13). Bu sektördeki istihdam oranının yüksekliği sanayi sonrası toplumun en önemli özelliğidir.

Li, Wang ve Zhai (2003)'e göre ellerindeki işi başkasına ihale eden endüstriyel firmalar önceleri kendi içlerinde ortaya çıkan üretim maliyetini azaltabilirler. Düşük maliyet ve yüksek kaliteli üretici hizmetinin ortaya çıkışı üretim dağılımına, dönüşümüne ve yeni üretim modellerine sebep olur. Diğer hizmet sektörü etkisi ise sektörün, endüstriyel sektöre göre resesyona daha az duyarlı olmasıdır.

Son zamanlarda, hizmet sektörü, yeni teknoloji ve insani sermayenin geniş tüketimi tarafından şekillendirilen ekonominin dinamik bileşeni olarak gözlemlenir. İnternet ve web tabanlı hizmetteki gözlemlenebilir büyüme ve yüksek teknolojiye dayalı çevresel hizmet, bilgi yoğun hizmetin daha fazla ekonomik rol aldığını gösterir (Muyed, 2000:16).

Refah ve kişi başına gelirdeki hizmet payı arasında pozitif bir ilişki vardır. Bununla birlikte, daha zengin ekonomilerde biri hizmet fiyatlarının göreceli olarak daha yüksek olmasına izin verirse bu etki ortadan kaybolabilir. Yani daha yüksek hizmet fiyatlarının oluşması bu etkiyi azaltabilir, yada yok edebilmektedir. Böyle olursa, fakir ülkeler zengin ülkelere servis hizmeti satabilirler. Bu da fakir ülkelere zengin ülkelere göre GDP'deki hizmet oranının artmasına etki edebilir (Baumol vd., 1989).

1960'larda Baumol "maliyet hastalığı" (cost disease) olarak adlandırdığı olguyu önce sanatsal üretim üzerinden sonraki yıllarda ise hizmet sektörünün geneline yayarak ortaya koymuştur. Baumol'un yaklaşımının önceliklerden temel farkı, Baumol'un mal ve hizmetlerin reel çıktı içindeki paylarının zaman içinde ve ülkeden ülkeye değişmediğini varsaymasıdır. Baumol'u modeline göre, hizmet sektöründe verimlilik düzeyi düşük

olduğundan hizmet sektörü istihdamının payı yüksek-gelirli ülkelerde daha yüksektir ve gelir arttıkça da artmaktadır. Başka bir deyişle, Baumol hizmet sektöründeki istihdam genişlemesini verimlilik farklılığı, reel çıktı içinde hizmetlerin sabit bir paya sahip olması ve artan gelirle açıklamaktadır (Schettkat ve Yocarini, 2003:7). Baumol (1967), hizmet sektörü işgücündeki genişlemenin ana sebeplerini kısaca, üretim sektörüne göre hizmet sektöründeki daha yavaş verim artışı olarak analiz etmiştir. Bu ‘Baumol Hastalığı’ olarak da adlandırılmaktadır. İmalat sektörüne göre hizmet sektöründeki istihdam payının genişlemesi hizmetteki daha düşük verimlilik performansının doğrudan sonucudur. Baumol’un modeli hizmet sektörü işgücü üzerine en temel teorilerinden biri kabul edilmektedir.

V. Fuchs 1960’larda, hizmet sektöründe istihdam artışının nedenlerini araştırdığı çalışmalarda hanehalkı bütçe araştırmaları gibi çeşitli veri kaynakları kullanmış ve olayın talep tarafına bakmıştır. Elde ettiği bulgular, Baumol’un maliyet hastalığı hipotezini destekler şekilde, hizmet istihdamının payının artmasında talep kaymasının küçük bir etkide bulunduğu ve başlıca etkenin hizmet sektöründe verimlilik artışının yavaş ilerlemesi olduğunu ortaya koymuştur (Schettkat ve Yocarini, 2003:8).

Fuchs, çalışılan saat ve beceriler gibi verimlilik ölçütlerini elden geçirerek, imalat sanayiine nazaran hizmet sektöründe verimlilik artışının daha yavaş olmasının nedenlerini de araştırmıştır. Yaptığı analizlerden, hizmet sektöründe verimlilik artışının imalat sanayiinin gerisinde kalmasının temelde hizmet sektöründe beceri-iyileştirmenin daha az (pronounce) olmasından kaynaklandığı sonucunu çıkarmaktadır (Schettkat ve Yocarini, 2003:9).

Fuchs’a göre, hizmet sektörünün toplam istihdam içindeki payındaki artış kadınların işgücü pazarına girmelerindeki artış ile ilgilidir. Bu, özetle ev ve pazar aktiviteleri arasındaki seçimin gelir ve ikame etkilerinin sonucu olarak değerlendirilmektedir (Muyed, 2008).

Hizmet sektörü Avrupa Birliği’nde ekonomik büyüme ve istihdamın motoru olarak gözükmektedir. Hizmet sektörü AB’de ekonomik aktivitenin %70’ini ifade etmektedir. Yine istihdamın da yaklaşık %70’ini kapsamaktadır (Sümer, 2008b:144).

Hizmet sektörü istihdamı daha yakından incelendiğinde, sektörde yüksek oranlı kadın çalışan, part time çalışan ve serbest çalışan olduğu açıkça görülmektedir (Urbanski, 2007). Ayrıca belirtmelidir ki hizmet sektörü emek piyasasına part-time istihdam ve düşük becerili işler vasıtasıyla yeni grupları çeken bir ana meslek sağlayıcı sektör işlevi de görmektedir (Muyed, 2008).

Hizmetler sektöründe çalışan oranını gösteren aşağıdaki tablo 1.3 incelendiğinde sadece gelişmiş ülkeler için değil farklı gelir ve gelişmişlik düzeyine sahip tüm ülkelerdeki çalışan nüfus için bu sektörün ne kadar önem arz ettiğini görmek mümkündür. 2000 yılında hizmet sektöründe çalışan oranın en yüksek pay ABD'ye aittir ve 2010 yılında gelindiğinde bu pay 2000 yılına göre % 6,9 artarak yine en yüksek pay ABD'nin olmuştur. Bu oran Japonya için % 69'lara, İngiltere'de % 78'lere Avustralya'da % 75'lere ulaşmıştır. Çin ve Mısır gibi bazı istisna ülkeler haricinde tüm ülkelerde hizmet sektörü istihdam oranı %50'nin üzerine çıkmıştır.

Tablo 1.3: Muhtelif Ülkelerde Hizmet Sektörü İstihdamının Toplam İstihdama Oranı (1980-2010)

Ülkeler	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2010
Güney Kıbrıs	44,7	50,9	56,3	63	70,9	71,2	73,3
Suudi Arabistan	-	-	-	-	74	75	75
Singapur	62,6	64,1	-	68,8	-	77,3	77
BAE	-	-	-	58,3	58,7	54,1	-
Avustralya	62,4	66,5	69,3	72,2	73,3	75,1	-
Avusturya	-	52,6	54,9	60,6	64	66,9	69,9
Japonya	54	56	58,2	60,4	63,1	66,4	69,7
Kore Cumhuriyeti	37	44,3	46,7	54,3	61,2	65,2	76,4
İngiltere	58,9	64,9	64,9	70,2	73,1	76,3	78,9
ABD	65,7	68,6	70,7	72,9	74,3	77,8	81,2
Türkiye	-	35	32,4	34,3	40	45,8	50,1
Bangladeş	-	26	-	-	23,5	37,4	-
Mısır	35,7	-	40,1	44,1	49,1	47,5	46,3
Pakistan	26,8	28,7	28,9	34,6	33,5	36,6	-
Filipinler	32,8	36,5	39,7	40,3	46,7	48,5	51,8
Brezilya	46	49,3	54,5	54,3	-	57,9	60
Çin	13,1	16,8	18,5	24,8	27,5	31,4	34,6
Malezya	38,7	45,8	46,5	47,7	49,5	55,6	59,2
Güney Afrika	-	-	-	-	59,4	66,6	61,9

Kaynak: World Bank (2013); World Development Indicators, On-line veri tabanı, <http://www.worldbank.org> (Erişim Tarihi: 01.05.2013).

1.3.2.3. Hizmet Sektöründe Katma Değerin Uzun Vadede Gelişimi

Hizmetten elde edilen katma değerın hesaplanmasında başlıca üç yöntem kullanılmaktadır. Ancak hizmet sektöründe katma değerin hesaplanmasında kullanılan her üç metodun da ortaya çıkardığı bazı sorunlar bulunmaktadır ve elde edilen verilerin kesin ve ayrıntılı olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu sorunlar yöntemlerin eksikliğinden çok, net olarak somut ve ölçülebilir olarak sınıflandırılmayan hizmet faaliyet ve fonksiyonlarından kaynaklanmaktadır.

Bu yöntemlerden birincisi ‘tek belirleyici’ metodudur. Buna göre: baz alınan bir yıl içerisindeki brüt üretim hacmi ya da brüt üretim fiyatı belirleyici faktör olarak kullanılmak suretiyle hizmetin yarattığı katma değer hesaplanmaktadır. Birçok ülkede bu metod kullanılmaktadır. Özellikle toptan ve perakende ticaret, otelcilik ve lokantacılık, taşımacılık, haberleşme, kültür ve sanat hizmeti, özel hizmet ve temizlik hizmetinde katma değerin hesaplanması için kullanılan bu yöntemin ortaya çıkardığı çeşitli sorunlar vardır. Bunlardan biri hizmet faaliyetlerinin fiyat ve miktarlarının, brüt üretimde olduğu gibi geliştiğinin varsayılması, diğeri ise hizmet ürünlerindeki nitel gelişmelerin, katma değer üzerine ne şekilde yansıyacağıının hesaplanamamasıdır (Ersungur, 1993).

Ülkelerin büyük çoğunluğunda toptan ve perakende ticarete üretim hacminin gelişimi, satılan malın miktarı ile ölçülmektedir. İstatistiklere göre, son yıllarda OECD ülkelerinde, şehirlerin çevresine kurulan ticaret merkezlerinde ücretsiz park yeri, hizmet saatlerinin uzatılması, daha rahat alışveriş imkanı vb. hizmet faaliyetlerinin sunulması belli bir hizmet kalitesi getirerek, bu merkezlere olan ilgiyi arttırmakta, ancak bundan sağlanan katma değerin satılan mal hacmi üzerinde hesaplanması mümkün olmamaktadır. Aynı şekilde yolcu taşımacılığında geliştirilmiş hizmet faaliyetlerinin kullanımı (rezervasyon, enformasyon, ulaşım araçları içinde sunulan hizmet vb.) ile elde edilen katma değer, km başına yolcu sayısının hesaplanması ile belirlenebilmektedir (Ersungur, 1993:14).

Hizmette katma değerin hesaplanmasında kullanılan ikinci bir metod ise, baz olarak alınan bir yıl içerisinde, brüt üretim fiyatından hizmet tüketiminin çıkarılması yolunun kullanılmasıdır. Bu metod, sabit fiyatlarla katma değerin hesaplanmasında en

sağlıklı yöntem olarak da kabul edilmektedir. Ancak teoride çok düzenli işleyen bu yöntem, uygulamada zaman zaman yanılmalara yol açabilmektedir. Bunun nedeni, birçok ülkede hizmet faaliyetleri konusunda kesin veriler elde edilememesidir. Yapılan ayrıntılı istatistikle, beş yada on yılda bir gerçekleştirilmekte, bu da ara dönemlere gerçekçi bir şekilde yansıtılamamaktadır. Bu durumda hizmet tüketiminin yapısında, ara dönemler süresince bir değişiklik olmadığı varsayılması gerekmektedir ki, bu da fiyatlarda oluşan değişmelerin hizmet tüketimine yansımaları açısından mümkün değildir (Ersungur, 1993). Bu iki metodun dışında, özellikle kamu idarelerinde, mali hizmette, gayrimenkul işlemlerinde, şirketlere sunulan hizmette, toplumsal hizmette katma değer hesaplanmasında üçüncü bir yöntem daha kullanılmaktadır. Bazı olarak alınan bir yılda istihdam edilen kişi sayısından yola çıkılarak katma değeri hesaplayan bu yöntem de iş üretimindeki gelişmeleri dikkate almadığından dolayı çok sağlıklı bir yöntem değildir (Ersungur, 1993).

1.3.2.4. Hizmet Sektörünün GSMH'daki Payının Genişlemesi

Hizmet sektör payındaki genişlemenin izahı konusunda dünya genelinde ekonomik büyüme ve hizmet sektör büyümesi incelendiğinde hizmet sektör hakimiyetini destekleyen görüşün haklılığı doğrulanabilir. Açık bir şekilde hizmet sektör payı hem gelişmiş hem gelişen ülkelerde zaman içinde büyümeye devam etmektedir. Hizmetler sektörünün dünyadaki gelişimine ve ekonomi içinde hizmet sektörünün payının en yüksek değere sahip olduğu ülkelere baktığımızda bu gelişmenin büyük çoğunluğunu İngiltere gibi Batı Avrupa Ülkeleriyle ABD ve Japonya gibi gelişmiş ülkelerde yoğunluk kazandığı görmekteyiz. Yüksek kişisel gelire sahip ülkelerde hizmet sektörünün ekonomideki, payı düşük gelire sahip olan ülkelere kıyasla çok daha fazladır. Aşağıdaki tabloda da görüleceği gibi son yıllarda gelişmiş ülkelerde hizmet sektörünün payı %70'lerin üstüne çıkmıştır. Bununla birlikte gelişmekte olan ülkelere bu oran genel olarak %35-60 arasında değişmektedir. Genel bir ifade ile hizmet sektörü zamanla genişlemeye devam etmektedir. Hizmet sektörü ve ekonomik büyüklüğe ait istatistikler incelendiğinde büyüme ve kişi başına gelir ile hizmet sektör payının arasındaki ilişki görülmektedir. Buna göre daha yüksek kişi başına milli gelir daha yüksek hizmet talebi yaratmaktadır (World Bank , 2013).

Aşağıdaki tablo 1.4 birbirinden farklı 5 kategorideki (OECD üyesi olmayan yüksek gelir grubu ülkeler, OECD üyesi yüksek gelirli ülkeler, az gelişmiş ülkeler, alt-orta gelir grubu ülkeler ve üst-orta gelir grubu ülkeler) 24 ülkeye ait 1975-2010 yılları arasında ekonomi içindeki hizmet sektörünün sektörel payını yansıtmaktadır. Buna göre, bir-iki istisna dışında (Suudi Arabistan, BAE, Orta Afrika Cumhuriyeti ve Mısır) tablodaki tüm ülkelerde ve dünya genelinde hizmet sektör payının artmakta olduğunu görebiliyoruz. Hizmet sektörünün ekonomileri içinde en yüksek paya ulaşan ülkeler Avustralya, Japonya, İngiltere ve ABD gibi yüksek kişisel gelire sahip gelişmiş ve sanayilerini tamamlamış ülkelerdir. Hizmet sektörünün sektörel pay olarak ekonomilerde en düşük orana sahip olan ülkeleri de benzer şekilde Mısır, Gana, Pakistan ve Çin gibi kişi başına milli geliri düşük olan ülkelerdir.

Tablo 1.4 yakından incelendiğinde, bütün ülke gruplarında hizmet sektörünün payının yükseldiği görülmektedir. Aynı eğilim dünya ortalaması için de geçerlidir. Toplam dünya üretiminde hizmetin ortalama payı 1990'da % 64 iken, 2010'da % 70'e yükselmiştir. Bu oran yüksek gelir grubundaki ülkelerin oranına yakındır.

Tablo 1.4: Muhtelif Ülkelerde Hizmet Sektörünün GSMH Payları (1975-2010)

Ülkeler	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2010
Suudi Arabistan	26,8	27,4	54,8	45,5	45,2	41,1	33,5	37,8
Singapur	65,4	62,3	65,7	67,8	66,5	65,4	68,4	72,1
Avustralya	54,1	54,3	57,0	63,9	67,6	69,6	70,0	77,9
Avusturya	55,6	58,6	62,7	64,1	66,6	67,3	69,1	69,4
Japonya	56,0	57,9	59,5	60,4	65,4	67,4	70,7	71,5
Kore Cumhuriyeti	43,6	47,3	47,4	49,5	51,8	57,3	59,0	58,5
İngiltere	58,3	57,2	60,0	64,1	67,2	71,7	76,0	77,7
ABD	67,7	63,6	66,7	70,1	72,1	75,4	76,6	78,8
Türkiye	40,2	49,7	52,6	49,8	50,5	57,2	60,7	63,4
Bangladeş	-	47,8	45,8	48,3	49,1	49,2	52,6	53,0
Orta Afrika	39,3	39,9	36,5	32,7	32,7	27,4	31,4	-
Kenya	45,6	46,6	48,3	51,4	52,8	50,7	53,7	56,3
Togo	46,9	47,7	44,7	43,7	40,1	46,5	43,4	52,6
Mısır	44,1	45,0	51,5	52,0	50,9	50,1	49,2	48,5
Gana	23,5	27,6	33,6	38,1	30,6	32,2	31,6	51,1
Hindistan	40,0	39,9	43,1	44,2	46,1	50,8	53,1	54,4
Pakistan	44,5	45,6	49,0	48,8	50,0	50,7	51,4	53,4
Filipinler	34,7	36,1	40,4	43,6	46,3	51,6	53,5	55,1
Brezilya	47,7	45,2	43,1	53,2	66,7	66,7	65,0	66,6
Çin	21,9	21,6	28,7	31,5	32,9	39,0	40,5	43,2
Malezya	37,2	36,3	41,6	42,6	45,6	43,1	45,4	48,5
Güney Afrika	51,2	45,4	51,2	55,3	61,3	64,9	66,2	66,7
Dünya	-	-	-	64,0	65,3	67,7	69,2	70,9

Kaynak: World Bank (2013); World Development Indicators, On-line veri tabanı, <http://www.worldbank.org> (Erişim Tarihi: 01.05.2013).

Çin için ekonomik büyüme ve tüketici refahı açısından hizmet sektör serbestleşmesi önemli faydalar ve kazançlar üretebilir. Başarılı reformlarla, gelecek 10 yıl içinde hizmet sektörü Çin'in ekonomik büyümesi için önemli bir lokomotif güç olabilir (Li vd., 2003).

Aşağıdaki tablo 1.5, sektörlerin GSYİH'deki paylarını 1980, 1990, 2000 ve 2010 yılları itibariyle muhtelif ülke gruplarına göre vermektedir. Farklı ülke rakamları incelendiğinde 1980-2010 döneminde, toplam hasıla içerisinde tarımın ve sanayinin payının azaldığı da görülmektedir. Düşük-orta gelirli ülkelerde hizmet sektörünün 1980'den 2010'a yavaş bir şekilde büyüdüğü görülmektedir. Tarım sektörünün bütün ülke gruplarında azalma eğiliminde olması dikkat çekicidir.

Tablo 1.5: Muhtelif Ülkelerde Ekonomideki Sektör Payları (1980-2010)

Ülkeler	Tarım				Sanayi				Hizmet			
	1980	1990	2000	2010	1980	1990	2000	2010	1980	1990	2000	2010
Kıbrıs	9,6	6,9	3,6	2	33,6	25,9	19,1	19,5	56,8	67,2	77,3	78,5
Suudi Arabistan	1	5,7	4,9	2,5	71,6	48,8	53,9	59,75	27,4	45,4	41,2	37,8
Singapur	1,6	0,3	0,1	0	36,2	31,8	34,5	27,9	62,2	67,8	65,4	72,1
BAE	0,5	1,1	2,3	0,9	53,3	58,9	48,5	55,5	46,2	40	49,2	43,6
Avustralya	7,9	4,9	3,5	2,3	37,8	31,2	26,9	19,8	54,3	63,9	69,6	77,9
Avusturya	5,3	3,7	2	1,5	36,1	32,2	30,6	29	58,6	64,1	67,3	69,4
Japonya	3,1	2,1	1,5	1,2	39	37,5	31,1	27,4	57,9	60,4	67,4	71,5
Kore Cumhuriyeti	16,2	8,9	4,6	2,6	36,6	41,6	38,1	38,8	47,3	49,5	57,3	58,5
İngiltere	2,1	1,8	1	0,7	40,7	34,1	27,3	21,6	57,2	64,1	71,7	77,7
ABD	2,9	2,1	1,2	1,2	33,5	27,9	23,4	20	63,6	70,1	75,4	78,8
Türkiye	26,5	18,1	11,3	9,6	23,8	32,2	31,5	26,9	49,7	49,8	57,2	63,4
Bangladeş	31,6	30,2	25,5	18,6	20,6	21,4	25,3	28,5	47,8	48,3	49,2	53
Orta Afrika Cumhuriyeti	40	47,6	55,9	56,8	20,1	19,7	16,7	14,9	39,9	32,8	27,4	28,3
Kenya	32,6	29,5	32,4	25,1	20,8	19	16,9	18,6	46,6	51,4	50,7	56,3
Togo	27,5	33,8	35,1	30,8	24,8	22,5	18,3	16,5	47,7	43,7	46,5	52,6
Mısır	18,3	19,4	16,7	14	36,8	28,7	33,1	37,5	45	51,9	50,1	48,5
Gana	60,1	45,1	39,4	29,8	12,3	16,9	28,4	19,1	27,6	38,1	32,2	51,1
Hindistan	35,4	29,1	23,1	18	24,3	26,5	26,1	27,6	40	44,2	50,8	54,4
Pakistan	29,5	25,9	25,9	21,2	24,9	25,2	23,3	25,4	45,6	48,9	50,7	53,4
Filipinler	25,1	21,9	14	12,3	38,8	34,5	34,5	32,6	36,1	43,6	51,6	55,1

Kaynak: World Bank (2013); World Development Indicators, On-line veri tabanı, <http://www.worldbank.org> (Erişim Tarihi: 01.05.2013).

Riddle, ekonomilerin gelişmişlik düzeyleri ve büyüme oranlarıyla sektörlerin büyüme oranları arasında bir ilişki aramakta ve sadece hizmet sektörünün büyümesi ile iktisadi büyüme arasında pozitif bir ilişkinin bulunduğunu iddia etmektedir. Riddle'a göre: özellikle düşük gelirli ülkelerde hizmetin GSYİH'deki payı ile kişi başına GSYİH'deki yıllık ortalama büyüme arasında pozitif bir ilişki vardır. Hızla gelişen ülkelerle negatif büyüme oranları kaydeden ülkeler karşılaştırıldığında, ayırt edici özelliğin hizmet sektöründeki büyüme oranı olduğu görülmektedir. Riddle, sonuç olarak, hizmetin artan payı ile büyüme oranları arasında pozitif bir ilişkinin bulunduğunu belirtmektedir (Aslan, 1998:23).

Günümüzde, zaman içerisinde ekonomilerde sektörlerin GSYİH ve toplam istihdamdaki paylarının ve sektörleri oluşturan faaliyet kollarının sektör içindeki paylarının değiştiği yapısal bir dönüşümün meydana geldiği kabul edilmektedir. Fisher (1935) ve Clark (1940), ekonomik kalkınma bağlamında, işgücünün sektör yapısına göre dağılımını gösteren çalışmalarında iki temel sonuca ulaşmışlardır:

1. Kişi başına gelirdeki artış, tarihsel olarak, tarımdan ikincil sektöre, daha sonra ise ikincil sektörden üçüncül sektöre istihdam hareketlerine sebep olmaktadır.
2. Üçüncül sektörde yüksek istihdam oranları, yüksek kişi başına gelir düzeylerine ulaşılmasını gerektirmektedir (Muyed, 2008).

Fisher, bu süreci, her gelişen ekonomide istihdam ve yatırımda birincil faaliyetlerden ikincil faaliyetlere ve büyük ölçüde de üçüncül faaliyetlere büyük bir kaymanın bulunduğu işaret etmek suretiyle açıklar. Clark'a göre ise: yüksek bir kişi başına reel gelire, üçüncül üretimde çalışanların sayısı arasında veya kişi başına düşük bir reel gelire, düşük bir üçüncül istihdam oranı arasında pozitif bir ilişki mevcuttur. Ayrıca yüksek bir kişi başına reel gelir, üreticilerin büyük bir oranını üçüncül üretime yönelmeye zorlar (Aslan, 1998:13).

Fisher-Clark tezine yöneltilen farklı eleştiriler de mevcuttur: Olgun bir ekonominin göstergesi olarak hizmet sektörünün gelişmişliğini belirtmenin çeşitli sakıncaları vardır. Çünkü ülkelerin farklı tarihlerde farklı hizmet faaliyetlerine sahip olabileceği, kalkınmayla birlikte bazı hizmet faaliyetleri artarken, diğerlerinin

azalabileceği: sonuçta bunların birbirlerini dengeleyebileceği ihmal edilmemelidir. Toplaştırılmış olarak ifade edilen hizmet sektöründe toplam üretim, düşük kişi başına gelire bağlantılı olduğu kadar yüksek kişi başına gelire de bağlantılı olabilecek birbirinden çok farklı ve çok çeşitli hizmet faaliyetlerinden oluşmaktadır. Dolayısıyla, iki farklı kalkınma aşamasında bulunan iki ayrı ülkede aynı toplam kaynak miktarını kullanmakla beraber nitelik itibarıyla iki farklı hizmet sektörünün bulunması mümkündür. Hizmet sektörlerinin toplam üretimdeki paylarının aynı olması nedeniyle ilk bakışta aynı gelişmişlik düzeyinde görülen ülkeler, sektörlerin kapsadığı ürünlerin farklı olmaları nedeniyle aslında farklı gelişmişlik düzeyinde ülkelerdir (Kaynak, 2005:134). Benzer şekilde Gershuny, hizmet faaliyetlerinin üç boyutunun (hizmet üretimi, hizmet istihdamı ve hizmet tüketimi) son derece farklı gelişme kalıplarına sahip olduğunu iddia etmektedir. Bu durumda, sektörel değişme açısından çeşitli hizmet kategorilerinin dikkate alınması bir zorunluluktur (Atik, 2000).

Şu ana kadar geldiğimiz noktayı özetlersek:

- Kişibaşına gelir ile ekonomideki hizmet sektör payı arasında pozitif bir ilişki vardır. Bazı küçük ekonomiler ve ekonomik sorunları olmayan bazı ekonomiler küçük bazı istisnaları oluşturur.
- Hizmet sektör payı zaman ile her düzenli ekonomide artmaktadır. Hizmet sektör büyüme oranları çoğu büyük ekonomide hizmet dışı büyüme oranlarını aşıyor. Kişisel gelir ve hizmet payı arasındaki pozitif işaret ve hizmet sektör payının zamanla artıyor olması, hizmet talebinin çoğunlukla gelir tarafından belirlenmesinin sonucudur.
- Genel olarak hizmet sektör payı düşük olan ülkelerde hizmet sektör büyüme oranı büyüktür.

Hizmet sektörü ile devlet ilişkisi incelendiğinde hemen hemen tüm ülkeler için, hizmet sektöründe devletin payının büyük önem taşıdığını ifade edebiliriz. Gerek bu sektör içinde devletin gerçekleştirdiği hizmet faaliyetlerinde istihdam oranının yüksek olması, gerekse kamu yönetimlerinde yapılan sosyal harcamalar gibi faktörlerin ülke ekonomilerinde büyük yer tutmaları bu alanda devletin taşıdığı

önemi ortaya koymaktadır. Gelişmiş ülkelerde hizmet sektöründe toplam istihdamın önemli bir bölümünü devletin istihdamı oluşturmaktadır.

Devletin hizmet faaliyetlerinde sahip olduğu konum ve pay, ülkeden ülkeye değişiklik göstermekle birlikte, üstlendiği hizmet faaliyetleri genelde farklılık göstermektedir. Ancak tamamıyla devletin üstlendiği ve tek başına gerçekleştirdiği ordu, polis, belediye hizmeti vb. gibi hizmet fonksiyonlarıyla hem devlet hem de özel sektörde gerçekleştirilen sağlık, eğitim vb. hizmet faaliyetleri arasında bir ayırım yapmak gerekmektedir. Günümüzde fertlerin devletten beklentileri giderek gelişmekte ve artış göstermektedir. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında devletin üstlendiği hizmet fonksiyonları ve bunların ülke ekonomisindeki payı açısından çeşitli farklar olması doğaldır ancak bu tür farklılıklar gelişmiş ülkeler arasında da oldukça belirgindir (Ersungur, 1993).

1.4. Uluslararası Hizmet Ticareti

Hizmet faaliyetleri, iktisat Teorisi'nde ticarete konu olmayan mallar olarak da değerlendirilmişlerdir. Nitekim söz konusu faaliyetler, iktisadî modellerde ancak 1950'li yılların sonu ve 1960'lı yılların başı itibariyle ele alınmaya başlanmışlardır. Hizmetin ticarî mallardan ayırt edilmesinin kolay olmayışı ve buna bağlı olarak tanımlanmalarındaki güçlük ve benzeri sebepler dolayısıyla bu faaliyetlerin Uluslararası Ticaret Teorisi'ne konu olmaları gecikmeli olmuştur. Bununla beraber, günümüzde teknolojide meydana gelen ilerlemeler hizmette de büyük değişimlere yol açmıştır. Buna bağlı olarak, hizmet artık ticareti yapılamayan ve düşük verimliliğe sahip olan mallar olarak değerlendirilmemektedir. Nitekim çoğu hizmet günümüzde uluslararası ticarete de konu olabilmektedir (Ekinci, 2007).

James R. Melvin (1989), bazı hizmet ürün ve türlerinin üretim ve tüketim lokasyon ayrımlarına zaman ve yer açısından izin verdiğini, bunun da faktör ve üretim seviyesi düzeyinde hizmet ticaretini mümkün kıldığını ifade etmektedir (Banga, 2005a:2).

Ticaretin ulusal ve uluslararası bir boyut kazanmasında, 18.yüzyıl ortaları itibariyle kaydedilen Sanayi Devrimi safhasının çok önemli bir payı olmuştur.

17.yüzyılın ortalarından 20.yüzyılın ilk yarısına kadarki devrede, ticari hayatta yaşanan gelişmeler, liberal mantığa nispeten uygun bir çerçevede gerçekleşmiştir. Söz konusu süreç, 1945 yılı itibariyle yerini farklı bir tarzda liberalizasyon sürecine terk etmiştir. Kurumsal nitelikte olan ve GATT (General Agreement on Tariffs and Trade: Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması) ile başlayan bu süreç, halen WTO (World Trade Organization; DTÖ: Dünya Ticaret Örgütü) bünyesinde devam etmektedir. Örgüt önderliğinde, çeşitli zirvelerin düzenlenmesi ile çok taraflı müzakereler gerçekleştirilmekte ve uluslararası ticaret ortamındaki engeller ortadan kaldırılmaya çalışılmaktadır (Ekinci, 2007).

Hizmetin hem ulusal hem de uluslararası alanda önem kazanması sonrasında, ticarete ilişkin liberalizasyon müzakerelerine bu faaliyetlerin de dâhil edildiği görülmektedir. Hizmet sektörünün öneminin ülkelerce anlaşılması ve bazı gelişmekte olan ülkelerin dünya ticaretine dahil olması sonrasında, hizmet alanında liberalizasyon büyük bir anlam kazanmıştır. Böylece ülkeler, liberalizasyonu mecburen uyulmak durumunda olunan bir süreç yerine, gerekli olduğu için gerçekleştirilen bir süreç olarak değerlendirmişler ve ilgili faaliyetlere katkı sağlamaya çalışmışlardır (Ekinci, 2007).

Ülkeler arasında ticaretin yapılmasının bazı sebepleri vardır. Bu ticari faaliyetler “mal” ve “hizmet” olmak üzere ayrıntılı bir şekilde incelendiğinde ortaya çıkan sebeplerin temelde benzerlik taşıdığı görülmektedir. Mal ticareti: yerli üretimin yetersizliğine, fiyatlar arasındaki farklılıklara ve mallarda gerçekleştirilen farklılaştırma faaliyetlerine bağlanmaktadır. Hizmet ticaretine ilişkin sebepler ise şu şekilde sıralanabilir: Hizmete konu olan kaynakların dağılımındaki farklılıklar, kültürel geçmişlerin farklılıkları ve mallarda olduğu gibi hizmetteki farklılaştırma faaliyetleridir (Ekinci: 2007).

Hizmet sektöründe meydana gelen gelişmeler, beraberinde yeni hizmet alanlarını da oluşturmaktadır. Ağırlıklı olarak, sosyal kaynaklı gelişmelerin, yeni bir takım hizmete ihtiyacı gündeme getirdiği ortaya çıkmaktadır. İlaveten, teknolojik gelişmeler ve bunlara bağlı olarak meydana gelen değişimler de yeni hizmetin oluşmasına imkân sağlamaktadır. Ayrıca, ülkelerde “sosyal devlet” anlayışına uygun

bir dönüşümün yaşanması da bu süreçte büyük bir önem taşımaktadır. Bu kapsamda, ülke vatandaşları için daha yüksek bir hayat standardının sağlanmasına yönelik çalışmalar, mevcut hizmetin kalitesinin artırılmasını gerektirmekte ve bu da beraberinde yeni bir takım hizmet alanlarının oluşmasını sağlamaktadır.

Teknolojik gelişmeler, hizmetin dayandığı temel unsurların başında gelmektedir. Söz konusu gelişmeler, mevcut hizmeti ticarete konu olma açısından daha fonksiyonel hale getirmekle beraber yeni birtakım hizmet alanlarının da ortaya çıkmasına imkân sağlamaktadır. Teknolojik gelişmeler kapsamında, 20.yüzyılın son çeyreği itibariyle ortaya çıkan en önemli gelişmelerden biri bilgisayar alanında olmuştur. Bilgisayar teknolojisindeki hızlı gelişim, beraberinde yeni bazı imkânlara da yol açmıştır. İnternet de bunlardan biridir. Günümüzde ülkeler, internet altyapısını kullanarak birtakım hizmetini uluslararası alanda arz etmeye ve bu şekilde ticari paylarını arttırmaya çalışmaktadırlar. Nitekim internet ortamında gerçekleştirilen ticari faaliyetler [e-ticaret (elektronik ticaret)] yoğunluğunu giderek arttırmaktadır. Bu kapsamda birçok hizmet ticarete konu edilmektedir. Mesela: haberleşme, turizm, malî hizmet, dağıtım hizmeti (özellikle perakende ticaret) buna ilişkin verilebilecek faaliyetlerin başında gelmektedir. Ayrıca, eğitim, sağlık ve kamu hizmeti de benzer şekilde e-ticarete konu olmaktadır (Mızrak, 2004:47).

Uluslararası hizmet ticaretinin kısa bir sürede önemli bir ilgi odağı hâline gelmesi, öncelikle dünya hizmet üretiminde ve ticaretinde meydana gelen gelişmelerin bir sonucudur. Günümüzde hizmet sektörü, çoğu ülkenin GSYİH'sinin %50'sinden fazla paya sahiptir. Bu oran, gelişmiş ülkelerde %70'in üzerindedir. Dahası hizmet, birçok ülkede en fazla istihdam sağlayan sektör konumundadır. Mesela ABD'de bu sektör, iş gücünün yaklaşık %80'ini istihdam etmektedir. Hizmet, genellikle ülke ekonomilerinin en hızlı büyüyen sektörü olup, bu hâliyle uluslararası ticaretin yaklaşık %20'sini teşkil etmektedir (Ongun, 1997:350).

Hizmetin ve bu sektörün ekonomideki önemi anlaşıldıktan sonra, ülkelerin çoğunluğu bu sektörde yoğunlaşmaya başlamışlardır. Bu çerçevede, özellikle Gelişmiş Ülkelerin hizmet sektörlerine yönelik ciddi bazı politikalar tespit ettikleri ortaya çıkmaktadır. Gelişmiş Ülkelerin sektöre verdiği bu öneme karşılık,

Gelişmekte Olan Ülkeler de kendi hizmet sektörlerine yönelik bazı stratejik yaklaşımlar sergilemeye başlamışlardır. Sektöre yönelik destekleyici ve teşvik edici ekonomi politikaları, Gelişmekte Olan Ülkelerin de dünya piyasalarında rekabet edebilir hizmet üretebilmesine imkân sağlamıştır. Böylece giderek artan sayıda GOÜ, uluslararası alanda faaliyette bulunmaya başlamıştır. Her ülke uluslararası piyasalarda, kendi yapısına uygun hizmet endüstrilerine ağırlık vermekte ve böylece ticarî payını artırmaya çalışmaktadır. Bu kapsamda mesela Gelişmiş Ülkeler, sigortacılık ve finansal hizmete ağırlık verirken; Gelişmekte Olan Ülkeler ise taşımacılık ve mühendislik hizmetinde yoğunlaşmaktadırlar.

Uluslararası hizmet ticaretinde son senelerde, ülke grupları arasında önemli ölçüde rekabet yaşanmıştır. Dünya hizmet ticaretindeki endüstriyel paylar açısından: ağırlık diğer ticarî hizmet başlığı altında yer alan telekomünikasyon, inşaat, sigorta, bilgi-işlem ve diğer meslekî hizmete aittir (WTO, 2002:7). Toplam hizmet ticaretinin yarısına yakın kısmını oluşturan bu hizmetin yanında, turizm endüstrisinin payı %31,8, ulaştırma endüstrisinin payı ise %23,3'tür. Ülke grupları açısından: Gelişmiş Ülkelerin payında Gelişmekte Olan Ülkeler lehine değişimler meydana gelmiştir. Gelişmiş Ülkelerin en fazla paya sahip olduğu endüstriler: %47,8 ile diğer ticarî hizmet, %29,3 ile turizm ve %22,9 ile ulaştırma hizmetidir. Gelişmekte Olan Ülkelere gelince: 1990'lı yılların başlarına kadarki negatif performanslarıyla kıyaslandığında, önemli ölçüde ilerleme kaydetmişlerdir. Diğer ticarî hizmetteki payı %39,2 olan Gelişmekte Olan Ülkelerin, turizm ve ulaştırma endüstrilerindeki payı %37,8 ve %23'tür.

Gelişmiş Ülkelerle kıyaslandığında diğer ticarî hizmette daha düşük paya sahip olan Gelişmekte Olan Ülkeler, turizm ve ulaştırma endüstrilerinde ise daha fazla paya sahiptirler. 2000'li yılların başı itibariyle, uluslararası hizmet ticaretindeki ağırlıklı pay, Gelişmiş Ülkelere ait olup bu, ihracata ve ithalâta ilişkin sıralamalarda da geçerliliğini korumaktadır. Hizmet ihracatında yer alan ilk on ülke içinde sadece bir Gelişmekte Olan Ülke mevcut olup, bu da Hong Kong (Çin)'dur. Hizmet ithalâtında da ağırlık Gelişmiş Ülkelere ait olup, ilk on ülke arasında yer alan Gelişmekte Olan Ülke sayısı birdir ve bu da yine Çin'dir (WTO, 2002:10).

Gelişmekte Olan Ülkelerin uluslararası hizmet ticaretinde faal hâle gelebilmeleri için sahip oldukları mukayeseli üstünlüklerinin farkında olmaları ve bunlardan istifade etmeleri gerekmektedir. Aksi yönde görüş bildirenler olmakla beraber genel kanaat, Gelişmekte Olan Ülkelerin söz konusu üstünlüklerini dikkate almaları hâlinde ticarî paylarını artırabilecekleri yönündedir. Bâzı gelişmekte olan ülkeler, hizmetten önemli ölçüde gelir elde etmektedirler. Nitekim, kaynakları itibariyle bunları mukayeseli üstünlüğe sahip oldukları endüstrilerden elde ettikleri ortaya çıkmaktadır.

Uluslararası ekonominin gelişim süreci incelendiğinde, imalat sanayinin gelişimi ile ortaya çıkan refah artışı ve yüksek gelir düzeyine erişilmesinin sonucunda zamanla hizmet sektörünün önemi artmaktadır. Hizmet sektörü içinde yer alan bankacılık, pazarlama, dağıtım, iletişim, turizm gibi pek çok faaliyetin kendi başına ekonomik gelişme sürecini etkileyen yaşamsal önemde girdiler olduğunun anlaşıldığı görülmektedir. Bu bağlamda, hizmet sektörünün gelişimini genel ekonomik gelişme ve refahın sonucu olarak değil de, daha çok ön koşullarından biri olarak değerlendirmek gerektiği yönündeki görüşler de son dönemde ağırlık kazanmaktadır (DPT, 2000:8).

Hizmetin uzun süre uluslararası ticaretin konusu olmalarını geciktiren etkenler:

- 1) Hizmet için ulaşım ve haberleşme maliyetlerinin yüksek olması,
- 2) Telekomünikasyon ve ulaşım gibi temel hizmette yasal ve kurumsal nedenlerden ötürü kamunun tekel konumunda olması,
- 3) Rekabeti önleyen çeşitli idari kısıtlamaların bulunması,
- 4) Hizmet sunucusu ve tüketicisinin bir arada bulunmaları
- 5) Mevcut ekonomik ve teknik engeller

Özellikle 1970’li yıllardan itibaren giderek artan enformasyon ve iletişim, hızlı kentleşme, ulaşım ve haberleşme sektörlerinde sağlanan gelişmeler ve buna bağlı olarak azalan maliyetler, telekomünikasyon ve bilgisayar teknolojisinde ortaya çıkan

ilerlemelerle birlikte uluslararası hizmet ticaretinin önemi daha da artmış ve yukarıda belirtilen engeller ortadan kalkmaya başlamıştır.

1982 yılında ABD Dış Ticaret Temsilcisinin GATT'a sunduğu dokümanda GATT'ın hizmet dış ticaretinin liberalizasyonu konusunda aktif rol alması önerilmiş, bu öneri dört yıl sonra Uruguay Turunu başlatan Punta Del Este toplantısında kabul edilerek uluslararası hizmet ticaretinin serbestleştirilmesi konusunun Uruguay Turu görüşmelerinde ele alınması kararlaştırılmıştır. Uruguay Turu müzakereleri esnasında, hizmet alanında uluslararası bir düzenlemeye gidilmesine yol açan etkenler temelde mal ticaretinin serbestleştirilmesinin ardında yatan nedenlere benzemektedir: ülke pazarları arasında hizmet ticaretine yönelik engellerin kaldırılmasıyla hukuki düzenlemelerde istikrar ve tahmin edilebilirlik, pazara giriş ve hizmet sunumu maliyetlerinin azalmasıyla birlikte hizmet kalitesinde artış, kaynakların etkin kullanımı, belirli sektörlerdeki monopol hizmet sunumunun sınırlandırılması ve tüketicinin korunması gibi faydalar sağlanabileceği düşünülmüştür (DPT, 2000:8).

Özellikle ABD'nin inisiyatifiyle gündeme getirilen, hizmet ticaretini uluslararası platformlara getirme ve GATT'ın uluslararası mal ticaretine uygulanan temel prensiplerine benzer prensiplere bağlama çabaları, gelişmekte olan ülkeler tarafından başlangıçta desteklenmemekle beraber, söz konusu ülkeler çıkarlarının gözetileceğinin kabul edilmesinin ve emek-yoğun sektörlerde avantajlı olduklarının anlaşılmasının ardından tutumlarını yumuşatmışlardır. Ayrıca dünya ekonomisindeki gelişmeler sonucu, gelişme yolundaki ülkelerin Dünya Bankası ve IMF'nin Yapısal Uyum Programlarını uygulamaları, ihracata yönelik gelişme stratejileri izlemeye başlamaları ve kambiyo rejimlerini serbestleştirerek sermaye kontrollerini azaltmaları da söz konusu tutum değişikliğinde etkili olmuştur. Ülkeler arasında oluşan uzlaşma ortamı sonucu, hizmet ticaretini uluslararası normlara bağlayan GATS Anlaşması Uruguay Round Nihai Senedi'nin ayrılmaz bir parçası olmuştur.

IMF'nin Ödemeler Dengesi İstatistiklerine göre: dünya hizmet ticareti, tüm uluslararası ticaretin beşte birini teşkil etmekte, hizmetin ticarete katkısı Kuzey Amerika ve Batı Avrupa'da Latin Amerika, Asya ve Afrika'ya göre daha yüksek

oranda gerçekleşmektedir. Bu da, hizmetin ekonomik faaliyetlerdeki payının artmasının gelişmişlik düzeyi ile doğru orantılı olduğunu göstermektedir.

Öte yandan, yine IMF istatistiklerine göre, ticari hizmetin uluslararası ihracatı artışı devam etmekte olup Asya'nın başını çektiği hizmet ihracı konusunda Kuzey ve Latin Amerika ikinci sırada yer almış, arkasından Afrika ve Batı Avrupa'nın geldiği gözlemlenmiştir. Hizmet ithalinde ise, Latin Amerika ve Asya önde gelmektedir. Bölgeler itibariyle hizmet ticaretine ilişkin bilgilerin yer aldığı aşağıdaki tabloda, gelişmişlik ile pay artışının paralellik arz ettiği görülmektedir. Ülkelerin gelişmişlik seviyesi arttıkça hizmet ticaret paylarının da arttığı ortaya çıkmaktadır.

Hizmet ticareti de, dünya ticaretinde payını ve önemini giderek arttırmaktadır. Nitekim: 1980'li yıllarda hizmet ticaretinin büyüme hızı, mal ticaretinin büyüme hızını aşmıştır. 1990'da toplam ticaretin % 20'sini hizmet ticareti oluşturmaktayken, bu ticaretin değeri 800 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. 1995 yılına gelindiğinde, hizmet ticaretinin toplam ticaret içerisindeki payı değişmemiş, ancak değeri 1.2 trilyon dolara yükselmiştir. 2005 yılında ise, toplam dünya hizmet ihracatı 2.41 trilyon dolar olarak gerçekleşmiştir. 2000-2006 döneminde, dünya ticaretinde hizmet ihracatı ve hizmet ithalatı, mal ticaretinin büyüme oranlarına çok yakın büyüme oranları kaydetmiş: dünya mal ihracatı ve ithalatında % 11 oranında büyüme gerçekleşirken, hizmet ihracatı ve ithalatında da %10 büyüme gerçekleşmiştir (Hoekman ve Braga, 1997:285).

Hizmet ticaretindeki serbestleşme kıymetli kazançlar doğurmaktadır (Li vd., 2003). Hizmet ticaretine destek olacak şekilde ve hizmet ticaretinin hizmet sektörü üzerindeki etkisi üzerine, Riddle (1986)'da açıkça hizmet sektörünün hızlı genişlemesinin genel olarak ticaretin genişlemesinin, uzmanlaşmanın ve pazar ekonomisinin doğal bir parçası olduğunu ifade etmektedir. Diğer bir ifade ile ticaretin genişlemesi aynı zamanda hizmet sektörünün gelişmesini de kolaylaştırır. Francois ve Spinanger'e göre, hizmet ticaretindeki engellerin azalması yüksek ticaret maliyetlerinin azalması ile gerçekleşir. Bu maliyetler genel olarak hizmet ticaretindeki gelir arttırıcı maliyetler değildirler (Stern, 2002).

Bu konuda Avrupa Birliği'ne bakmak gerekirse 1988 Cecchini raporundan beri AB içinde mal piyasası için ortak bir Avrupa pazarı yaratma konusunda çok şey yapılmıştır. Bununla birlikte hizmet için ortak pazar daha başlangıç aşamasında. Hizmet sektöründe üretimin %5'den daha azı diğer AB üye ülkelere ihraç edilmektedir. Yapılan araştırmalar sonucunda bunun genel sebebi üye devletlerde düzenleyici engellerden kaynaklanan ticaret maliyetleridir (Sümer, 2008b:145).

Mal ve ürünler için ortak bir AB pazarı büyük ölçüde yaratılmış ve başarılmış olmasına rağmen hizmet sektörü için aynı durum söz konusu olmamaktadır. Hizmet sektöründe bu durum çok yavaş ilerlemektedir. Bunun sebebi olarak tembel aktiviteler, düşük verimlilik büyümesi, yüksek fiyatlar ve göreceli olarak sektördeki yüksek enflasyon gösterilebilir. OECD ürün Pazar düzenlemeleri AB komisyonları ortak sonucuna göre AB ülkeleri arasında ticaret için büyük bariyer ve engeller bulunmaktadır (Sümer, 2008b:146).

Hizmet sektörü Avrupa GSYİH'sının ve istihdamının %70'inden fazlasını kapsamasına rağmen Avrupa dış ticaretinin sadece %28'ini temsil eder. Yeni üye ülkelerde bu oran AB'nin ilk on beş üyesinin ortalamasının da çok altındadır.

Stern ve Hoekman' a göre hizmet:

- 1) mal ve eşyalarda tamamlayıcı olabilir
- 2) mal ve eşyalarda ticareti ikame edebilir
- 3) mal ve hizmetle ilgisiz olabilirler. Hizmetin soyut ve depolanamaz karakteri sebebiyle hizmet insanlara ya da bilgi akışına uygulanmalı ve diğer mal ve objelerle somutlaşmalıdır. Bu yüzden ticaretin oluşabilmesi için hizmetin milli sınırlar (farklı ülkeler arasında) boyunca araçlar ile taşınmasına izin verilmeli ya da bu mümkün kılınmalıdır. Hizmetlerdeki bu durum, hizmette uluslararası işlemleri mal ticaretine göre kavramsal olarak daha karmaşık yapmaktadır (Banga, 2005a).

Hizmetteki uluslararası işlemleri ve ticareti sınıflandırmak amacıyla kullanılan en genel yöntem Sampson ve Snape (1985) tarafından geliştirilmiş ve Sapir ve Winter (1994) tarafından modifiye edilmiştir. Bu sınıflandırma işleminin

gerçeklemedesinde üretici ve tüketicinin fiziksel yerindeki (lokasyonundaki) kısıtlamalara dayanmaktadır. Dünya ticaret örgütü tarafından uyarlanarak kullanılan metoda göre dört olasılık vardır (Banga, 2005a:5):

- hizmet üreticisi ve alıcısının her ikisinin de hareketsiz olduğu hizmet işlemleri
- hareketsiz (immobile) hizmet sağlayıcısına gitmek için sınırlararası (farklı ülkeler arasında) seyahat eden tüketicilerin olduğu hizmet işlemleri
- hizmet alıcısının hareketsiz olduğu ve hizmet faktörünün geçici (sınırlı) bir harekete sahip olduğu hizmet işlemleri
- daimi yerel bir kurumun farklı bir ülke orjinini yabancı bir iştirak ile sağlanan hizmet faaliyetleri.

Hizmetin karmaşık ve dokunulmaz doğal yapısı ve know-how ve servis sağlayıcının özelliklerinin önemli olması sebebiyle hizmet tedariki sık sık diğer ürün ve mal tedarikine göre daha karmaşık kurallara maruz kalmaktadır. Bununla birlikte bazı hizmetler belli bir mesafede sağlanması gerekirken, çoğu üye ülkede hizmetin dağıtım ve servisi için hizmet sağlayıcının daimi veya geçici mevcudiyetine gereksinim duyulur. Mal ve ürünlerde sadece bunların ihracı yeterliyken hizmet tedariki için hizmetin sağlayıcının, ekibinin, ekipmanlarının da sınır ötesi yolculuğu gerekli olmaktadır.

2. TÜRKİYE'DE HİZMET SEKTÖRÜNÜN GELİŞİMİ VE MEVCUT DURUMU

2.1. Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Hizmet Sektörünün Durumu

Osmanlı Devletinin son dönemlerinde yabancı ve azınlıkların sermayesinin katkısıyla özellikle bankacılık, ulaştırma ve ticaret gibi hizmet sektörleri hızla gelişerek sermaye birikiminde önemli bir yer kazanmıştır. Osmanlı Devleti'nin son döneminde kamu finansmanında ağırlıklı olarak dışardan borçlanma yoluna gidilmiştir. Ulaşım ve bankacılık kesimlerinde ise yabancı sermayenin egemen olduğu görülmektedir. Osmanlı hizmetler kesiminin hızla gelişimi ve sermaye birikiminin bu kesimlerde yaygınlaşması sonucunda ücretli işçilik daha çok bu sektörde yaygınlaşmıştır (Ersungur; 1993:16).

Osmanlı Devletinin son dönemlerinde ulaştırma alanındaki en büyük gelişme yabancı sermaye tarafından gerçekleştirilen demiryolu yatırımlarıdır. Yabancı şirketlere uzun yıllar için kar garantisi verilmesi suretiyle işletme hakkı tanınarak inşa edilen demiryollarının uzunluğu Cumhuriyetin kurulduğu yılda 4.000 km'yi aşmıştır (Kepenek, 1990:18).

Bu dönemde, Osmanlı ulaşımını oluşturan denizyolları da yabancı sermayenin egemenliği altındadır. Yerli denizcilik, yabancılara sağlanan kapitülasyonlar nedeniyle korumasız kalmıştır. Ayrıca kara ulaşımında önemli bir gelişme görülmemektedir. Bunlardan başka, Osmanlı'da oldukça ileri düzeyde bir telgraf sistemi kurulmuştur. Osmanlı posta teşkilatı yanında yabancılardan kendi posta düzenlemeleri de bulunuyordu.

Ulaşım ve haberleşme imkanlarının geliştirilmesinin ve ülke genelinde yaygınlaştırılmasının, ekonomide ciddi yapı değişikliklerine ortam hazırlayacağı Tanzimat döneminde Osmanlı idarecileri tarafından kavranmıştı. Bununla birlikte ziraatin gelişmesi ile karayolu ulaşımının birbirine bağlı olduğu da görülmüştür. Bu sebeplerle 1840 yılında Posta Nezareti, 1855 Eylülünde de Telgraf müdürlüğü

kuruldu. Telgraf çalışmalarında posta hizmetlerinin çeşitlenmesinde başarılar sağlandı (Yazıcı, 1990).

Kara taşımacılığının gerekliliğinin hem halk hem de idareciler tarafından anlaşılması ile her mevsimde araba geçişine imkan sağlayacak yollar yapılmak istendi. Bu noktada yetişkin eleman ve maddi imkan temininde sıkıntı ile karşılaşıldı. Bu sıkıntılar aşılamadığı için istenilen başarılar sağlanamadı. Kara taşımacılığı, demiryolları haricinde hayvanlar sırtında devam etti (Yazıcı, 1990).

Geleneksel olarak Osmanlı banka hizmetleri, azınlıklardan meydana gelen Galata Bankerleri tarafından yürütülmüştür. Dışa açılma döneminde birkaç yerli girişim başarısız olmuştur. Daha sonra 1856 yılında İngiliz sermayesi ile Londra'da Osmanlı Bankası kurulmuş ve 1863'te Fransız sermayesinin katılımı ile adı Osmanlı Imperial Bankası olmuştur. Bu banka, banka işlemlerinin yanı sıra banknot çıkarma yetkisine de sahip olmuştur. Daha sonraki yıllarda yabancı sermayeli bankaların sayısı giderek artmıştır. Ticaretin ve özellikle de para ticaretinin çok karlı olması ve yerli sermayenin gelişmemiş olması yabancı bankaların sayılarının artmasının nedenleri arasında sayılmaktadır (Kepenek, 1990:18).

Yerli sermayeye dayalı olan kalıcı bir bankacılık girişimi, Mithat Paşa tarafından 1863'de kurulmuş olan Tarım Kredi Kooperatifleri'nin Ziraat Bankası'na dönüştürülmesiyle oluşturulmuştur. 20.yy'ın başlarında, özellikle İttihat ve Terakki döneminde milli bankacılığın geliştirilmesi için çabalar sarf edilmiş ve bölgesel bankalar geliştirilmeye çalışılmıştır. Ancak bu çabalar sınırlı kalmıştır.

Osmanlı döneminde dış ticaretin özellikleri ilginçtir. Dış ticaret politikası geleneksel olarak ihracatı sınırlayarak ve ithalatı arttırarak iç pazarda mal arzını arttırmak suretiyle ekonomik kararlılığı, özellikle fiyat istikrarını sağlamayı hedeflemektedir. Ancak 19.yy.'ın sonlarına doğru bir yandan kamu gelirlerini arttırırken diğer yandan da yerli üretimi dış rekabete karşı korumak amacıyla ithalatın vergilendirilmesine çalışılmıştır. Dış ticarete, ihracatı tarım ürünleri ve maden üretimi, ithalatı da gıda maddeleri, dokuma ve giyim eşyası gibi temel tüketim malları oluşturmaktadır (Kepenek, 1990:19).

Osmanlı Devleti'nde eğitim, tümüyle birbirinden farklı üç boyutlu bir yapıya sahiptir. Bunlar:

- a) Değişik azınlık ve yabancı grupların okulları
- b) Batı eğitim sistemine benzer, özellikle Fransız eğitim sistemi niteliğindeki çağdaş Osmanlı okulları
- c) Geleneksel İslami eğitimi sürdüren okullar (mahalle mektepleri)

Eğitim, genel nüfusun çok sınırlı bir bölümüne açık olduğu için, toplumsal sorunlar oluşturacak boyutlardaydı. Bu yapıda, yabancı ve azınlıklara ait okulların yaygınlığı dikkat çekiciydi. 20.yy'ın başında imparatorluk içinde 30 civarında İngiliz, 135 ABD ve 80 dolayında da Fransız okulu bulunuyordu.

Osmanlı Devletinde, 'batı tarzı' eğitim kuruluşları zaman içinde yaygınlaşmıştır. Askeri ve sivil yüksek okulları daha sonraları ilköğretim (sıbyan mektebi) ve ortaöğretim (rüştüye ve idadi) okullarının açılması takip etmiştir. İmparatorluğun son yıllarında mesleki ve teknik okullara ağırlık verildiği görülmektedir. Bu arada Avrupa'ya, özellikle Fransa'ya çok sayıda öğrenci gönderilmiştir (Kepenek, 1990:20-21).

İstanbul'da çağdaş otel yöneticiliği 1850'lerden sonra başlamıştır. Azınlıkların ve İstanbul Levantentelerinin gayretleri ve Wagons-Lits şirketinin ortaklığıyla Pera Palas hoteli 1892 yılında açıldı. Kısa süre sonra Tokatlıyan'ın hoteli ve Bristol hotel'ini içeren bir seri Beyoğlu bölgesinde açılmıştır. Beyoğlu bölgesinde yeni hotellerin açılması sırasında, eski şehir içindeki Sirkeci mahallesi bu yeni eğilime çabukca uyum sağladı ve mahalledeki eski hanlar dereceli olarak 20nci yüzyılın başlarında hotel şekline dönüştüler. Şehrin diğer bölgelerinin de bu trendi takip etmesiyle 1910 yılında İstanbul'da otellerin sayısı 50'yi geçmekteydi (Wikipedia, 2013a).

Lonca, Osmanlı Devleti'nde kent esnafının ve küçük çaplı üretim yapan zanaatkârların örgütlenme biçimiydi. Temelini Ahilik'ten alan Osmanlı lonca düzeni 15. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmış, 18. yüzyılın ortalarına doğru "gedik" biçimini alarak 20. yüzyıl başlarına kadar varlığını sürdürmüştür.

Osmanlı loncaları manevi kurucuları saydıkları Ahi Evran'a bağılılıklarını sürdürürken, bir yandan da Ahilik'in kabul etmediği esnaf türlerini ve gayrimüslimleri de içlerine almışlardı. Ama çırak, kalfa, usta biçimindeki yükselme aşamaları ile üretimde ve ticarete uymak zorunda oldukları ahlaki kurallar Ahilik'le büyük benzerlik göstermekteydi. Osmanlı loncaları yöneticilerini kendileri seçmekte ve iç işleyiş kurallarını da kendileri saptamaktaydı. Bununla birlikte devletin koyduğu kalite standartlarına (ihtisab) ve fiyatlara (narh) da uymak zorundaydılar (Wikipedia, 2013b).

Osmanlı loncaları genellikle aynı tür işi yapan esnaf ve zanaatkârların toplu olarak bir arada buldukları çarşı, han, arasta gibi yerlerde etkinliklerini sürdürürlerdi. Buraların dışında işin niteliği gereği ayrı yerlerde açılan dükkânlara "koltuk" adı verilirdi. 18.yüzyılın ortalarında çarşı ve dükkân sayısının çoğalması, gerçek esnaf ve zanaatkâr olmayanların (bunların başında yeniçeriler geliyordu) da buralarda işyeri tutmaları lonca düzenini sarstı. Bunun üzerine devlet her alanda iş yapacak esnaf ve zanaatkâr sayısını sınırlandırarak bir tür tekel düzeni kurmaya çalıştı. Gedik adı verilen bu düzende elinde esnaf yada zanaatkâr belgesi olmayan kişilerin dükkân açması yasaklanıyordu. Ama ekonomik gelişmeyi ve rekabeti önleyici bu sistem pek başarılı olamadı. 1838 ticaret sözleşmeleriyle Avrupa malları Osmanlı pazarını istila edince sistem iyice çöktü. Devlet 1866-1873 yılları arasında esnafı, kooperatifler biçiminde örgütleyerek ayakta tutmaya çalıştıysa da olumlu sonuçlar alınamadı. 1913'te kabul edilen bir yasayla gedik sistemine de resmen son verildi (Wikipedia, 2013b).

Osmanlı esnafları 18.yüzyılda da teskilatlanmış bulunuyordu. Her esnaf zurnesinin lonca denilen birlikleri vardı. Bunlarda belli kural ve kaideler geçerliydi. Ancak bu kurallara ilk devirlerde olduğu gibi sıkı sıkıya bir bağılılık soz konusu değildi. Esnaf ve zanaatkarların bu yuzyıldaki cins ve miktarı konusunda kesin bir rakam bilinmemektedir. Fakat muhtelif yıllara ait toplam 324 esnaf ve zanaatkar tespit edilmistir. 18.yüzyıl esnafları, gelenekci yapının musaade ettiği imkanlar ölçüsünde iş teşebbüsünde bulunuyor, iş hacmini arttırıyordu (Güler, 2000).

Cumhuriyet'in Osmanlı'dan iktisadi alanda devraldığı çok fazla bir şey bulunmamaktaydı. Kapitalist bir ekonominin temel unsuru olan bir girişimci sınıf oluşturulamamış, sermaye birikimi sağlanamamıştı. Tarım ve sanayide geri teknolojiyle üretim yapılmaktaydı. Sanayide en basit üretimin yapılmasında zorlanılmakta ve bu alandaki talep ithalatla giderilmekteydi. Yerli sermayenin yetersizliği yabancı sermayenin daha geniş bir faaliyet alanı bulmasını kaçınılmaz hale getiriyordu (Çokgezen vd., 2004:5).

Osmanlı idaresi kurmak istediği sağlık teşkilatına hekim temin etmek için 1866'da Sivil Tıp Okulunu kurar. Teşkilatlanma yolunda Devlet ilk olarak 1861'de, ülkedeki hekimlerin niteliklerini ve sayılarını kayıt altına almaya başlamıştır. Daha sonra 1871 yılında taşraya hekim gönderilmeye başlanır. Bu hekimler hem koruyucu (halk sağlığı) hem de tedavi edici sağlık hizmetlerini yerine getirmekle görevlidir. İl merkezlerinde ilin tüm sağlık işlemlerinden sorumlu Sağlık Müdürlükleri kurulur (Aydın, 2004).

Osmanlı tıbbının modern tıp anlayışına yönelmesinin ardında 1827'de açılan ve 1839'da tam anlamıyla modern niteliğe bürünen Askeri Tıp Okulu'nun varlığı önemli rol oynamaktaydı. Yine 1866'de açılan Sivil Tıp Okulu'nun da aynı şekilde tıbbın modernleşmesinde çok önemli katkıları olmuştur. Osmanlı'nın sağlık hizmetine yönelik girişimleri dünyada 19. yüzyılda gelişen bireylerin sağlık sorunları konusunda devlet yönetimlerinin sorumluluk almaları ve sağlık hizmeti üretmeleri olgusuna tarihsel yönden paralellik arz etmektedir. Osmanlı yönetimi Askeri Tıp Okulu'nu kurarken ordu için hekim yetiştirmeyi amaçlamıştır. Sivil Tıp Okulunun kuruluşunda hedeflenen ise ülke çapında hekim görevlendirmek çabasıdır. Bu okulların idaresi ile eğitim-öğretimde görev alması için Batı ülkelerinden hekim ve bilim adamları ülkeye davet edilmiştir. Davet edilen bu yabancı hekim ve eğitimcilerin Türk tıbbının Batı'ya ayak uydurma çabalarının gerek başlatılmasında gerekse de modern eğitim usullerinin ve modern tıp uygulamalarının öğrenilmesinde önemli katkıları olmuştur (Aydın, 2004).

2.2. Cumhuriyet Döneminde Hizmet Sektörünün Yapısı

2.2.1. Ulaştırma Sektörü

Türkiye’de ulaşırmacılık daha çok karayolu ulaşırmacılığına dayanmakta, bunu demiryolu ulaşırmacılığı izlemekte, deniz ulaşırmacılığı ise çok gerilerde kalmış bulunmaktadır. Türk ulaşıрма politikasındaki öncelikler, Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk yıllarından bu yana büyük bir değişim göstermiştir. İlk otuz yıl boyunca, toplu taşımacılık altyapısının geliştirilmesinde en önemli rolü demiryolu taşımacılığı üstlenmiştir.

Ancak demiryolu taşımacılığının hakim rolü yavaş yavaş kaybolarak üstünlüğü karayolu taşımacılığına bırakmıştır. Türkiye’de 1950 yılına kadar yolcu ve yük taşımaları ağırlıklı olarak demiryolu ve denizyolu ile yapılmıştır. Bu dönem sonunda yolcu taşımalarının % 49,9’u karayolu, % 42,2’si demiryolu, % 7,5’i denizyolu ve % 0,6’sı havayolu ile yapılmaktadır. Ülke içi yük taşımalarının ise % 55,1’i demiryolu, % 27,8’i denizyolu, % 17,1’i de karayolu ile yapılmaktaydı. Karayolları bu aşamada 14 bin km.’si bozuk ve bakıma muhtaç olmak üzere toplam 18 bin 365 km uzunlukta bir yol ağından ibarettir (TMMOB, 2012). Karayollarının gelişme hızı özellikle 1950-60 yıllarında ivme kazanmıştır.

Türkiye’de karayolu inşaatı cumhuriyetten önce daha çok askeri amaçlarda yapılmaktaydı. Cumhuriyet devrine bakımsız, harap, tamire muhtaç 18.335 km.yol intikal etmiştir. 1946 yılından sonra karayolu inşaatı büyük bir hızla artarak 2011 yılı sonunda 147.631 km’ye ulaşmıştır. 1963 yılında devlet yollarının uzunluğu 34.536 km iken il yollarının uzunluğu ise 23.915 km dir. 2010 yılına gelindiğinde devlet yolu 31.395 km, il yolları 31.390 km olmuş ve toplamda 62.785 km’ye ulaşmıştır (UBAK, 2012).

Tablo 2.1: Türkiye’de Ulaştırma Sistemlerine Göre Yolcu Taşımaları

Yıllar	Karayolu		Demiryolu		Denizyolu		Havayolu		Genel Toplam
	Yolcu-KM	%	Yolcu-KM	%	Yolcu-KM	%	Yolcu-KM	%	
1983	83.690	96	3.024	3,5	121	0,1	713	0,8	87.548
1985	91.567	95	3.555	3,7	131	0,1	718	0,9	95.971
1990	134.991	97	3.479	2,5	127	0,1	1.208	0,9	139.805
1995	155.202	96	3.700	2,3	61	0,04	2.666	1,6	161.629
2000	185.681	95,9	4.240	2,2	56	0,03	3.555	1,8	193.532
2005	182.152	95,3	3.661	1,9	1.240	0,65	3.992	2,1	191.045
2010	226.913	97,8	3.606	1,6	1.570	0,68	0	-	232.089

Kaynak: TCDD (2005)-(2012); T.C. Devlet Demiryolları İstatistik Yıllığı, (2004-2007); T.C. Devlet Demiryolları İstatistik Yıllığı, (2007-2011).

Tablo 2.1’de de açıkça görüldüğü gibi, Türkiye ulaştırma sisteminde yolcu taşımalarında en çok karayolu tercih edilmektedir. Karayollarının Türkiye’deki yolcu taşıma oranları sürekli artış göstermiş ve 2010 yılında % 97,8’e ulaşmıştır (TCDD, 2005-2012).

Tablo 2.2: Türkiye’de Ulaştırma Sistemlerine Göre Yük Taşımaları

Yıllar	Karayolu		Demiryolu		Denizyolu		Havayolu		Boruhattı				Genel Toplam
	Ton-km	%	Ton-km	%	Ton-km	%	Ton-km	%	Petrol	Doğalgaz	Toplam/Ton-km	%	
1983	42.189	50	5.491	6,4	2.934	3,4	57	0,1	34.591	1	34.592	40,6	85.263
1985	45.634	43	6.755	6,4	4.504	4,3	59	0,1	41.918	3	41.921	46	105.421
1990	65.710	51	6.937	5,4	7.234	5,7	107	0,1	47.812	21	47.833	37,4	127.821
1995	112.515	90	8.278	6,6	276	0,2	231	0,2	3.193	26	3.219	2,6	124.519
2000	161.552	73	9.423	4,3	7.900	3,6	310	0,1	41.319	113	41.432	18,8	220.617
2005	166.831	89	9.078	4,8	6.439	3,4	392	0,2	-	-	5.736	3	188.476
2010	190.365	75	11.300	4,5	12.570	5,0	0	-	-	-	39.636	15,6	253.871

Kaynak: TCDD (2005)-(2012); T.C. Devlet Demiryolları İstatistik Yıllığı, (2004-2007); T.C. Devlet Demiryolları İstatistik Yıllığı, (2007-2011).

Karayolu ile taşınan yolcu ve yük miktarlarında zaman içinde büyük artışlar gerçekleşmiştir. Karayolları Genel Müdürlüğü verilerine göre Karayollarında taşınan yolcu sayısı 2011 yılında 242.265 milyonu aşmıştır. Aynı yıl taşınan yük miktarı ise 203.072 milyon ton/km.dir (KGM, 2012).

Tablo 2.3: 1950-2011 Ulaştırma İstatistikleri

Yıl	Taşıt-KM (milyon)	Yol (Ton-KM) (milyon)	Yolcu-KM (milyon)
1950	558	957	2.597
1960	1.563	3.678	10.880
1970	6.477	17.447	41.311
1980	15.343	37.507	73.127
1990	27.041	65.710	134.991
2000	56.151	161.552	185.681
2005	61.129	166.831	182.152
2010	80.124	190.365	226.913
2011	85.495	203.072	242.265

Kaynak: KGM (2012); KGM Trafik Güvenliği Dairesi Başkanlığı Otoyollar, Devlet ve İl Yolları Üzerinde Seyir ve Taşımlar (1950-2011); Nisan 2012

Türkiye’de ilk demiryolu hattı 1866 yılında İzmir-Aydın arasında, İngilizler tarafından inşa edilmiştir. 1923 yılından sonra, tamamı yabancı özel şirketlere ait olan demiryollarının devletleştirilmesine başlanmış ve 1948 yılına kadar bunların tümü millileştirilmiştir. Gelişmiş ülkelerdekine tersine, Türkiye’de demiryolları ile yolcu ve yük taşıma kapasiteleri oldukça düşük düzeydedir. Bu oranın 2010 senesinde % 4,5 düzeyine düştüğü de görülmektedir (TCDD, 2011:110).

2010 yılı sonunda 11 bin 52 km’lik konvansiyonel demiryolu hattının 2 bin 330 km’si tali hat, 8 bin 722 km’si ise anahattir. Bu ana hatların 6 bin 803 km’si elektriksiz, bin 919 km’si ise elektrikli. 2008 yılı verilerine göre 8 bin 699 km’nin 156 km 484 metresi hiç kullanılmamakta, 1581 km’sinde ise yolcu taşımacılığı yapılmamakta; toplam 1787 km yani demiryolu şebekesinin % 20’sinde yolcu taşımacılığı yapılmamaktadır (TCDD, 2011).

Son yıllarda kara ve havayolu ulaşımında görülen büyük gelişmelerin yanısıra demiryolu ulaşımı önemini nisbeten kaybetmiş gibi görülmektedir. Bu durumu değiştirmek ve demiryolları potansiyelini kullanabilmek ve demiryollarımızı modern batı dünyasındaki gelişmelere adapte edebilmek için Ankara-İstanbul arasında yapımı planlanan ve yapımına 2003 yılında başlanan Yüksek Hızlı Tren (YHT) Hattının Sincan-Eskişehir kesimi tamamlanmış (Toplam 439 km) ve 13.03.2009 tarihinde

Ankara-Eskişehir arasında YHT ile yolcu taşımacılığına başlanmıştır. Ayrıca Ankara-Konya Yüksek Hızlı Tren Hattının Polatlı-Konya kesimi tamamlanarak burada da hizmete (449 km) başlanmıştır. YHT kapsamındaki projeler ile demiryollarına olan ilginin ve demiryollarının da yolcu taşıma istatistiklerinin yukarı çekilmesi hedeflenmektedir (TCDD, 2011).

Türkiye’de 1933 yılından itibaren sivil hava ulaşımına önem verilmeye başlanmıştır. 2. Dünya savaşından sonra havayolları ile ulaşım en hızlı gelişme kaydeden ulaştırma sistemi olmuştur. Türkiye’nin kıtalararası bir kavşak noktasında bulunması uluslararası hava ulaşımında önemli ve stratejik bir yer işgal etmesine imkan sağlamış ve hava ulaşımının çok kısa bir dönemde büyük aşamalar kaydetmesine yardımcı olmuştur. Hava yollarının rağbet görmesinin diğer nedenleri arasında arazinin çok engebeli oluşu ve yerleşme merkezlerinin uzaklığı sayılabilir (Başol, 1983:195-196).

1983 yılında Sivil Havacılık Kanunu’nda yapılan düzenlemeler sonucunda özel havayolu şirketleri hızla artmaya başlamıştır. Bu tarihten itibaren yük ve posta taşımacılığı yapan özel havayolları, hava-taksi kuruluşları ve helikopter şirketleri peşpeşe kurulmuştur (Kaynak, 1992:82-83). 2001 yılında kabul edilen ve tarife serbestliği getiren kanun sayesinde, havayolu taşımacılığının gelişimi ivme kazanmıştır.

Tablo 2.4: Hava Meydanlarında Toplam Yolcu Trafiği (1960-2010)

Yıl	Toplam	iç hat		dış hat		Transit
		Gelen	Giden	Gelen	Giden	
1960	713.217	256.220	272.626	90.752	93.619	132.762
1970	2.679.139	805.533	856.357	453.168	564.081	305.543
1980	3.458.165	820.329	801.669	851.039	985.128	131.610
1990	13.629.965	2.647.533	2.700.190	4.029.446	4.252.796	335.015
2000	34.972.534	6.663.808	6.675.231	10.655.019	10.978.476	1.592.786
2005	54.525.727	10.077.446	9.865.246	17.041.275	17.541.760	547.046
2009	78.742.075	18.225.246	18.285.342	20.664.287	21.567.200	492.835
2010	102.800.392	25.360.682	25.214.744	25.778.756	26.446.210	343.358

Kaynak: TÜİK (2011); İstatistik Göstergeler (1923-2010); Yayın No:3641, Ankara, s. 384.

Türkiye hava meydanlarındaki toplam yolcu trafiğinin yer aldığı tablo 2.4'te görüleceği gibi, yolcu trafiğindeki artış trendi devam etmekte olup, artış hızı son yıllarda ve özellikle de 2010 yılında ivme kazanmıştır.

Hava meydanlarındaki toplam yük trafiğini yansıtan tablo 2.5'ten de anlaşılacağı gibi, yolcu trafiğinde artış yük trafiğine de yansımış olup bu artış trendi devam etmektedir.

Tablo 2.5: Hava Meydanlarında Toplam Yük (Kargo-Posta-Bagaj) Trafiği, (1960-2010)

Yıl	Toplam	iç hat		dış hat	
		Gelen	Giden	Gelen	Giden
1960	13.002	4.246	4.060	2.901	1.795
1970	44.039	11.918	12.331	9.777	10.013
1980	75.442	16.504	15.728	18.112	25.099
1990	301.403	49.370	50.179	90.624	111.230
2000	796.627	117.141	109.215	275.367	294.904
2005	1.249.555	158.486	157.372	438.297	495.400
2009	1.597.699	226.223	218.670	561.475	591.331
2010	2.021.076	278.044	276.666	706.874	759.492

Kaynak: TÜİK (2011); İstatistik Göstergeler (1923-2010); Yayın No:3641, Ankara, s. 385

Halihazırda Türkiye'de faaliyet gösteren 19 havayolu şirketi bulunmaktadır. Bu şirketlerin 6'sı yurtiçinde faaliyet gösterirken, geri kalanı yalnızca uluslararası güzergahlarda uçuş yapmaktadır.

Türkiye denizyolları bakımından büyük bir potansiyele sahiptir. 8.333 km uzunluğundaki kıyılarıyla Avrupa ülkeleri içinde en fazla kıyıya sahip ülkelerden biri arasında olmamız konunun önemini ortaya koymaktadır. Ayrıca, illerin % 40'ının denize kıyısı vardır. Ancak kıyılarda yeterince doğal ve suni limanların bulunmayışı Türkiye'de deniz ulaşımının gelişmesini büyük ölçüde engellemiştir. Yurtiçi yolcu taşımalarında, Türkiye'de taşıma sistemleri içinde deniz taşımacılığının payı % 1'i bulmamaktadır (Başol, 1983:191-193).

Türk limanları yakın zamana kadar kamu kurumları tarafından işletilmiştir. Devlet limanlarının birçoğunun işletme hakkı Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları (TCDD)'na verilmiştir. Diğer limanlar ise Türkiye Denizcilik İşletmeleri tarafından idare edilmektedir. Yakın zamana kadar hüküm sürmekte olan bu sistem limanların verimliliğini olumsuz yönde etkilemiştir (Ülgen, 2007). 1994 yılından itibaren limanlar özelleştirilmeye başlanmıştır. Özelleştirmeler, hem bu limanların fiziki altyapısına yatırımın hem de limanlarda hizmet kalitesinin artışına yol açmıştır.

Gümrük gözetimi altındaki eşyanın asli niteliklerini değiştirmeden istiflenmesi, yerinin değiştirilmesi, büyük kaplardan küçük kaplara aktarılması, kapların yenilenmesi veya tamiri, havalandırılması, kalburlanması, karıştırılması ve benzeri işlemleri kapsayan gümrük elleçleme kapasitesi Türk limanlarında bir kaç limanda yoğunlaşmıştır. İzmir Limanı %45, Mersin Limanı %35 ve Haydarpaşa Limanı %20'lik bir oranla en yoğun limanlardır. Haydarpaşa Limanı ithalat ve kargo, İzmir ve Mersin Limanları ise daha çok ihracat ağırlıklıdır. Bu limanlar Türkiye'nin en yoğun konteynır limanları olarak da değerlendirilebilir.

Tablo 2.6: Yıllar itibariyle Türk Liman Başkanlıklarında Yapılan Yükleme ve Boşaltmalar, (bin ton)

Yıl	Gemi Sayısı	Kabotaj		Uluslararası	
		Boşaltılan	Yüklenen	Boşaltılan	Yüklenen
2004	1.209	14.535	13.987	120.809	57.433
2005	1.379	13.976	14.063	124.300	54.686
2006	1.429	15.133	14.583	139.594	63.430
2007	1.551	18.019	16.588	153.648	68.781
2008	1.649	20.136	18.923	1.515.538	73.245
2009	1.722	19.486	18.306	139.862	73.770
2010	1.777	19.434	18.562	162.626	83.976

Kaynak: TÜİK (2011); İstatistik Göstergeler (1923-2010); Yayın No:3641, Ankara, s. 384

Türkiye limanlarında yapılan yükleme ve boşaltma istatistiklerini gösteren tablo 2.6'da limanlara gelen ve limanlardan ayrılan gemi sayısında ve bu gemilerin yükleme ve boşaltma miktarlarında artan bir trendin varlığından söz edilebilir (TÜİK, 2011).

Dış Ticarete tercih edilen taşıma biçimleri gösteren aşağıdaki tablo 2.7'den de anlaşılacağı gibi denizyolu taşımacılığı dış ticaretteki taşımacılıkta en büyük paya sahiptir. Boru hattı taşımacılığı göz ardı edilirse bunu sırasıyla karayolu ve havayolu taşımacılığı izlemektedir. Oranlar değişmekle birlikte ihracat ve ithalat açısından aynı dağılım geçerlidir (TÜİK, 2011).

Tablo 2.7: Türkiye'nin Dış Ticaretinin Modlara Göre Dağılımı, (milyon USD), (2011)

Mod	İhracat	pay	ithalat	pay
Deniz Yolu	73.607,00	55%	133.436,00	55%
Demir Yolu	1.243,00	1%	3.185.,00	1%
Karayolu	50.284,00	37%	44.513,00	18%
Havayolu	8.583,00	6%	21.514,00	9%
Diğer	1.252,00	1%	38.184,00	16%
Toplam	134.971,00		240.834,00	

Kaynak: TOBB (2012); Türkiye Ulaştırma ve Lojistik Meclisi Sektör Raporu 2011; Haziran 2012, s.10-11

2.2.2. Haberleşme Sektörü

Türkiye telekomünikasyon sektöründe 2001 yılı itibariyle mobil abone sayısında yaşanan hızlı artış sonucunda, toplam (sabit ve mobil) telefon sayısı 2007 yılında 80 milyona yakın gerçekleşmiş ve toplam telefon abone sayısı yaygınlığı %114 seviyesini yakalamıştır (Tablo 2.8). 2007 yılı sonu itibariyle 62 milyona ulaşan mobil abone sayısı sayesinde, toplam telefon yaygınlığı olumlu yönde ilerlemektedir. Sabit telefon, toplam nüfusa göre 1998 yılında ulaştığı %26 yaygınlık devam ettirmektedir. Bununla birlikte hemen hemen her hanede sabit telefon hizmetinden yararlanılabilmektedir. İnternet kullanıcı yaygınlığı ise kararlı bir şekilde yükselmekte olup, kısa ve orta vadede düzenli bir artış oranına sahip olması beklenmektedir.

Tablo 2.8: Türkiye’de İletişim Araçları İstatistikleri

Yıl	Sabit Telefon Abone Sayısı	Cep Telefonu Abone Sayısı	Şehir içi, Şehirler arası, Milletlerarası Kontör Sayısı	Milletlerarası Konuşmalar(Dakika)
1923	-	-	2.097	-
1930	15.503	-	15.700	-
1940	22.964	-	29.930	228
1950	58.139	-	74.178	225
1960	180.030	-	268.684	656
1970	376.987	-	491.578	2.025
1980	1.147.782	-	1.850.000	19.342
1990	6.893.267	-	26.708.189	156.809
1995	13.227.704	332.716	64.057.245	373.507
2000	18.395.171	14.970.745	125.549.106	731.788
2005	18.978.223	43.608.965	63.975.620	721.000
2009	16.534.356	62.779.554	20.402.693	495.597
2010	16.201.466	61.768.635	19.489.969	441.951

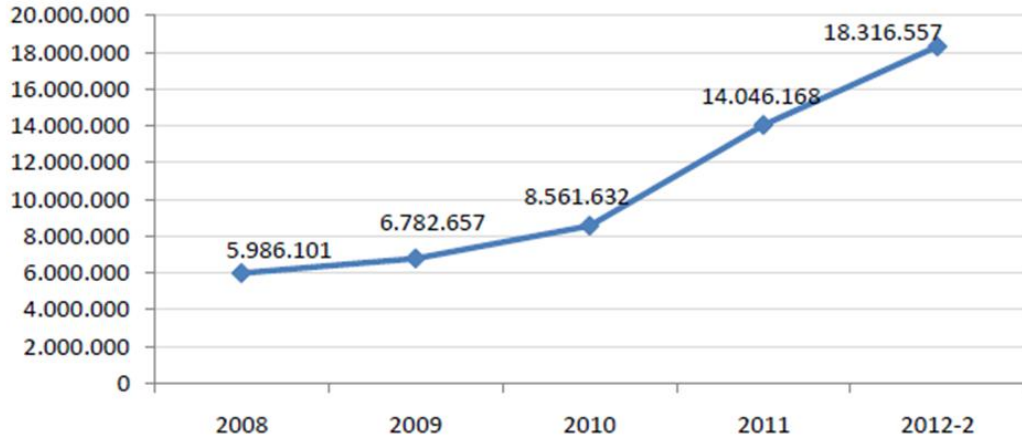
Kaynak: TÜİK (2011); İstatistik Göstergeler (1923-2010); Yayın No:3641, Ankara, s. 390

Türkiye’nin nüfusu, stratejik konumu ve ekonomik dinamikleri dikkate alındığında mobil telefon ve bilhassa genişbant internet hizmetlerinde orta vadede önemli atılımlar yaşanabileceği, küresel dalgalanmaların sektör üzerinde ancak geçici durgunluğa neden olabileceği, sahip olunan ekonomik potansiyelin telekomünikasyon sektöründe uzun vadeli büyümeyi destekleyeceği, telekomünikasyon hizmetleri pazarının yapısı gereği ülke içerisindeki ekonomik potansiyelden nemalanması ve kar transferini mümkün kılması nedeniyle Türkiye’de faaliyet gösteren yerli işletmecilerin orta ve uzun vadeli planlamalarında diğer ülke pazarlarını da hedefleyerek uluslararası işletmeci olma yönünde strateji geliştirmelerinin faydalı olacağı değerlendirilmektedir (Telekomünikasyon Kurulu, 2008).

Türkiye’de bağlantı çeşidine göre internet abone sayısı ile çeyrek ve yıllık bazda artış yüzdelerine yer verilmektedir. 2012 yılı ikinci çeyreği itibariyle Türkiye’deki toplam internet abone sayısı 18 milyonu geçmiştir. 2012 yılının ikinci çeyreğinde toplam internet aboneliğinde, bir önceki üç aylık döneme göre %10,2 artış gerçekleşmiş olup; fiber, kablo ve özellikle mobil internet abonelerinin artmasıyla birlikte internet abone sayılarındaki genel artış eğilimi de devam etmiştir.

Toplam internet abone sayısının yıllık büyüme oranı ise %65,9 olarak gerçekleşmiştir (smgconnected, 2013).

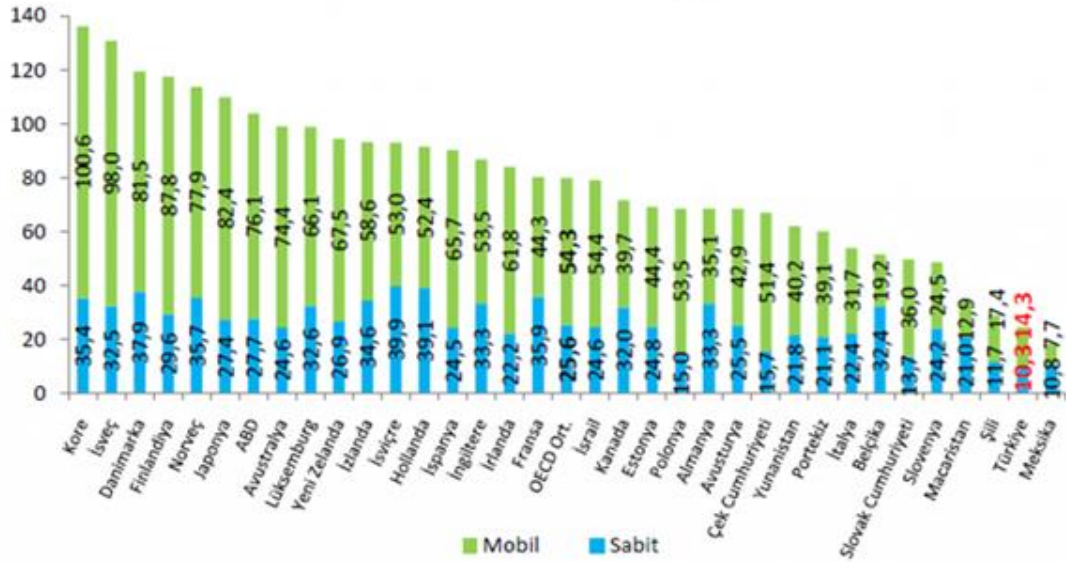
Grafik 2.1: Türkiye’de Genişbant İnternet Abone Sayısı, (2008-2012)

Kaynak: Connectedvivaki (2013); Türkiye’de İnternet Kullanımı ve Mobil Pazar İstatistikleri-BTK 2012 Raporu, <http://www.connectedvivaki.com/turkiyede-internet-kullanimi-ve-mobil-pazar-istatistikleri-2012-q2/> (Erişim Tarihi: 01.05.2013)

Grafik 2.2’de görüldüğü gibi OECD ülkeleri ve Türkiye’de nüfusa göre sabit ve mobil genişbant yaygınlık oranlarına yer verilmektedir. Türkiye’de nüfusa göre sabit genişbant yaygınlık oranı %10,3 iken, OECD ülkeleri yaygınlık ortalaması %25,6’dır. Ayrıca mobil genişbant yaygınlık oranı Türkiye’de %14,3 iken OECD ortalaması %54,3’tür (smgconnected, 2013).

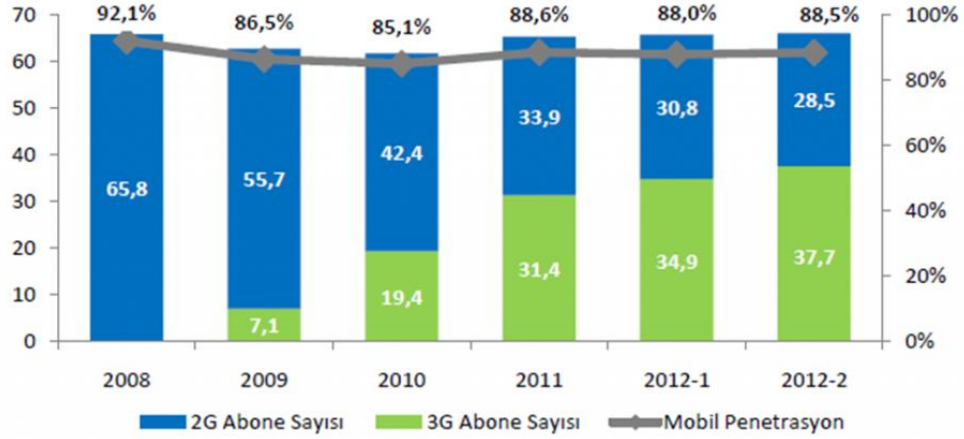
Grafik 2.2: OECD Ülkelerinde Sabit-Mobil Genişbant İnternet Penetrasyon Oranları, (2012)

Kaynak: Connectedvivaki (2013); Türkiye’de İnternet Kullanımı ve Mobil Pazar İstatistikleri-BTK 2012 Raporu, <http://www.connectedvivaki.com/turkiyede-internet-kullanimi-ve-mobil-pazar-istatistikleri-2012-q2/> (Erişim Tarihi: 01.05.2013)

Haziran 2012 itibariyle Türkiye’de yaklaşık %88,5 yaygınlık oranına karşılık gelen toplam 66,14 milyon mobil abone bulunmaktadır. Temmuz 2009’da sunulmaya başlanan 3G hizmeti Haziran 2012 itibariyle 37,7 milyon aboneye ulaşmıştır. Şekilde 2G ve 3G mobil abone sayısı ile yaygınlık oranları yıllar itibariyle karşılaştırılmaktadır (smgconnected, 2013). 2011 yılı ikinci çeyrekte 24,8 milyon olan 3G abone sayısı, 2012 yılı ikinci çeyrekte 37,7 milyona ulaşırken, 3G hizmetiyle birlikte mobil bilgisayardan ve cepten internet hizmeti alan abone sayısı da aynı dönemler için 3.629.522’den 10.649.948’e yükselmiştir.

Grafik 2.3: Türkiye’de Mobil Abone Sayısı ve Toplam Nüfusa Göre Penetrasyon, (2008-2012)

Kaynak: Connectedvivaki (2013); Türkiye’de İnternet Kullanımı ve Mobil Pazar İstatistikleri-BTK 2012 Raporu, <http://www.connectedvivaki.com/turkiyede-internet-kullanimi-ve-mobil-pazar-istatistikleri-2012-q2/> (Erişim Tarihi: 01.05.2013)

Türk telekomünikasyon pazarında Ocak 2008 tarihi itibari ile 245 işletmeci faaliyet göstermektedir. İşletmeciler; Görev sözleşmesi, imtiyaz sözleşmesi, Uydu Platform İşletmeciliği, GMPCS Mobil Telefon İşletmeciliği, İnternet Servis Sağlayıcılığı, Karasal Hatlar Üzerinden Veri İletimi İşletmeciliği, UMTS İşletmeciliği ve Rehberlik Hizmeti İşletmeciliği kapsamında yetkilendirilmiştir.

Bilginin iletişim ağları üzerinden gönderilmesi, alınması ve yönetilmesi, dünyanın her tarafında benzer standartların kullanıldığı, karşılanabilir maliyetlerle, ayırım gözetmeyen, evrensel erişimin sağlandığı bir düzeyin oluşturulmasını gerekli kılmaktadır. Bu da, telekomünikasyon sektörüne yapılacak büyük orandaki yatırımlarla ve bu sektörün gelişimiyle mümkün olabilmektedir. Kısacası, bilginin taşınmasındaki temel araçlardan birisi olan telekomünikasyon ekonomik faaliyetlerin küreselleşmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Böylece telekomünikasyonun ekonomik büyümeye etkisi önemli bir boyuta ulaşmaktadır.

2.2.3. İnşaat

İnşaat sektörü, konut yanında sağlık, spor, eğitim ile ilgili yapıları ve ticari, turistik, idari yapıları, enerji yapılarını, sınai yapıları ve tarihi yapıları da içine alır. Genellikle inşaat işleri nispeten vasıfsız işgücüyü ve de fazla ithal girdi kullanılmadan yürütülür. Ekonominin de en önemli göstergelerinden birisi inşaat faaliyetleridir. Ekonomik ve sosyal yapımızla yakından ilgisi bulunan inşaat sektörü, bünyesindeki problemler ve darboğazlar nedeniyle büyük bir önem taşımaktadır. İnşaat sektörü, şehir yerleşmelerinde büyük problemler meydana getiren, Türkiye ekonomisini ve sosyal yapısını birçok yönlerden etkileyen bir sektördür. Kırsal yörelerden kentlere akım, konut ihtiyacını zorlayarak şehir planları dışında kaçak konut inşaatları (gecekondu gibi) ve inşaat yatırımlarında yapılan hatalar sorunların artmasına ve konut açığının giderek büyümesine neden olmuştur (Başol, 1983:68-170).

1980’li yıllar Türkiye’de inşaat sektörünün atağa kalktığı yıllardır. Bu pozitif ivme, 1989 yılında hız kesmiştir. Bu gelişmede rol oynayan faktörler, 1980’li yılların alt yapı yatırımlarının dönem sonunda hız kesmesi ve Türkiye’de uygulanan liberasyon politikaları nedeni ile yükselen faizlerin hem yatırım hem de finansman maliyetlerini arttırması olmuştur. 1990’lı yılların kamu açıkları ve 2000’li yıllarla gelen tasarruf tedbirleri de sektördeki kamusal yatırımları olumsuz etkilemiştir. Bu olumsuz gidiş 2002 yılında yön değiştirmiştir. 2004’te başlayan konut talebi patlaması, 2006 döneminde zirve yapmış, 2006’nın ikinci yarısından itibaren duraklama sürecine girmiştir. 2007’nin ikinci çeyreğinden itibaren inşaat sektörü büyüme hızı gerileme sürecine girmiştir (Eşkinat ve Tepecik, 2012:31).

Ulusal ve uluslararası alanda büyük deneyime ve potansiyele sahip Türk inşaat sektörü 200’den fazla alt sektörü harekete geçirme özelliği ile lokomotif sektör ve büyük istihdam kaynağı olması özelliği ile sünger sektör olarak adlandırılmaktadır. Sektörün hemen hemen bütün üretimi yatırım malı sayılmaktadır. Sektöre girdi sağlayan ve faaliyetlerini bu sektöre bağlı olarak devam ettiren öteki sektörlerin katkısı da dikkate alındığında inşaat sektörünün GSMH içindeki payı yaklaşık %30 seviyesine yükselmektedir (Eşkinat ve Tepecik, 2012:33).

Türkiye’de faaliyette bulunan müteahhit sayısının yap-satçı kesim de dahil edildiğinde yaklaşık 200bin civarında olduğu tahmin edilmektedir. Sektör’ün en köklü meslek kuruluşu olan Türk Müteahhitler Birliği (TMB), 1952 yılında dernek statüsünde kurulmuş, 31 Mart 2011 tarihi itibarıyla 148 firmayı temsilen 165 üyeye sahip bir örgüttür. TMB üyelerinin toplam sayı içindeki oranı binde birden düşük bir rakamdır. Buna karşılık Türkiye’deki toplam inşaat taahhüt işlerinin %70’i ve yurt dışında gerçekleştirilen işlerin %90’ı TMB üyeleri tarafından gerçekleştirilmektedir (Eşkinat ve Tepecik, 2012:33).

1970’li yıllarda Türk müteahhitler yurtdışı pazarlarla ilgilenmeye başlamışlardır. 1972 yılında Türkiye’den müteahhitlik hizmeti alan ilk ülke Libya olmuştur. Yabancı pazarlarda, Avrupalı ortaklarla çalışmışlar, Avrupa teknolojisini kullanmışlar ve öğrenmişlerdir. On yıl içinde Kuzey Afrika ve Orta Doğu’da Libya dışındaki ülkelere de yayılmışlardır. En büyük pay Libya’ya ait olmak üzere Suudi Arabistan, Kuveyt, Irak gibi ülkelerde faaliyet göstermeye başlamışlardır.

1980’ler daha önce de sözünü ettiğimiz gibi çok farklı bir Türkiye’yi temsil etmektedir. 24 Ocak 1980 kararları ile peş peşe devreye sokulan liberasyon politikaları Türkiye’nin kapitalizme entegrasyonunu daha da hızlandırmıştır. Neo-liberal politikalarla birlikte finansal sermayenin Türkiye’ye olan ilgisi artmıştır. Kamu arazilerinin özel mülkiyete devrini kolaylaştıracak uygulamalar devreye sokulmaktadır. Arsa kullanımı konusunda merkezi otoriteden, yerel otoriteye yetki devri söz konusudur. 1984 yılında kurulan Toplu Konut Fonundan sağlanan krediler, kooperatif patlamasına yol açmış, hızlı bir apartmanlaşma süreci başlamıştır. Bu yıllar aynı zamanda Atatürk barajı, otopanların inşası, iletişim ve ulaşım şebekelerinin kurulması gibi çağı yakalamaya hizmet eden adımların atıldığı yıllardır. Yeni yönetim teknikleri, bilgi ve teknoloji öğrenilmiş, finans kapitalle artan ilişkiler, Türk inşaat firmalarının cesur adımlar atmasına neden olmuştur. Sayıları az olmakla birlikte bir grup Türk firması küresel aktör haline gelmektedir.

1980’li yılların sonunda Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin dağılması ve bölgenin küresel dünya ekonomisine entegrasyon çabaları, Türk firmalarına yeni fırsatlar yaratmıştır. Türk firmalarının geçmişte kazanmış oldukları tecrübe ve bölge

lkeleri ile Türkiye arasındaki kültürel yakınlık, inşaat sektörü açısından dikkatlerin Orta Asya'ya çevrilmesi anlamına gelmektedir (Ekinat vd., 2012:35). Orta Asya'nın dış Pazar olarak önem kazanmasının ardında yatan diğer bir neden ise 1990lı yıllarda Orta Doğu'da yaşanan politik ve ekonomik istikrarsızlıklardır. Rusya Federasyonu başta olmak üzere Ukrayna, Kafkasya, Türk Cumhuriyetleri ile artan ilişkiler büyük projelerin gerçekleştirilmesine neden olmuştur. Bu dönem pazarların eitlenmesine sahne olmuştur. Politik istikrarsızlık nedeni ile Irak pazarı kaybedilmiş, Suudi Arabistan'la ilişkiler azalmıştır. Ancak faaliyet gösterilen ülkeler listesine çok sayıda yeni ülke katılmıştır. Pakistan, Özbekistan, Kazakistan, Azerbaycan, Türkmenistan, Bulgaristan bunlardan sadece birkaç tanesidir.

1998 yılında balayan Türkiye'nin Afrika kıtası ile ekonomik, politik ve kültürel ilişkileri geliştirme yaklaşımı 2005 yılının Türkiye'de Afrika yılı iln edilmesi ile ilerleme kaydetmiştir. 2008 yılında Addis Ababa'da toplanan Afrika Birliği Zirvesinde Türkiye stratejik ortak ilan edilmiştir. 18-21 Ağustos 2008 tarihinde İstanbul'da düzenlenen Afrika Türkiye İşbirliği Zirvesine çok sayıda Afrikalı lider katılmış ve gelecekteki işbirliğinin temelleri sağlamlatırılmıtır. Afrika ile artan ilişkiler kıtanın inşaat sektörü için önemini de arttırmıştır.

2000'li yıllar Türk müteahhitlerinin özellikle yurtdışında başarılı oldukları bir dönemdir. 2001 ve 2002'de 2,4 milyar ABD Doları düzeyinde gerçekleşen yıllık yeni i tutarı önemli bir artışla 2007-2008 yıllarında 24 milyar ABD Doları düzeylerine ulaşmıştır. İzleyen dönemde yaşanan ve dünya tarihindeki en büyük küresel finans krizi olarak nitelenen küresel kriz 2009 yılında Türk müteahhitlerin yurtdışındaki pazarlarını da olumsuz etkilemiş, ancak bu etki beklenenden daha d seviyede gerçekleşmiştir. Yeni üstlenilen yıllık i hacmi rakamı, krizin etkilerinin yoğun hissedildiği 2009 yılında 22,3 milyar ABD Doları ve 2010 yılında 20,3 milyar ABD Doları seviyelerine gerilemiştir. Söz konusu gerilemeye rağmen, bu dönemde üstlenilen projeler Türk müteahhitlik firmalarının küresel krize rağmen yurtdışında son derece başarılı iler gerçekleştirdiklerini kanıtlamıştır (Ekinat ve Tepecik, 2012:36).

Türk firmalarının yurt dışı faaliyetlerinde üç bölge ön plana çıkmaktadır: BDT, Orta Doğu Ülkeleri ve Afrika ülkeleri. 1972-2010 arasındaki 38 yıllık dönemde Türk inşaat firmalarının yurtdışı faaliyetlerinin %43,1'i, SSCB'nin dağılması ile ortaya çıkan Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ile gerçekleştirilmiştir. BDT'nu, %24,9 ile Orta Doğu ülkeleri ve %20,7 ile Afrika ülkeleri izlemektedir.

2010'da üstlenilen işlerde %39'luk bir pay ile BDT bölgesi ilk sırada yer almış, onu sırasıyla %33'lük ve %19'luk paylarla Ortadoğu ve Afrika bölgeleri izlemiştir. Afrika – Ortadoğu – BDT üçlüsünün yurtdışında üstlenilen yıllık toplam iş hacmi içerisindeki payı 2010'da %91 olarak gerçekleşmiştir.

2010 yılında üstlenilen işlerde, yol/köprü/tünel projeleri %12,6'lık pay ile birinci sırada yer almaktadır. Konut projeleri ise %12,4'lük pay ile ikinci sırada yer almaktadır. Onları sırasıyla olimpiyat kompleksi, stadyum, kayak merkezi gibi projeleri içeren spor tesisleri (%10,8); enerji santrali, doğalgaz çevrim santrali, rüzgâr tribünü gibi projeleri içeren enerji projeleri (%7,1); otel, park gibi turistik ve rekreasyon amaçlı tesisleri kapsayan projeler (%6,4) izlemektedir (Eşkinat ve Tepecik, 2012:37).

1972-2010 arasındaki dönemde Türk müteahhitlerin yurtdışında üstlendikleri işlerin ülkelere göre dağılımı incelendiğinde Rusya Federasyonu'nun (%18,0) lider konumunu sürdürdüğü, Rusya Federasyonu'nu Libya (%14,1) ve Türkmenistan'ın (%11,0) izledikleri görülmektedir. Rusya Federasyonu son yıllarda yaşanan küresel finansal kriz nedeniyle toplam iş hacmindeki payı açısından azalma kaydetmiş olmasına rağmen halen Türk müteahhitlerin bir numaralı pazarı olma özelliğini korumaktadır.

Son 38 yıllık süreç içerisinde emek yoğun iş türlerinden ileri teknoloji ve uzmanlık gerektiren faaliyet alanlarına geçiş de yaşanmıştır. Üstlenilen projelerin kapsamı ve büyüklüğü açısından da önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Son yıllarda pazar, ürün ve iş çeşitlenmesi hız kazanmış, bazı Türk firmaları, uluslararası havaalanı, demiryolları ve kentsel metro sistemleri gibi proje türlerinde uzmanlaşmışlardır. 1972-2010 yılları arasında konut sektöründeki faaliyetlerin

toplam işler içindeki payı %15,4 olarak gerçekleşmiştir. Yol/köprü/tünel, endüstriyel tesis, petrol rafinerileri vb. projelerin payında ise önemli artışlar kaydedilmiştir. Son yıllardaki bir diğer önemli trend ise Türk müteahhitlerin yakın çevredeki ülkelerde doğrudan yatırım yapmaya ve mülk yönetimine artan bir ilgi göstermeleri olmuştur. 38 yıllık süreç içerisinde konut, bina vb. emek yoğun olan iş türlerinden daha teknolojik ve uzmanlık gerektiren faaliyet alanlarına geçiş yaşanmıştır. Üstlenilen projelerin kapsamı ve büyüklüğü açısından da önemli gelişmeler elde edilmiştir.

Türkiye, Engineering News Record dergisinin, her yıl yayınladığı en başarılı küresel müteahhitler sıralamasında, en çok firma ile yer alan ilk üç ülke arasında yer almaktadır. 2007 yılında en başarılı firmaların %10'u Türk firmalarından oluşmaktadır. Türkiye listeye giren 22 firmasıyla Amerika'nın ardından üçüncü ülke durumundadır. 2009 yılında ise 31 firma ile Çin'in ardından ikinci ülke durumuna yükselmiştir (Eşkinat ve Tepecik, 2012:38). İnşaat malzemesi ihracatı ile dış müteahhitlik hizmetleri birlikte değerlendirildiğinde, inşaat sektörünün Türkiye'nin toplam ihracatı içerisindeki payı % 20 kadardır. Bu niteliği ile sektör, turizmden sonra ödemeler dengesine en büyük katkıyı sağlama potansiyeline sahiptir.

2.2.4. Turizm

Turizm, 'insanların devamlı ikamet ettikleri, çalıştıkları ve her zaman olağan ihtiyaçlarını karşıladıkları yerlerin dışına seyahatleri ve buralardaki genellikle turizm işletmelerinin ürettiği mal ve hizmetleri talep ederek, geçici konaklamalarından doğan olaylar ve ilişkiler bütünüdür (Toskay, 1983:39).

Türkiye, 1982'de turizm alanında başlattığı yatırım hamlelerini 2000'li yıllarda daha da artırarak dünya turizminde söz sahibi ülkeler arasına girmiştir. Uluslararası turizm pazarında gerek turizm gelirleri ve gerekse gelen turist sayısı bakımından ilk on ülke içerisinde yer almayı başarmıştır. Türkiye, 2000 yılında gelen turist sayısı bakımından dünyada 20.sırada yer alırken 2009 yılında 7. sıraya yükselmiştir. 2000 yılında turizm geliri bakımından dünyada 14. sırada yer alan Türkiye, 2009 yılında 9. sıraya yerleşmiştir.

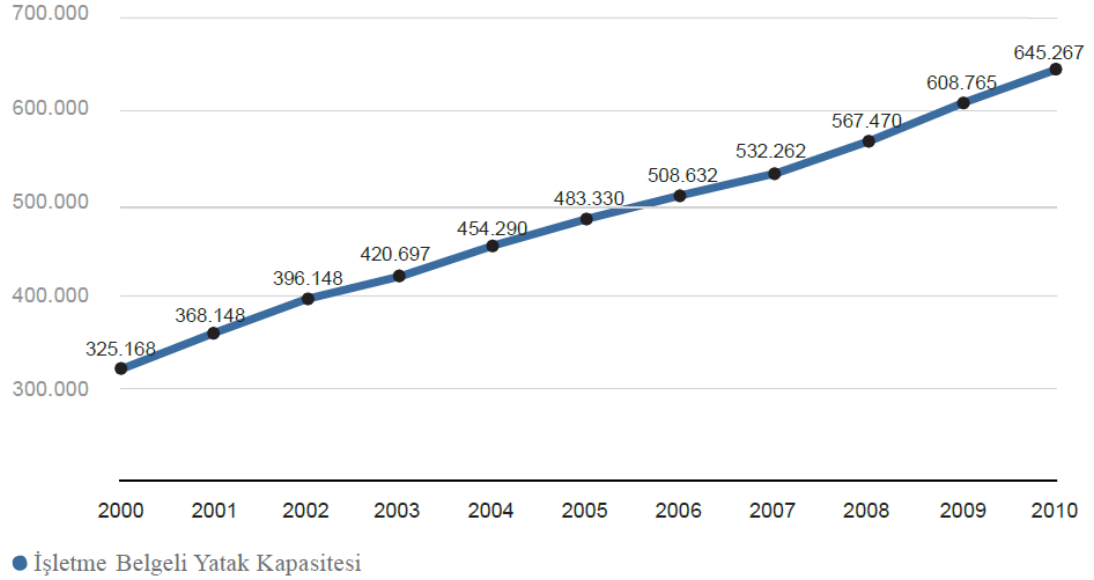
Türkiye'ye gelen turist sayısı bilgisini veren tablo 2.9'da da görüldüğü gibi Türkiye'ye gelen turist sayısı ve elde edilen turizm gelirinde artan bir trend mevcuttur. Türkiye'yi 2011 yılında 31 milyonun üzerinde yabancı ziyaret etmiş ve 18 milyar dolara yakın bir gelir elde edilmiştir. Türkiye'yi ziyaret eden yabancılar en çok hava ulaşımı ile Türkiye'ye gelmeyi tercih ederken bunu karayolu ulaşımı takip etmektedir.

Tablo 2.9: Türkiye'de Yıllar İtibariyle Turist Sayısı ve Turizm Geliri, (1963-2010)

Yıllar	Yabancı Ziyaretçi Sayısı	Yabancı Ziyaretçi Harcaması
	(bin kişi)	(Milyon\$)
1963	198	7
1965	361	13
1970	724	51
1975	1 540	200
1980	1 288	326
1985	2 614	1 482
1990	5 389	2 705
1995	7 726	4 957
2000	10 412	7 636
2005	21 124	13 929
2008	26 337	16 761
2009	27 077	15 853
2010	28 511	15 577
2011	31 456	17 798

Kaynak: TURSAB (2012), Turizm İstatistikleri 2012 ve TÜİK (2011), İstatistik göstergeler 1923-2011'den derlenmiştir.

Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü verilerine göre 2002-2010 yılları arasında turist sayısı bakımından dünyada % 34,6'lık bir büyüme yaşanırken Türkiye bu oranın üzerinde bir artış sergilemiştir. Bugün Türkiye'ye gelen turist sayısı 10 yıl öncesine oranla 3 katına çıkmış ve turizm geliri de benzer bir oranda artarak 20 milyar dolar seviyesine yaklaşmıştır.

Grafik 2.4: Türkiye’de İşletme Belgeli Yatak Kapasitesi, (2000-2010)**Yatak Kapasitesi (İşletme Belgeli)**

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı (2010); Turizm verileri 2010; <http://www.kultur.gov.tr/Eklenti/2140,turizmverileripdf.pdf?0> (Erişim Tarihi: 01.05.2013).

İşletme belgeli yatak kapasitesi son 10 yılda 2 kat artışla 645.267'ye yükselmiştir. Yatırım belgeli konaklama tesisleri ile birlikte toplam yatak kapasitesi 893.326 olmuştur.

2002’de 127 Mavi Bayraklı plaja sahip olan Türkiye, 2010’da 314 Mavi Bayraklı plaj ile dünyada 4. olmuştur. Mavi Bayrak uygulaması yapan 48 ülke arasında İspanya 523 plaj ile 1., Yunanistan 421 plaj ile 2., Fransa 321 plaj ile 3. sırada yer almaktadır. Uluslararası alanda marinalar sıralamasında ise Almanya 111 marina ile 1. sırada yer alırken Türkiye 14 marina ile 9. sırada yer almaktadır (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2010).

Turizmin parasal etkilerinin yanı sıra, ekonomide yarattığı reel etkilerin en önemlisi emek-yoğun üretim tekniğinden kaynaklanan istihdam etkisidir. Bu nedenle; turizm sektörü kendisinin doğrudan istihdama katkıda bulunması ve bu sektöre girdi veren diğer sektörlerle de dolaylı istihdam imkânları sağlaması dolayısıyla, ülkedeki toplam istihdamı etkilemektedir. Turizm sektöründe gösterilen faaliyetlerin büyük bir kısmının hizmet ağırlıklı faaliyetler olması nedeniyle

genellikle emek yoğun bir sektör olması, talep edilen işgücünün de ya kalifiye veya vasıfsız olması, bu tür işgücünün de gelişmekte olan ülkelerin veya ekonomisi bozulmakta olan bölgelerin çoğunda bol miktarda bulunması, turizmin istihdam yaratmada ki katkısını arttırmaktadır. Örneğin, ABD için yapılan bir hesaplama göre, 1 günde fazladan gelecek 100 turistin bir gece konaklaması, yılda 47 yeni iş olanağı, 6 yeni tesis, 45 çocuğun okuması için yeterli vergi geliri ve milyonlarca dolarlık iş hacmi ortaya çıkaracaktır (Yıldız, 2011).

Turizm, başta yapı sektörü olmak üzere tarım ve imalat gibi diğer sektörleri de dolaylı olarak etkilemektedir. Bu nedenledir ki turizm sektörünün istihdam üzerindeki etkisini net bir şekilde belirlemek oldukça zordur. Turizmin gelişimine paralel olarak artan istihdam etkisi, genel olarak doğrudan, dolaylı ve uyarılmış olarak üç farklı istihdam meydana getirir (Yıldız, 2011):

- 1) Doğrudan İstihdam; konaklama, yeme-içme, ulaştırma işletmeleri, seyahat acenteleri ve tur operatörleri gibi turizm işletmeleri doğrudan istihdamı kapsar.
- 2) Dolaylı İstihdam; turizm sektörünün ihtiyaç duyduğu ürünleri ve hizmetleri sağlayan sektörlerdeki ve turistlerin harcamalarından yararlanan faaliyetlerdeki işleri dolaylı istihdamın kapsamındadır. Tarım balıkçılık, inşaat, el sanatları, bankalar ve imalat sektörleri gibi sektörler turizmin gelişmesi ile birlikte yeni istihdam olanakları sağlanan sektörlerdir.
- 3) Uyarılmış İstihdam ise doğrudan ve dolaylı istihdamla sağlanan gelirlerin harcanmasıyla ekonomide yaratılan ek istihdamı kapsayan istihdamdır.

Turizm sektörünün bu şekilde ortaya çıkarmış olduğu istihdam olanakları, özellikle Türkiye gibi işsizlik problemiyle karşı karşıya olan ülkeler açısından oldukça önemlidir.

Tablo 2.10: Türkiye’de Sektörlerin İstihdam Yaratma Gücü

Türkiye’de Sektörlerin İstihdam İmkânı Sağlama Gücü	
Yatırım Konusu Bir kişilik iş imkânı sağlamak için gerekli yatırım miktarı/Sektör	(milyon TL)
Ham Petrol Üretimi	240,8
Kimyasal Gübre	91,6
Enerji	65
Demir Çelik	45
Çimento	40,8
Un Ve Unlu Ürünler	20,8
Meyve Sebze İşleme	20,5
Alkolsüz İçkiler Sanayi	12,9
Motorlu Taşıtlar	12,6
Dokuma	12,1
Elektrikli Aletler	9,9
Ayakkabı Sanayi	3,3
Turizm (Otelcilik) Sanayi	1,5

Kaynak: Yıldız (2011); Turizm Sektörünün Gelişimi ve İstihdam Üzerindeki Etkisi, Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, Y.2011, C.3, S.5. s.60.

Türkiye ekonomisinde turizm, başka sektörlerle göre aynı istihdam hacmini daha az yatırımla gerçekleştiren bir sektördür. Yukarıda tablo 2.10’da DPT tarafından yapılan bir araştırmanın sonuçları görülmektedir. Tabloya göre, 1 kişilik ek istihdam ortaya çıkarmak için ham petrol üretiminde 240,8 milyon TL yatırım yapmak gerekirken bu rakam çimento için 40,8 milyon TL ve Turizm sektöründe ise sadece 1,5 milyon TL’dir. Sonuçta, 1984 yılbaşı tahmini fiyatları ile ifade edildiğinde Türkiye’de 1 kişiye istihdam olanağı sağlamak için en az yatırımı gerektiren sektörün turizm sektörü olduğu ortaya çıkmıştır. Turizmin gelişimine paralel olarak inşa edilen üstyapı tesisleri, daha fazla istihdam ve daha fazla inşaat malzemesi kullanımı anlamına geldiğinden yatırım harcamalarında bir artış ortaya çıkarmakta ve ilk andan itibaren ekonomiye yayılarak yoğun bir gelir akımı doğurmaktadır. Bu yönüyle turizm sektörünü, “dünyanın en büyük endüstrisi, refah ve istihdam yaratan en büyük işvereni” olarak tanımlayan Dünya Turizm ve Seyahat Konseyi’nin (WTTC), yaptığı bir hesaplama göre turizm sektörü her üç saniyede

bir iş olanağı yaratmaktadır (Yıldız, 2011:61). Turizm kesiminde hizmet çok önemli bir yer tutmakta ve hizmet de ancak insan tarafından gerçekleştirilmektedir.

Dolayısıyla turizm işletmelerinde işgücü etkinliği gerçeği ortaya çıkmaktadır. Turizm sektöründe teknolojik yeniliklerin uygulanması, işlerin büyük bir kısmının insanlar tarafından yapılmasına engel olamamaktadır. Bu sebeptir ki, turizm sektörü emek-yoğun bir sektör olduğu için istihdam yaratmada diğer sektörlerle nazaran daha etkilidir. Turizm sektöründe doğrudan ve dolaylı istihdam olanağı sağlayan kaynak ise turistlerin yapmış oldukları tüketim harcamalarıdır. Turistik tüketim harcamalarının ilk aşamasında elde edilen gelirler direkt istihdam etkisi yaratırken, elde edilen gelirlerin tekrar harcanması, ikinci derecede istihdam etkisini ortaya çıkarır. Özellikle deniz, kum, güneş turizminin mevsimsel özelliği bir sonucu olarak turistik talebin yoğunlaştığı dönemlerde turistik işletmelerin işgücü talebi artar. Bu yönüyle turizm sektöründe ortaya çıkarılan işgücü talebi türemiş taleptir. Diğer bir ifadeyle, turistik mal ve hizmetlere talep olduğu sürece işgücü talep edilecektir (Yıldız, 2011:61).

Dünyanın en hızlı gelişen ve büyüyen sektörlerinden biri olan turizmin, Türkiye’de de son yıllarda dünyadaki gelişmelere paralel olarak, büyük bir atılım yaptığı ve aynı şekilde, hızla geliştiği görülmektedir. Dünya Turizm Örgütünün yapmış olduğu ileriye yönelik projeksiyonlarda, turizmin 21. yüzyılda daha da büyük gelişmeler göstereceği belirtilmekte ve 2020 yılında tüm dünya genelinde oluşacak turizm gelirlerinin 2 trilyon Dolar’a ulaşması öngörülmektedir.

Turizm faaliyetlerinin iki temel fonksiyonundan birisi seyahat acentaları, diğeri ise otelcilik ve lokantacılık hizmetleridir. Seyahat acentalarının turizm faaliyetlerinden elde edilen gelir içindeki payı oldukça önemlidir. Lokantacılık ve otelcilik hizmetleri, yapıları, işlevleri, sundukları hizmetler ve hedef aldıkları kitleler doğrultusunda farklı kategorilere ayrılmaktadırlar. Buna göre; lokantacılık hizmetlerini; ticari lokantacılık ve kollektif lokantacılık (büyük şantiyelerin, şirketlerin lokantaları vb.), otelcilik hizmetlerini; klasik anlamda otelcilik (büyük otellerin kategorileri dahil olmak üzere) ve tatil köyleri şeklinde sınıflandırmak mümkündür (Ersungur, 1993:73).

Türkiye'nin çok çeşitli bir tabiat, iklim özelliği ve üç tarafının denizlerle çevrili oluşu ve bu denizlerin hemen her mevsim güneşli, denize girmeye elverişli bulunuşu turistler ve turizm için gerçekten büyük bir önem arz etmektedir. Ayrıca Türkiye çok zengin bir tarihi hazineye sahiptir. Hitit, Likya, Frikya, Bizans, Helen, Roma, Selçuklu ve Osmanlı Uygarlıkları ile İslam ve Hristiyan dünyasının en değerli anıt ve eserlerinin bulunduğu bir ülkedir. Türkiye'de turizmin bütün çeşitlerini de bulmak mümkündür (Başol, 1983:175-180).

2.2.5. Finans Hizmetleri

Bankalar, borç vermek isteyenlerle borç almak isteyenler arasında aracı bir rol oynayan ve kredi işlemleri yapan kuruluşlardır. Daha geniş bir tanım ile banka; faizle para alınıp verilebilen, kredi, iskonto, kambiyo işlemleri yapan ve diğer ekonomik etkinliklerde bulunan kuruluşlardır.

Türkiye'de bankacılık sektörünün finansal olarak zayıflaması 2001 yılında büyük bir bankacılık krizine yol açmıştır. Krizin altında yatan çok sayıda neden vardır. Krizden önce IMF ile üzerinde anlaşılan enflasyon önleme programına uygun olarak Türk lirası döviz kuru sabitlenmiştir. Bu gelişme Türk bankalarını döviz cinsinden kısa vadeli dış borçlanmalarını artırmaya ve yüksek getiri elde etmek üzere aşırı miktarda hazine tahvili ve bonosu (Türk lirası cinsinden) almaya teşvik etmiştir. Böylece bankalarda ve bazı diğer finans kurumlarında büyük miktarda açık döviz pozisyonları oluşmuştur. Ancak, 2000 yılı içinde Türk lirası aşırı değer kazanmış ve döviz kurunun sürdürülebilirliği konusunda soru işaretleri oluşmaya başlayınca, devasa sermaye çıkışları olmuştur. Krizin en kötü anlarında gecelik faiz oranları % 1000'lere kadar yükselmiş ve sabit döviz kuru sistemi iptal edildiği anda sert bir devalüasyon yaşanmıştır. Devalüasyon bankaların ve diğer kurumların ciddi kayıplar yaşamalarına neden olmuştur. Gerçekte böyle bir durum yaşanmamasına rağmen Hazine'nin borçlarını ödeyememe riski ile karşı karşıya olduğu dahi düşünülmüştür. 2001 yılında GSYİH % 7,6 oranında düşmüş ve kredi kayıplarının artmasına sebep olmuştur.

2001 yılından itibaren Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu'nun (BDDK) faaliyetleriyle bankacılıkla ilgili yasal düzenlemeler ve bankalar üzerindeki denetimler

önemli ölçüde iyileşmiştir. BDDK Türkiye bankalarının bilançolarını saydamlaştırmış ve uluslararası mali raporlama standartlarıyla uyumlu olmasını sağlamıştır.

Türkiye, bu çerçevede 2002 yılında yeni Basel Sermaye Uzlaşısı'nın (Basel II) altyapısal unsurlarını oluşturmaya başlamıştır. Bu gerekleri karşılayamayan bankalara Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu (TMSF) tarafından el konulmuştur.

Bir ülkede para ve mali işleri idare eden kuruluşlar Merkez Bankalarıdır. Bunlar ne ticari bankacılık yaparlar ne de sınai ve tarımsal yatırımlara girişirler. Merkez bankaları banknot ihraç, altın ve döviz muhafazası, senet reeskontu, kredi politikasını tanzim ve denetleme gibi faaliyetlerde bulunurlar. Ayrıca açık piyasa işlemleri denilen tahvil alım-satımı, altın ve altına çevrilebilen döviz alım-satımı ile bunların muhafazası da görevleri arasında yer almaktadır (Güven, 1981:97).

Türkiye'de Merkez Bankacılığı yaklaşık 80 yıllık bir geçmişe sahiptir. 1970'li yılların başında çıkarılan 1211 sayılı kanunla T.C. Merkez Bankasının yapısı ve işlevleri geliştirilmiş, 1980 sonrası düzenlemeler bu süreci devam ettirmiştir. Merkez Bankasının temel görevleri; para ve kredi politikasını yürütmek, bankalarla ilgili kredi, mevduat ve diğer işlemlerin yürütülmesi esaslarını düzenlemek, hükümetle müştereken milli paranın iç ve dış değerini korumak amacıyla gerekli tedbirleri almak, ilgili mevzuat ve hükümetçe alınacak kararlar çerçevesinde altın ve döviz rezervlerini ülke ekonomik politikalarına uygun şekilde yönetmektir (Öcal, 1991:151-152).

23 Haziran 1999 tarihinde, bağımsız finans otoritesi olan Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK) kurulmuştur. BDDK'nın önemli görevlerinden biri Türkiye'deki bankacılık düzenlemelerinin uluslararası normlara uygunluğunu garantilemek ve uluslararası finansal raporlama standartlarına uyulmasını sağlamaktır.

Tasarrufların yatırıma dönüşmesinde kilit rol üstlenen Türk finans sektörü son yıllarda önemli bir büyüme performansı sergilemiştir. Aralık 2011 itibarıyla finans sektöründe toplam aktifler (TC Merkez Bankası aktifleri dahil) 1.912 milyar TL'ye ulaşmıştır (BDDK, 2012).

Türk finans sektörü içerisinde en büyük pay % 63,7 ile bankalara aittir. BDDK'nın denetimine tabi kuruluşlar olan bankalar, faktoring, finansal kiralama, finansman, varlık yönetim şirketleri ve finansal holding şirketleri ise toplamda finans sektörünün % 66,3'ünü oluşturmaktadır. Türk finans sektörünün aktif büyüklüklerine ilişkin veriler Aralık 2011 itibarıyla aşağıda tablo 2.11'de yer almaktadır.

Tablo 2.11: Türk Finans Sektörü Aktif Büyüklüğü, (2012)

	Toplam Aktifler (mlr TL)	Toplam Aktif Payı (%)
TCMB	146,2	7,6
İMKB (Kapitalizasyon)	381,2	19,9
Bankalar	1217,6	63,7
Finansal Kiralama Şirketleri	18,6	1
Faktoring Şirketleri	15,7	0,8
Tüketici Fin. Şirketleri	8,9	0,5
Varlık Yönetim Şirketleri	0,9	0
Finansal Holding Şirketleri	5,5	0,3
Kredi Garanti Fonu	0,2	0
Sigorta ve Reasürans Şirketleri	41,5	2,2
Aracı Kurumlar	9,6	0,5
Yatırım Ortakları	20	1
Portföy Yönetim Şirketi	0,3	0
MK Yatırım Fonları	32,2	1,7
Emeklilik Yatırım Fonları	14,1	0,7
Toplam	1912,5	100

Kaynak: BDDK, (2012); Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu 2012 Yılı Tanıtım ve Bilgi Yayını, s.36

Türk bankacılık sektörü, Mart 2012 itibarıyla 48 banka, 10.000'den fazla şube ve 195.000'ün üzerinde personele sahip, dinamik ve hızlı büyüyen bir sektördür. Sektör ağırlıklı olarak mevduat bankalarından oluşmakta, bunun yanında küçük ölçekli yatırım bankaları ve katılım bankalarını da içermektedir. Bankacılık sektörüne ilişkin bilgileri içeren tablo 2.12 aşağıda yer almaktadır.

Tablo 2.12: Türkiye Bankacılık Sektöründe Banka Sayıları ve İstihdam

	2010	2012
Bankalar	48	48
a)Mevduat Bankaları	30	30
Kamu	3	3
Özel	11	11
Yabancı Banka Şubesi	16	16
b) Kalkınma ve Yatırım Bankaları	13	13
Kamu	4	4
Özel	5	5
Yabancı	4	4
c) Katılım Bankaları	4	4
Özel	1	1
Yabancı	3	3
d)TMSF Bankası	1	1
Şubeler Toplamı	10.210	10.591
Personel	192.855	195.547

Kaynak: BDDK, (2012); Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu 2012 Yılı Tanıtım ve Bilgi Yayını, s.38

Sigortacılık faaliyetleri, günümüzde ekonomik hayatta giderek artan bir önem kazanmaktadır. Osmanlı'da 19.yy'ın ikinci yarısından önce sigortacılıktan söz etmek mümkün değildir. Dini inançların sigortacılık üzerine etkisi Avrupa ülkelerine göre çok daha büyük olmuş ve bu nedenle sigortacılık çok geç başlayarak güç gelişmiştir. 19.yy'ın ikinci yarısında meydana gelen büyük yangınlar neticesi uğranılan ağır zararlar sigorta hakkındaki olumsuz kanaat ve dini inançlar üzerinde uyarıcı etkiler yapmış ve sigorta fikrinin filizlenmesine neden olmuştur. Osmanlı'da ilk kez 1897 yılında Sun, Northern, ve North British adlı üç İngiliz şirketi sigortacılık faaliyetlerine başlamıştır. Bu arada, 1893'lerde ilk yerli sigorta olan Osmanlı Umum Sigorta Şirketi'nin kurulmuş olduğu görülmektedir. Cumhuriyetin ilanı ile hemen her alanda olduğu gibi, sigortacılıkta da büyük aşamalar olmuştur. Günümüzde Ticaret Bakanlığı'na bağlı ' Sigorta Tetkik Heyeti' sigorta tarife, talimat, ve şartlarını inceleyen en üst kuruluş olarak görev yapmaktadır. 1929 yılında Milli Reasürans T.A.Ş. faaliyete geçmiştir. 1935'de Güven Sigorta, 1936'da Ankara Sigorta kurulmuştur. Türk sigortacılığının gelişmesiyle birlikte çoğu mümessillik hüviyetiyle çalışan yabancı kuruluşların sigortacılığımız içindeki etkinlikleri giderek azalmaktadır (Başol, 1983:225-227).

Sigortacılıkta toplam primde yıllar itibari ile rakamsal olarak önemli gelişmeler vardır. Bu durumu sağlayan unsurlar arasında teorik olarak, milli gelirdeki artış, genel kültür, sigorta bilinci düzeyindeki ilerleme, teknolojinin ve büyüyen ekonominin getirdiği rizikolar ve bunlarla gerçekleşen hasarların halkın üzerinde ve hatırlatıcı etkileri gibi faktörler akla gelmektedir. Ticaret hukukumuz kavram, işlem ve organ olarak sigortaya oldukça geniş yer vermiştir. Sigortada, tarafların haklarına, borçlarına ait hükümler sevketmiş, şirket türlerini belirlemiş, şirketler hukukunda bu fonksiyonlara düzenlemeler getirmiştir (Başol, 1983:227-230).

Piyasa büyüklüğü ve GSYİH içindeki payı bakımından Türkiye sigortacılık sektörü Avrupa'nın oldukça gerisindedir. 2004 yılında 64 ABD doları olan yıllık kişi başına prim üretimi, 2008 yılında 126 ABD dolarına çıkmış olsa da 2009 yılında 105 ABD dolarına gerilemiştir. Bu oran halen eşdeğer ülkelerin altındadır. Türkiye'de kişi başına düşen prim üretiminin düşük olmasının geçmişten gelen nedenleri kişi başına gelir miktarının düşük olması ve yüksek enflasyondur (Deloitte, 2010a). Türkiye'de kişi başına düşen prim üretiminin düşük olmasının geçmişten beri süregelen önemli nedenleri kişi başına düşen gelir miktarının düşük olması ve yüksek enflasyondur. Bu nedenle, kişi başına düşen gelir düzeyinin artması ve enflasyonun düşmesi, Türkiye sigorta pazarı için büyük bir büyüme potansiyeli yaratmakta ve pazarı yeni girenler için cazip hale getirmektedir (Deloitte, 2010a).

Üretilen primlere göre pazarın % 75,2'sini en büyük 15 sigorta şirketi elinde tutmaktadır. Önde gelen birçok Türk sigorta şirketi bankaların yan kuruluşlarıdır. Aralık 2009 itibarıyla sektörde 43 adet yabancı sermayeli şirket bulunmaktadır. Bu şirketlerin toplam sermaye içerisindeki payları % 55, toplam prim üretimine katkıları ise % 53'tür.

Sermaye piyasası, orta ve uzun vadeli fon arz ve talebinin yardımcı kuruluşlar aracılığıyla karşılaştığı piyasadır. Orta vadeli fonlar, bir ya da iki yıl vadeli fonlardan; uzun vadeli fonlar, tahviller ve hisse senetlerinden oluşmaktadır. Sermaye piyasası, bir ülkedeki yatırımcıların uluslararası piyasalarda yatırım yapma imkanları üzerinde yoğunlaşmıştır. Ayrıca dış tasarrufların ülke sanayisine kanalize edilmesinde sermaye piyasası önemli bir potansiyele sahiptir. Sermaye piyasasındaki

mevcut arz ve talep bir takım araçlarla denkleştirilmeye çalışılır. Sermaye piyasasının araçları; bu piyasada arzla talebin karşılaştırılmasında yararlanılan temel belgeler, menkul kıymetlerdir. Bu araçlar; hisse senetleri, tahviller, kar ve zarar ortaklığı belgesi, finansman bonosu, banka bonosu ve banka garantili bono ile menkul kıymet yatırım fonu katılma belgesidir (Uludağ, 1991:10-15). Piyasada bulunan fonlar, menkul kıymetlerin alım ve satımı ile el değiştirir. Sermaye arz edenler ya da diğer bir ifadeyle tasarruf sahipleri ile orta ve uzun vadeli fon talebinde bulunanlar arasındaki bağın, araçları kaldırarak, hızlı bir şekilde kurulmasında sermaye piyasasının önemi büyüktür. Özellikle, tek başına etkisiz olacak tasarrufların birleştirilerek büyük fonlar haline getirilmesi; bu fonların, sermaye piyasası aracılığı ve yol göstericiliği ile verimli alanlara yönltilmesi ve yatırımcılara kanalize edilerek büyük yatırımlara girilmesi, yatırımcılarla, sermaye arz edenlerin ortak bir platformla birleşmesinin yanında az gelişmiş ülkelerde tasarruf açığı problemine çözüm bulunması gibi noktalarda sermaye piyasası etkili ve vazgeçilmez görevler üstlenmektedir. Sermaye piyasasının sözü edilen fonksiyonel ilişkileri meydana getirmesi ve olumlu bir biçimde sonuçlandırılması için sağlam bir yapıda bulunması ön şarttır. Sağlam bir sermaye piyasası yapısını; çerçevesi iyi çizilmiş hukuki düzenlemeler, sermaye yapısı kurumları, araçları, menkul kıymet arz ve talep edenler oluşturmaktadır. Gelişmiş ülkeler arasında yer alma çabasında olan Türkiye’de, ekonomik gelişmelere bağlı olarak altyapısı sağlıklı bir biçimde oluşturulmuş bir sermaye piyasasına ihtiyaç duyulması sonucu Temmuz 1981’de ‘Sermaye Piyasası Kanunu’ hazırlanmış ve yürürlüğe konmuştur. Sermaye piyasasının temel unsuru olan borsa, hem ekonominin içinde bulunduğu şartlardan etkilenir, hem de bu şartların oluşumuna katkıda bulunur (Ersungur, 1993).

2.2.6. Eğitim Hizmetleri

Çağımızda bilginin ekonomi kavramındaki yeri ve eğitimin ekonomide ve büyümede rolü gittikçe daha iyi anlaşılmaya başlanmıştır. Bilgisayar teknolojisindeki ilerlemeler, bilginin üretimi, öğretimi, stoklaması, ve iletimi hizmetlerine ayrılan kaynakların milli gelirdeki payının ileri sanayi toplumlarında, tarım ve sanayinin payını aşmasına vesile olmuştur. Çağımızda bir bilgi devrimi gerçekleşmektedir.

Eğitimin eğitilene kazandırdığı yararlar dışında toplumsal yararlarının da olması, yurttaşlar arasında gelir farklarına bakılmaksızın fırsat eşitliği gerçekleştirme amacı, çağımızda eğitimin büyük ölçüde kamu ekonomisinde üstlenilmesine sebep olmuştur.

Türkiye’de eğitim ve öğretim geleneksel olarak toplumsal gelişmenin ve bireysel yükselmenin bir aracı sayılır. Büyük ölçüde kamu girişimciliğine dayanan ve ‘ilke olarak herkese açık’ olan eğitim ve öğretimin, özellikle dar gelirli kesimlerde bir iş bulma ve toplumsal yükselme; ya da başka bir deyişle ilkel yaşam şartlarından kurtulma aracı sayılması doğaldır. Az gelişmiş ekonomilerde, temel sorunlardan biri, bir yönden işgücü fazlası diğer yönden nitelikli işgücü yokluğudur. Gelişmekte olan ekonomilerde eğitim temel işlevi bu çelişik durumu gidermek olmalıdır. Türkiye’de planlı kalkınma döneminde, planların eğitim alanındaki düzenlemelerinde sayısal öğeler çok önemsizmiş, konunun niteliksel yönleri bir tarafa bırakılmıştır (Ersungur, 1993).

2010-2011 öğretim yılı itibariyle yaygın eğitim hizmeti sunan 4.099 özel dersane, 2.012 özel çeşitli kurs merkezi, 3.066 özel motorlu taşıt kursu ve 508 özel öğrenci etüt merkezleri ve 1.591 özel eğitim ve rehabilitasyon merkezleri olmak üzere toplam 11.387 özel öğretim kurumu bulunmaktadır. Bu kurumlarda 250’den fazla farklı program uygulanmaktadır (MEB, 2011:207).

Tablo 2.13: Türkiye’de Okul Türü ve Öğretim Yılına Göre Okul/birim, Öğretmen, Öğrenci ve Mezun Olan Öğrenci Sayısı, (1923/24-2010/11)

Okul Türü	Öğretim Yılı	Okul/Birim(4)	Öğretmen(5)	Öğrenci(2)(3)	Mezun
İlkokul	1923/24	4894	10238	341941	-
	1940/41	10596	20564	955957	71854
	1960/61	24398	62526	2866501	304406
	1980/81	45660	215459	5694860	951833
Genel Ortaokul	1923/24	72	796	5905	-
	1940/41	238	3867	95332	16089
	1960/61	745	12080	291266	42686
	1980/81	4320	35913	1147512	243088
İlköğretim	2004/05	35611	401288	10565389	1056538
	2005/06	34990	389859	10673935	1067893
	2006/07	34656	402829	10846930	1084693
	2010/11	32797	503328	10981100	1098110
	2011/12	32108	515852	10979301	1097930
Genel Ortaöğretim	1923/24	23	513	1241	-
	1940/41	82	1544	24862	5081
	1960/61	194	4219	75632	11977
	1980/81	1167	41334	534605	109130
	2004/05	2939	93209	1937055	379511
	2005/06	3406	102581	2075617	410109
	2006/07	3690	103389	2142218	465809
	2010/11	4102	118378	2676123	392064
Mesleki ve Teknik Ortaokul ve Lise	1923/24	64	583	6547	-
	1940/41	103	1355	20264	2995
	1960/61	530	8333	108221	23507
	1980/81	1864	33969	520332	101240
Mesleki ve Teknik Ortaöğretim	2004/05	3877	74405	1102394	211323
	2005/06	4029	82736	1182637	235219
	2006/07	4244	84276	1244499	263726
	2010/11	5179	104327	2072487	314448
	2011/12	5501	113098	2090220	-
Fakülte ve Yüksekokul	1923/24	9	307	2914	321
	1940/41	20	967	12844	1678
	1960/61	55	4071	65297	6025
	1980/81	321	20917	237369	31841
	2004/05	1283	82096	1969086	316128
	2005/06	1306	84785	2181217	340599
	2006/07	1339	89329	2291762	378818
	2009/10	1617	105427	3322559	520614
	2010/11	1756	111495	3626642	-
(1) 18.08.1997 tarih 4306 sayılı yasa ile 8 yıllık zorunlu eğitime geçilmiştir. (2) Açık ilköğretim ve açık lise öğrencilerini de kapsar.					
(3) Önlisans ve lisans düzeyindeki öğrenci sayılarını kapsar. (4) Faal olan okullar kapsanmıştır. (5) Toplam öğretmen, kadrolu öğretmenleri kapsar					

Kaynak: TÜİK (2011); İstatistik Göstergeler (1923-2010); Yayın No:3641, Ankara, s.67

Özel kurslar belli alanlarda beceri ve meslek kazandırmayı amaç edinen özel öğretim kurumlarıdır. Bu kurumlar, kısa süreli eğitimle ara insan gücü yetiştirmektedirler. Kurs programları kendi içinde çok çeşitlilik göstermektedir. Beceri kazandıran veya herhangi bir iş ve meslek öğreten her türlü programda kurs açılabilir. Kurslara; en az ilköğretim mezunları veya ortaöğretim kurumlarında okuyan yetişkinler alınır.

Tablo 2.14: Yaygın Eğitimde Kurum Türüne Göre Sayılar, (2010-11 Sonu)

Kurum Türü	Kurum Sayısı	Öğretmen Sayısı	Kursiyer Sayısı		
			T	E	K
Özel Dersaneler	4099	50209	1234738	624212	610526
Motorlu Taş. S.K.	3066	20040	1909420	1393659	515761
Muhtelif Kurslar	2012	4846	292991	161085	131906
Özel Eğitim	1591	11930	186634	110048	76586
Mesleki Eğt. Mrk.	136	-	22562	13382	9180
3308 S.K.G. Meslek Kursu	495	1001	15617	8412	7205
Toplam	13452	102029	7786303	4035324	3750979

Kaynak: MEB (2011); Türk Eğitim Sisteminin Örgütlenmesi Raporu, Aralık 2011, s.209

Türkiye’de eğitimle ilgili faaliyetler Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yürütülmektedir. Genelde eğitim sistemi, örgün eğitim ve yaygın eğitim olarak iki başlık altında ele alınmaktadır; Türkiye’de de eğitim sistemi bu yapıdadır. Örgün eğitim, belirli yaş grubundaki ve aynı seviyedeki bireylere, amaca göre hazırlanmış programlarla, okul çatısı altında düzenli olarak yapılan eğitimidir. Örgün eğitim, okulöncesi eğitim, ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretim kurumlarını kapsar. Yaygın eğitim, örgün eğitim sistemine hiç girmemiş, örgün eğitim sisteminin herhangi bir aşamasında bulunan ya da örgün eğitimini tamamlamış bireyler için örgün eğitimin yanında veya dışında düzenlenen eğitim, öğretim, rehberlik ve uygulama faaliyetlerinden oluşur. Yaygın eğitimde, genel veya mesleki eğitim eksikliklerini gidermek isteyen kişilerin gönüllü katılımı söz konusudur (MEB, 2011).

2.2.7. Sağlık Hizmetleri

Sağlık hizmetleri, beslenme sorunlarından çevre sağlığına kadar uzanan geniş bir alanı kapsamına alır. Hastalıkların bulaşıcı niteliklerinin anlaşılması, tedavi hizmetlerinin hastaya sağladığı özel yarar dışında, toplumsal yararının önemli olduğunu ortaya koymuştur. Hastaların hastalıklarını bilmemeleri, tedavinin eziyetinden çekinmeleri, bazen tedavi ihtiyacını açıklayacak durumda olmamaları, fakir olmaları tedavinin piyasa talebinin yetersiz kalmasına sebep olmaktadır. Ayrıca, yaşama özgürlüğü, sağlık güvencesi olmazsa, bir anlam taşımaz. Bu nedenlerle yurttaşlara sağlık tedavi hizmeti asgari bir kamu hizmeti olarak sunulur. Sağlık hizmetleri tedavi ve koruyucu hekimlik ile verilir. Sağlık hizmetleri kişinin çalışma gücünü arttırdığından, üretim kapasitesini destekleyen bir yatırım sayılır ve bunun üretim olarak faydası ölçülebilir. Kişilerin kendi tedavi hizmeti talepleri, toplumsal faydaya kıyasla yetersiz olduğundan, devlet bir sağlık asgarisini güvenceye alacak tedavi hizmetini üstlenir (Bulutoğlu, 1988:282-302).

Türkiye’de sağlık harcamalarının 2009 yılında 38 milyar ABD doları tutarında gerçekleştiği ve GSYİH içinde % 6,2’lik bir paya sahip olduğu tahmin edilmektedir. Sektörün önemli bir bileşeni olan ilaç pazarı 2009 yılında 11,5 milyar ABD doları tutarında gelir elde etmiştir. Türkiye, dünyadaki en büyük 16. ilaç üreticisi ve Almanya, Fransa, İngiltere, İtalya ve İspanya’nın ardından Avrupa’daki 6. en büyük ilaç pazarıdır (Deloitte, 2010b).

2009 yılında 530 ABD doları olan Türkiye’deki kişi başına sağlık harcamaları tutarı, gelişmiş ülkelerle kıyaslandığında, hâlâ çok düşüktür. Ancak aşağıdaki etkenlerle birlikte Türkiye’deki kişi başına sağlık harcamalarının artması beklenmektedir:

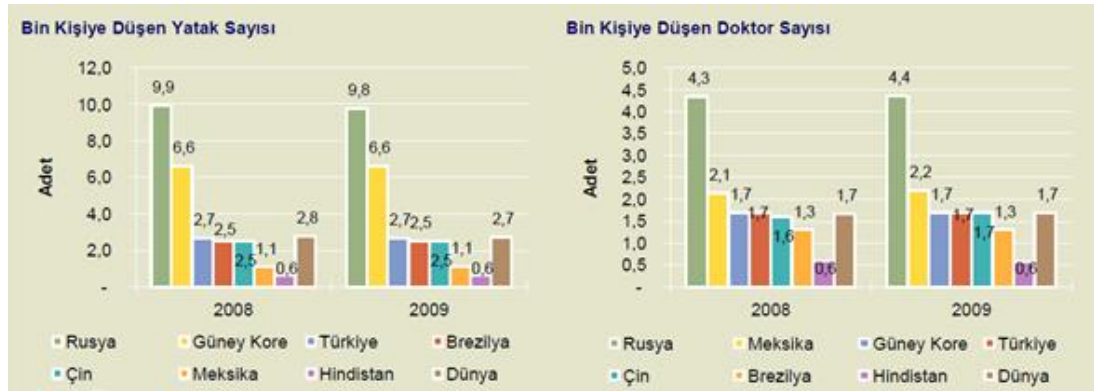
- Genel sağlık sigortası programının kademeli olarak uygulanmaya başlaması
- Kişi başına yıllık gelir düzeyindeki artış
- Sağlık konusundaki genel bilincin artması
- Ortalama yaşam süresinin ve yaşlı nüfusun sürekli olarak artması

Türkiye 2004 yılından beri, sağlık sektörünün farklı alt sektörlerinde faaliyet gösteren birçok tanınmış çokuluslu şirketi kendisine çekmektedir. Birçok uluslararası şirket Türkiye'nin coğrafi konumu, üretim ve yönetimdeki nitelikli insan kaynakları ve yüksek büyüme potansiyeline sahip, doymamış yurt içi pazarından yararlanmak için ülkede üretim üsleri kurmaktadır.

Türkiye, 2008 ve 2009 yıllarında, bin kişiye düşen yatak sayısı bakımından, gelişmekte olan önemli pazarlar içinde 3. sırada (Brezilya ve Çin'in az bir farkla önünde) yer almaktadır, ancak her iki yılda da, büyüme hızı dünya ortalaması olan % 2,8'in biraz altındadır.

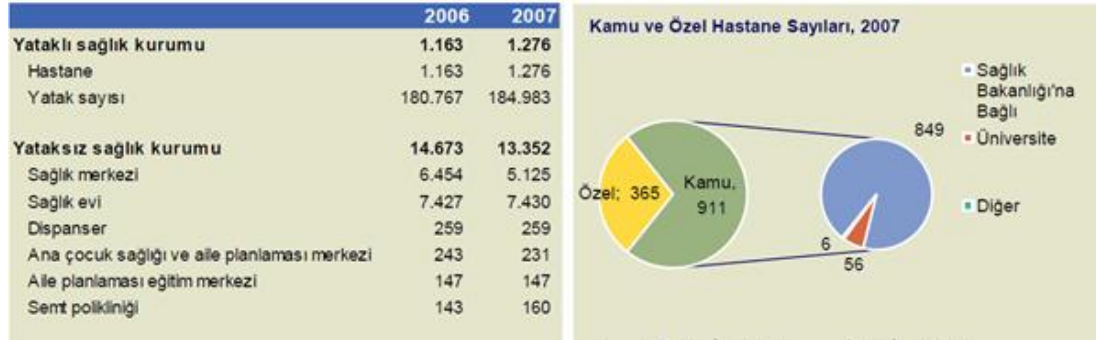
Bin kişiye düşen doktor sayısında, Türkiye 2008 ve 2009 yıllarında dünya ortalaması olan % 1,68'in biraz üzerine çıkmıştır. Gelişmekte olan diğer pazarlar arasında, Türkiye 2008 yılında 4. sırada yer almış ve 2009 yılında Güney Kore ve Çin ile % 1,7'lik aynı orana ulaşarak 3. sıraya yükselmiştir.

Grafik 2.5: Bin Kişiye Düşen Yatak Sayısı, (2010)

Kaynak: Deloitte (2010b)- T.C. Başbakanlık Yatırım Destek ve Tanıtım Ajansı (2010), Türkiye Sağlık Sektörü Raporu Ağustos 2010

Türkiye'deki önemli sağlık hizmeti sağlayıcıları Sağlık Bakanlığı, Sosyal Güvenlik Kurumu, Savunma Bakanlığı, üniversiteler ve özel sağlık kurumlarıdır. Hastanın sağlık sigortasının kapsamına bağlı olarak, önemli tıbbi tedavilerin çoğu Sağlık Bakanlığı ya da diğer devlet kurumları tarafından yönetilen kuruluşlarda yapılmaktadır. Özel hastaneler ve kliniklerde muayene ve tedavi olma eğilimi, özellikle gelişmiş ve büyük şehirlerde artmaktadır.

Grafik 2.6: Türkiye’de Sağlık Kurumu ve Hastane Sayısı, (2008)

Kaynak: Deloitte (2010b) - T.C. Başbakanlık Yatırım Destek ve Tanıtım Ajansı (2010), Türkiye Sağlık Sektörü Raporu Ağustos 2010

Ocak 2005 tarihinde yürürlüğe giren ve Sosyal Sigortalar Kurumu (SSK) sağlık fonunun yönetimi altında olan hastanelerin, Sağlık Bakanlığı'na devredilmesini gerektiren kanun uyarınca, sektörde reform yapılmıştır.

Hem devlet hastanelerinin hem de özel hastanelerin sayısı son yıllarda hızla artmaktadır. 2007 yılı itibarıyla, 1.276 hastanenin % 71,4'ü kamu sektörü tarafından işletilmektedir ve bu hastanelerin büyük bir bölümü Sağlık Bakanlığı'na bağlıdır. 2013 yılının sonuna kadar, toplam hastane sayısınının 1.418'e ulaşması beklenmektedir (Deloitte, 2010b). 2006 yılı ile kıyaslandığında % 2,3 oranında artan toplam yatak sayısı, 2007 yılında 184.983'e ulaşmıştır. Devlet tarafından sağlanan yatak sayısı hala daha yüksek olmakla beraber, 2004 yılında % 6,8 olan özel sektörün toplam yatak sayısına katkısı kademeli olarak artarak 2008 yılında % 9,7'ye çıkmıştır. Sektörün özel kuruluşların payının artırılmasına yönelik önemli bir süreç içinde bulunduğu ve ülke genelinde büyük özel hastaneler kurulması itibarıyla kamu sektörünün yatak kapasitesindeki hakimiyetinin azalması beklenmektedir.

Türkiye'de pratisyen ve uzman hekim sayılarının durumu ve yıllar içindeki gelişimi ile ilgili olarak farklı kaynaklarda farklı sayılar verildiği göze çarpmaktadır. Kaynakların çoğu sağlık bakanlığı verilerinden yola çıkmakta, hekimleri uzman ve pratisyen olarak ayırmadan toplam sayı olarak vermektedir. IX. Plan'da da bu yaklaşım göze çarpmaktadır. Öte yandan kaynaklarda nüfusa oranlanmış veriler, 1.000 kişiye düşen hekim, 10.000 kişiye düşen hekim ya da hekim başına nüfus şeklinde farklı

formüllere verilmektedir. Ulaşılabilen sağlık bakanlığı kaynaklarındaki sayılar ve hekim başına düşen nüfuslar aşağıdaki tabloda verilmektedir.

Tablo 2.15: Türkiye’de Yıllara Göre Uzman-Pratisyen Hekim Sayısı ve Dengesi, (1950-2005)

Yıl	Toplam	Uzman		Pratisyen	
		Sayı	%	Sayı	%
1950	6895	3647	0,53	3248	0,47
1960	8214	4181	0,51	4033	0,49
1965	10895	6657	0,61	4238	0,39
1970	13843	8818	0,64	5025	0,36
1975	21714	12698	0,58	9016	0,42
1980	27241	16699	0,61	10542	0,39
1985	36427	20878	0,57	15549	0,43
1990	50639	24900	0,49	25739	0,51
1995	69349	29846	0,43	39503	0,57
2000	85117	38064	0,45	47053	0,55
2002	95190	43660	0,46	51530	0,54
2005	107347	56645	0,53	50702	0,47

Kaynak: TTB (2006), Türkiye Sağlık İstatistikleri 2006: 67.

2.2.8. Ticaret Hizmetleri

Üretilen ürün ve mamüllerin nihai tüketicinin hizmetine sunulmasını sağlayan dağıtıcı bir hizmet sektörü olması sebebiyle ticaret sektörünün ekonomi üzerindeki etkinliği, ekonomiye katkı derecesi tarım, imalat sanayi ve madencilik gibi üretken sektörlerin üretim durumları ve ithalat hacmine bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Sektör, Türkiye’de istatistik veri kaynakları yönünden serbest meslek ve kişisel hizmetler sektörü ile birlikte en zayıf sektörlerden birisidir (Ersungur, 1993:118).

DİE/TÜİK 2002 ‘Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı’ verilerine göre Türkiye’de sayım döneminde var olan toplam 1.720.598 girişimin sektörel dağılımı şöyle idi:

% 46,19’u ticaret, % 14,21’i ulaştırma/depolama/haberleşme,

% 9,48’i otel ve lokantalar, % 5,26’sı gayrimenkül kiralama ve iş faaliyetleri,

% 1,83'ü sağlık hizmetleri ve sosyal hizmetler, % 0,79'u mali aracı kuruluşların faaliyetleri,

% 0,33'ü eğitim hizmetleri, % 0,1'i elektrik, gaz, su dağıtımı,

% 5,28'i diğer sosyal, toplumsal ve kişisel hizmet faaliyetleri alanında faaliyet gösteriyordu.

Yani 2002 sayımına göre Türkiye'de kurulu işyerlerinin toplam % 84,37'si Hizmet Sektöründe faaliyet gösteriyordu. Tüm şirketlerin neredeyse yarısının ise faaliyet alanı ticaret idi (DİE/TÜİK, 2002).

Ticaret alanında DİE işgücü veri tabanı rakamlarına göre 2003 yılında toptan ve perakende ticaret, lokanta ve otellerde toplam 4.052.000 kişi çalışıyordu. Yani istihdamdaki nüfusun % 20'ye yakını, her beş çalışan insandan biri bu alanda çalışıyordu. Toptan ve perakende ticaret, lokanta ve otellerde çalışanların tüm Hizmet Sektöründe çalışanlar içinde payı % 42'ye yakındı. 2007'ye ait yeni kurulan ve kapanan şirket istatistiklerine bakıldığında da yeni kurulan şirketler içinde hizmetler sektöründe faaliyet gösterenlerin büyük çoğunlukta olduğu, bunlar içinde de toptan ve perakende ticaretin en büyük paya sahip olduğu görülmektedir.

Toptan ve Perakende Ticaret 2007 yılında tek başına GSYH'nın (sabit fiyatlarla, 1998 fiyatları baz alınarak) % 13,3'nü oluşturuyordu. Ticaretin GSYH içindeki payı tek başına tarımın payını (avcılık+ormancılık+balıkçılıkla birlikte tarım = % 8,9) çoktan aşmıştı. Yani bu alan Hizmet Sektörü içinde belirleyici paya sahip olduğu gibi, Türkiye ekonomisi içinde de en önemli alanlardan biridir (DİE/TÜİK, 2002).

2.2.9. Diğer Kamu Hizmetleri

Devlet Planlama Teşkilatı, hizmetleri tasnif ederken, kamu hizmetlerini; güvenlik hizmetleri, harita-tapu ve kadastro hizmetleri şeklinde iki ana başlık altında ele almıştır. Kamu hizmetlerinin bu şekilde tasnifi dar anlamda kamu hizmetleri olarak verilmelidir. Çünkü günümüzde devletin yapmış olduğu hizmetler, eğitimden sağlığa, ulaşımdan haberleşmeye çok geniş bir alanı kapsamaktadır. Çalışmamızın önceki bölümlerinde bu hizmetlerden bahsedildiği için, burada güvenlik, harita-tapu

ve kadastro hizmetlerine kısaca değineceğiz.

İktisadi sistemin şekli ne olursa olsun, toplum üyelerinin kuralları önceden bilinen ve kamu gücü ile uygulanan bir düzene ihtiyaçları vardır. Güvenlik Hizmetlerini bu kapsamda düşünebiliriz. Kişiler bu ihtiyaçlarını özel bir mal veya hizmet gibi piyasadaki alışveriş ilişkileri ile karşılayamazlar. Devletin düzeni kurması ve güvence altında tutması için dört ayrı faaliyeti birbirini tamamlayarak yapması gerekir: Bunlar sırasıyla; düzenin kurallarını koymak, kuralları uygulamak ve yürürlükte tutmak, kuralları çiğneyenleri yargılayıp cezalandırmak ve kurallar konusunda uyuşmazlıkları çözmek, yargı kararlarını yerine getirmektir (Bulutoğlu, 1988:252).

Toplum üyeleri devlet düzeninden herşeyden önce can güvenliğini, sonra da mal güvenliğini sağlamasını beklerler. Toplumlar ilerledikçe, çeşitli özgürlükleri güvenceye alan ileri hukuk düzenine kavuşurlar. Kamu düzenini korumak için konulmuş olan kurallara uyulması bir görev, bunların çiğnenmesi ise bir suçtur. Suçların önlenme yolu ceza tehdidi ve cezalandırmadır. Adalet hizmetleri, kamu düzeni kurallarını çiğneyenlerin işledikleri suçları cezalandırma ve kişilerin arasındaki ilişkilerde doğan özel hukuk anlaşmazlıklarını çözümüleme hizmetleridir (Bulutoğlu, 1988:253-262).

Eskiden beri, devletin varlığının bir göstergesi olarak ilk örgütlenen hizmet savunmadır. Günümüzde, özellikle büyük devletler başta olmak üzere, bütçe ödeneklerinin en büyük kısmı savunma harcamalarına gitmektedir. Türkiye’de savunma harcamaları toplam bütçe ödeneklerinden çok önemli paylar almaktadır. Savunma; devletin egemenliğinin diğer devletlerin egemenlik iddialarına, müdahalelerine karşı korunmasıdır. Savunma hizmeti, bir ortak tüketim hizmetidir. Çünkü, ülkenin savunulan egemenlik alanında yaşayan herkes, istesin veya istemesin, bu hizmetin ürünü olan barıştan yararlanma durumundadır. Savunma hizmetlerinin bölünmezliği, sadece vatandaşlar için değil, aynı zamanda egemenlik alanının tümü içinde geçerlidir. Güvenlik ve savunma hizmetleri bir toplumda ekonomik ilişkilerin kurulmasının temel gerekleridir. Bu bakımdan, güvenlik ve savunma hizmetleri piyasa ekonomisinin faaliyete geçmesi için gerekli bir masraf

olarak görülmüştür (Bulutoğlu, 1988:263-269).

Harita, tapu ve kadastro hizmetleri; ulaştırma ve telekomünikasyon şebekelerinin uygulanmasında, sulama-kurutma çalışmalarında, yeni yerleşme ve turizm alanlarının tesbitinde, imar planlarının hazırlanmasında, kanalizasyon, elektrik ve içme suyu şebekelerinin uygulanması vb. hizmetlerin gerçekleştirilmesinde büyük önem taşımaktadır. Harita, tapu ve kadastro hizmetleri; harita yapımı, kadastro hizmetleri ve tapu sicillerinin tutulması faaliyetlerini kapsamaktadır. Bu hizmetler, altyapı hizmetleri olarak sayılabileceğimiz imar planı, içme suyu, kanalizasyon, enerji gibi hizmetlerin de altyapısını oluşturmaktadır.

Türkiye’de kadastro çalışmalarını, “Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü” (TKGM) yürütmektedir. TKGM dışında, kadastro çalışmaları yürüten iki kurum daha bulunmaktadır. Bunlar; 6831 sayılı Orman Kanunu’na göre orman niteliğindeki alanların kadastro çalışmalarını yapan Orman Genel Müdürlüğü ile 4342 sayılı Mera Kanunu’na göre mera niteliğindeki alanların kadastro çalışmalarını yürüten Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı’dır.

Kadaastro çalışmaları, 1925’ten 2011 yılına kadar, Türkiye genelinin %97,5’inde henüz tamamlanmış, %1,43’ünde halen devam etmekte, %0,36’lık kısımda henüz çalışmaya başlanmamış, geri kalan %0,63’lük kısım ise sorunlu alan olarak kabul edilmektedir. Kentsel alanlar bazında incelenecek olursa, %99,2’lik kısımda kadastro çalışmaları bitmiş, %0,43’lük kısımda çalışmalar devam etmektedir. Kırsal alanlarda ise bu oran %96,6’yı bulmuş, %1,94’lük kısımda ise kadastro çalışmaları halen devam etmektedir (Özdem, 2011:2).

2.3. Türkiye’de Hizmetler Sektörünün Bugünkü Durumu ve Çeşitli Ülke Gruplarıyla Karşılaştırılması

Hizmetlerin istatistiklere kolayca yansımayan bir ara rol oynadığı unutulmamalıdır. Örneğin, mali hizmetler, ulaştırma ve dağıtım sistemleri, hemen hemen tüm faaliyet dallarında önemlidir. Uluslararası ticarete de imalat sanayisi malları kadar olmasa da her ihracat ve ithalat işleminde ya doğrudan ya da destek hizmeti şeklinde mübadele edilmektedirler. Bu tür hizmetler olmadığı takdirde,

uluslararası mal ticareti sekteye uğramakta hatta durmaktadır (Mızrak, 2004:19).

Büyüyen her şey, kendi yapısını da değiştirir. Büyüyen ekonomi de kendisini oluşturan sektörlerin oranlarını ve kendi arasındaki ilişkisini ve topyekün ekonomiyi değiştirebilmektedir.

Bir ülkede faal nüfusu meydana getiren insanlar tarım, sanayi ve hizmetler kesiminde toplanır. Her ülkede işgücünün sektörlere dağılımı farklıdır ve bu farklılık iktisadi gelişme açısından büyük önem arzeder. Ülkelerin iktisadi gelişmişlik dereceleri çok çeşitli olan göstergelere bakılarak yorumlanabilir. Bu konuda işgücünün sektörel dağılımına bakılarak da hüküm verilebilmektedir. Çünkü bir ülkede mal üreten ana sektörler tarım ve sanayidir. Ticaret ve hizmet kesimlerinin durumu ilk ikisinin gelişmesine bağlıdır. İktisadi gelişmeyle birlikte işgücü tedricen tarımdan sanayi sektörüne kayar. Sanayi kesimi iyice gelişince yan sektörler canlanır ve işgücü sanayiden hizmet sektörüne yayılır. Böylece iktisadi gelişme safhalara ayrılırsa, ilk safhada işgücü tarım sektöründe birikmiş durumdadır. Bilahare önce sanayi kesimi sonra da hizmetler kesimi gelişir. Buna ‘üç sektör kanunu’da denir (Zaim, 1990:136-138).

Ekonomik büyüme ve kalkınmanın gerçekleştirilmesinde sosyal adalet ve sosyal denge açısından hizmet sektörünün alt gruplarına kısaca bir göz atmakta yarar vardır. Hizmet sektörü şu alt sektörlerden meydana gelmektedir: Ticaret, mali sektör (bankacılık ve sigortacılık), inşaat, ulaştırma, haberleşme, turizm, devlet hizmetleri (sağlık, eğitim, güvenlik vb.). Bu sektörlerden her birisi, büyüme ve kalkınmada ayrı bir öneme sahiptir. Örneğin, ticaret, mali sektör, ulaştırma, haberleşme sektörleri yeterince gelişmeden tarım ve sanayi sektörlerinin gelişebileceği düşünülemez. İnşaat ve konut ise gelişen ülkelerde önemli bir ihtiyaç ve yoğun bir özel teşebbüs yatırım alanıdır. Ayrıca, emek-yoğun olduğundan istihdam açısından da önemlidir. Turizm sektörü de gerek dış ödemeler dengesi ve döviz geliri gerek istihdam açısından ağırlık verilmesi gereken bir alt sektördür. Sağlık, eğitim ve güvenlik vb. gibi devlet hizmetleri ise sosyal adalet, devletin bekası gibi sosyal ve politik hayati fonksiyonlar görür. Bununla birlikte, eğitim ve sağlık yatırımları verimliliği yükseltir, çalışma arzusunu artırır ve böylece iktisadi kalkınmanın

gerçekleştirilmesinde önemli bir rol üstlenir.

Zengin ülkelerde hizmet katkısı karşılaştırmalı olarak fakir ülkelere daha fazladır. Fakat, hizmet sektörü büyüme oranları zengin olanlara göre fakir ülkelere daha fazladır. Ekonomideki yüksek hizmet sektör payının daha düşük ekonomik büyüme için bir sebep olduğu ispatlanmıştır (Muyed, 2008). Çin ve Hindistan gibi diğer gelişen ülkeler sanayi sektörünün yanında hizmet sektörü vasıtasıyla ekonomilerini büyüttüler. Gelişmiş ülkeler, halihazırda hizmet sektörünün ekonomilerinde önemli bir paya sahip olduğu ülkelerdir ve hizmet sektör büyümesinde genelde karşılaştırmalı olarak daha durgun bir durumdadır.

Gelişme süreçlerinin başlarında ülkelerin çoğu sanayi sektör büyümesinin olumlu katkısını yaşadılar ve belli bir zaman sonra ülkeler endüstriden kaçış sürecine girdiler. Endüstriden kaçış kısaca sanayi sektörünün işgücü ve gayrisafi yurtiçi hasıladaki oranını daha düşük orana düşürme eğilimidir. Sanayideki toplam işgücü payının azalmasının kavramsallaşmasını ifade eder. Klasik iktisatçılar ekonomideki tam işgücü dengesinin yararına bunu desteklemişlerdir. Tam istihdamın az çok gelişmiş ülkelerde doğal işsizlik oranı civarında bulunduğu ispatlanmıştır. Endüstriden kaçış sonrasında işsiz kalan çalışanların yeni adresi ne olacak? Sektörel dağılım bu yenileri de içine alacak şekilde yeni alanlara hareket etmeli. Bu sektör tabii ki durağan olan tarım sektörü değildir. Bu hizmet sektörüdür. Gelişmiş ülkeler bu süreç başladığında arta kalan potansiyellerini hizmet sektöründe toplamaya başladılar. Bu durum, bununla birlikte geniş hizmet sektörünün kurulmasının arkasındaki tüm sebepleri açıklamaya yetmez. Hizmet talebi üretim ve tüketimdeki artışla birlikte arttı. Birçok gelişen millet ekonomilerini hizmet sektör büyümesi ile gelişmelerinin ilk dönemlerinde büyüttüler. Bazı küçük örnek ülkeler ekonomilerini hizmet sektörünün üzerine ve ihracına yönelik kurdular. Genel olarak bu sektör ekonomideki üçüncü sektör olarak kuruldu bu sebeple sanayinin üçüncül sektörü olarak etiketlendi (Muyed, 2008).

Kalkınmış ülkelerde ve özellikle sanayileşmiş toplumlarda en dinamik sektör konumunda olan hizmet sektörü ve bu sektör içinde yer alan bilişim, iletişim, bankacılık, taşımacılık vb. faaliyetler sanayi sektöründe sağladıkları gelişmeler

yanında uluslararası ticaretin de gelişmesinde rol oynamışlardır.

Gayri Safi Milli Hasılda hizmetlerin artan payı ile ilgili değişik açıklamalar ortaya konulmuş ve büyüme süreci içinde yatırım ve istihdam talep yönlü faktörler ve arz yönlü faktörler olarak kategorize edilmişlerdir. Talep yönlü faktörler, büyüme sürecinde hizmetler içinde daha çok talebin oluşmasına sebep olurken, arz yönlü faktörler hizmet arzını arttırmışlardır.

a) Talep yönlü faktörler

- Son kullanıcı ürün hizmetindeki talebin yüksek gelir esnekliği.
- Hizmetleri evlerden veya firmaların kendilerinin yapmasından (görmesinden) daha verimli kılacak yapısal değişiklikler.

b) Arz yönlü-kaynaklı faktörler

- Artan ticaret (Ticaret liberalizmi ve reformları).
- Hizmetlere daha fazla doğrudan yabancı yatırım.
- Gelişen teknoloji.

a) Talep yönlü faktörler .

1- Kısaca kişisel gelir arttıkça tüketilen hizmet servisinin mal veya emtiyaya oranla daha fazla artışını ifade eder. Bu, Kravis (1983) ve Bhagwati (1984,1985)'nin çalışmalarında test edilmiş ve doğrulanmıştır (Banga, 2005a).

2- Yapısal değişiklikler L.E. Browne'a göre ekonomide artan parasallaşma ile birlikte ev işlerinin büyük kısmı için ayrı pazarlar oluşacak ve insanlar bu hizmetleri dışarıdan alacaklar.

Hizmet sektörünün ekonomik yönden taşıdığı önemin belirlenmesi oldukça zordur. Çünkü bu sektöre bağlı birçok faaliyet alanı sanayi sektörü ile bütünleşmiştir ve bu sebepten dolayı ekonomik göstergelerde sanayi sektörü içinde yer alabilmektedirler. Bir malın üretimi yada pazarlaması aşamasında da hizmet

faaliyetlerinin yarattığı katma değer hizmet sektörü çerçevesinde değil, sanayi sektörü içinde yer almaktadır. Ancak, üretici firmalar malların üretimi ve pazarlaması aşamasındaki hizmet faaliyetlerini (reklam, pazarlama, halkla ilişkiler ve muhasebe vb.) kendi işletmeleri bünyesinde gerçekleştirmeyerek, bu işi yapan hizmet kuruluşlarından yararlanma yoluna gittiklerinde hizmetlerden elde edilen katma değer sanayi yada imalat alanında değil hizmet sektöründe değerlendirilmektedir. Bugün hizmetler alanında faaliyet gösteren işletmelerin bu görevleri üstlenmesi ile toplam katma değer içinde sanayinin payı düşmekte, hizmet sektörünün payında ise artış gözlenmektedir.

Teknik gelişmelerin sonucunda üretimde ortaya çıkan çeşitlilik ve bunun tüketici talebine yansımaları zaman içinde ekonomik aktivitede görülen gelişmeyi tüketimde de benzer biçimde ortaya çıkarmaktadır. Buna göre Fransa'da 1860'da üretimin %58'i tarım, %21'i sanayi ve %21'i ise hizmet faaliyetlerini de kapsayan diğer fonksiyonlardan oluşurken; 1930'da bu oran, %21 tarım, %41 sanayi % 38 hizmetler; 1960'da %10 tarım, %38 sanayi, %52 hizmetler; 1985 te ise %4 tarım, %34 sanayi ve %62 hizmetler olarak belirlenmiştir. Üretimde görülen hizmetler lehine bu belirgin gelişme, tüketimin yapısındaki gelişmelerle yakından ilgilidir (Ersungur, 1993:10).

Gelişmiş ülkelerin hemen hepsinde en belirgin özelliklerden biri, hizmet sektörünün GSYİH içinde diğer sektörlerle oranla daha fazla paya sahip olmasıdır. Özellikle istihdam alanında giderek önem kazanan hizmet sektörü, bu alanda yarattığı iş imkanlarıyla ülke ekonomilerinde itici bir güç oluşturmaktadır. Hizmet sektöründe istihdamın pozisyonu kadınlar lehine değişmiştir. Toplam part-time çalışanların çok yüksek bir yüzdesi hizmet sektöründe yer almaktadır. Ayrıca istihdamın ekonomi içinde hizmet sektörüne kayması 'hizmet ekonomisi' tezini teyid etmektedir (Cowell, 1993).

Günümüzde teknik ilerlemeler de, istihdamın yapısında değişiklikler meydana getirmektedir. Bugün gelişmiş ülkelerde sanayi sektörü içinde yer alan, imalat olgusu, giderek biçim değiştirmekte ve 'el emeği' 'akıl emeğine' dönüşmektedir. Bu gelişmelerle ortaya çıkan 'otomotizasyon', sanayi sektöründeki istihdamı imalattan uzaklaştırmakta ve insan emeğinin yerini makinalaşma almaktadır. Bunun sonucunda

sanayi sektöründeki çalışan sayısında bir azalma görülmektedir. Bu gelişmelerin yanı sıra gelişmiş ülkelerin tümünde, özellikle batılı ülkelerde hizmet faaliyetlerini içeren meslekler sanayi sektörü içinde de önemli bir gelişme göstermektedir.

Özellikle 1950'lerden itibaren başta ABD olmak üzere sanayileşmesini tamamlayan diğer gelişmiş ekonomilerde ön plana çıkmaya başlayan hizmet ekonomisi başlıca 4 temel göstergeye sahiptir:

- 1)Hizmet sektöründeki istihdamın genişlemesi
- 2)Hizmet üretiminin artması
- 3)Hizmet tüketiminin genişlemesi
- 4)Uluslararası hizmet ticaretinin artması

ABD, 2. Dünya Savaşından sonra işgücünün yarısından fazlasını hizmet sektöründe istihdam eden ilk ülke olmuştur. Böylece hizmet ekonomisi veya hizmet toplumu olarak adlandırılan yeni bir gelişme aşaması ortaya çıkmıştır. Dura'ya göre sanayi toplumundan hizmet toplumuna geçerken farklı süreç ve aşamalar yaşanır. İlk olarak sanayileşme geliştikçe malların hareketini kolaylaştıran ulaştırma hizmetleri ile bazı kamu hizmetleri gelişir. Sonra ikinci aşamada nüfus artar ve ürünlerin kitle üretimine paralel olarak toptan ve perakende ticaret ile bankacılık ve sigortacılık hizmetleri yaygınlaşır. Sonraki üçüncü dönemde gıda harcamalarının gelirdeki payı milli gelir arttıkça azalır; lüks mal ve hizmetlere ve dayanıklı mallara yapılan harcamanın payı artar; ve böylece hizmette en son halkasını oluşturan otel, lokanta, tamir-bakım, seyahat ve eğlence hizmetleri de gelişmiş olur (Dura, 1990:55).

1980 yılı, diğer ekonomi politikalarında olduğu gibi, teşvik politikalarında da önemli bir kırılma noktası oluşturmuştur. Yatırım teşviklerinin sektörel dağılımı zaman içinde önemli ölçüde dalgalanmakla birlikte, 1980 sonrası dönemde, imalat sanayii önceliğini kaybederken, ulaştırma ve özellikle 1982 yılında çıkartılan Turizm Teşvik Kanunu'ndan sonra turizm gibi diğer hizmet sektörlerine önem verildiği görülmektedir. Örneğin, 1980-88 döneminde yatırım teşvikleri içinde hizmet sektörünün payı artarken, imalat sanayininin payı %75'ten % 6'ya düşmüştür (Şenses ve Taymaz, 2003:4).

Sabit sermaye yatırımlarının sektörler arası dağılımı beşer yıllık dönemler itibariyle incelendiğinde imalat sanayi yatırımlarının gerek toplam yatırımlar ve gerekse GSMH içindeki payının 1980 sonrası dönemde belirgin bir biçimde düştüğü görülmektedir. Toplam yatırımların 1963-64 döneminde %35'ine, 1975-79 döneminin olumsuz koşullarında dahi % 32.5'ine ulaşan imalat sanayi yatırımlarının payı 1980-84 döneminde % 27.0'a, 1995-99 döneminde % 19.6'ya, 2000-2001 döneminde ise % 18.5'e düşmüştür. Buna koşut olarak imalat sanayii yatırımların GSMH ye oranı önemli ölçüde gerileyerek % 3.9'a düşmüştür. Buna karşın ulaştırma, enerji, konut ve turizm gibi hizmet sektörü yatırımlarının payında önemli artışlar görülmüştür (Şenses ve Taymaz, 2003:7).

1980 sonrası ekonomi politikaları dönüşümünün en belirgin olduğu bir diğer alan doğrudan yabancı sermaye yatırımları olmuş, gerçekleşen yabancı sermaye yatırımları 1980 deki 33 milyon dolarlık düzeyinden 1989 da 855 milyon dolara yükselmiş bu tarihten sonra yıldan yıla dalgalanmakla birlikte daha hızlı bir artış göstererek 1997 de 1032 milyon dolara, 2000 yılında 1719 dolara ve 2001 yılında ise 3045 milyon dolara yükselmiştir. Bu artış, hizmetler sektörünün payında önemli bir yükselişi, buna koşut olarak da imalat sanayinin payında düşüşü beraberinde getirmiştir (Şenses ve Taymaz, 2003:7).

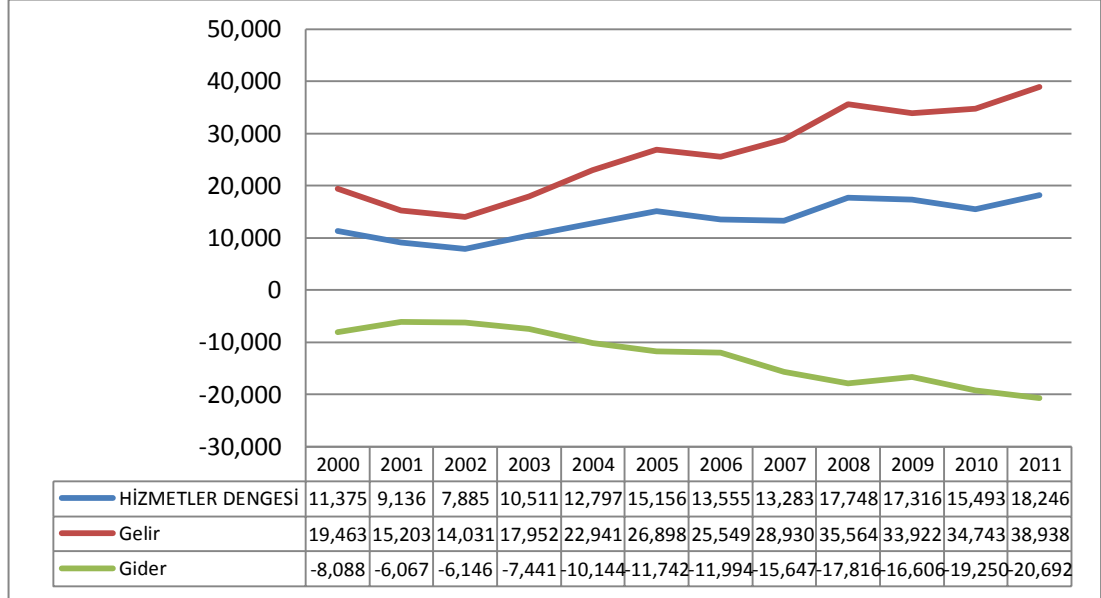
Türkiye'nin hizmet sektörünün gelir-gider dengesi incelendiğinde 2000 yılı değeri 11.375 Milyon Dolar iken 2011 yılına gelindiğinde 18.246 Milyon Dolar olmuştur. Hizmet sektörü gelirleri 2000 – 2011 yılları arasında giderlerinden fazla olmuştur. Hizmetler sektörü giderleri bütün yıllarda (-) değere sahiptir ve bu değer en yüksek olduğu yıl 2011 yılı olmuştur. Hizmet dengesi eğrisi sürekli artış göstermemiştir yıllara göre dalgalanmalar göstermiştir. 2000 yılındaki hizmetler gelirleri 2011 yılına gelindiğinde 2 kat artış göstermiştir. Yıllar itibari ile gelir – gider arasındaki fark aynı değildir. Hizmet gelir ile gider arasındaki farkın en çok olduğu yıl 2008 ve 2011 yılları olmuştur (TCMB, 2012).

Tablo 2.16: Türkiye’de Ödemeler Dengesi İçinde Hizmet Sektörünün Yeri, (2000-2011), (Milyon\$)

ÖDEMELER DENGESİ' (Milyon ABD Dolar)	YILLAR											
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
CARI İŞLEMLER HESABI	-9.920	3.760	-626	-7.515	-14.431	-22.309	-32.249	-38.434	-41.524	-13.370	-46.643	-77.199
Mal, Hizmet ve Gelir Dengesi	-14.684	773	-3.059	-8.535	-15.548	-23.763	-34.157	-40.677	-43.637	-15.725	-48.091	-78.933
Mal ve Hizmet Dengesi	-10.682	5.773	1.495	-2.978	-9.939	-17.924	-27.501	-33.569	-35.273	-7.534	-40.952	-71.189
DIŞ TİCARET DENGESİ	-22.057	-3.363	-6.390	-13.489	-22.736	-33.080	-41.056	-46.852	-53.021	-24.850	-56.445	-89.435
Toplam Mal İhracatı	30.825	34.729	40.719	52.394	68.535	78.365	93.613	115.361	140.800	109.647	120.902	143.457
Toplam Mal İthalatı	-52.882	-38.092	-47.109	-65.883	-91.271	-111.445	-134.669	-162.213	-193.821	-134.497	-177.347	-232.892
Genel Mal Ticareti	-20.157	-2.400	-5.035	-10.967	-19.329	-29.213	-37.460	-42.334	-51.406	-27.803	-55.996	-84.456
HİZMETLER DENGESİ	11.375	9.136	7.885	10.511	12.797	15.156	13.555	13.283	17.748	17.316	15.493	18.246
Gelir	19.463	15.203	14.031	17.952	22.941	26.898	25.549	28.930	35.564	33.922	34.743	38.938
Gider	-8.088	-6.067	-6.146	-7.441	-10.144	-11.742	-11.994	-15.647	-17.816	-16.606	-19.250	-20.692
Taşınacılık	492	833	861	-523	-1.064	-51	310	-425	208	1.840	1.482	2.502
Gelir	2.955	2.854	2.795	2.184	3.267	5.055	4.972	6.541	8.246	8.262	9.586	11.064
Gider	-2.463	-2.021	-1.934	-2.707	-4.331	-5.106	-4.662	-6.966	-8.038	-6.422	-8.104	-8.562
Navlun	246	731	531	-712	-1.142	-1.500	-1.318	-2.790	-3.155	-1.508	-2.450	-2.608
Gelir	1.653	1.796	1.859	1.322	1.765	2.048	1.823	2.424	2.938	2.979	3.400	3.515
Gider	-1.407	-1.065	-1.328	-2.034	-2.907	-3.548	-3.141	-5.214	-6.093	-4.487	-5.850	-6.123
Diğer Taşınacılık	246	102	330	189	78	1.449	1.628	2.365	3.363	3.348	3.932	5.110
Gelir	1.302	1.058	936	862	1.502	3.007	3.149	4.117	5.308	5.283	6.186	7.549
Gider	-1.056	-956	-606	-673	-1.424	-1.558	-1.521	-1.752	-1.945	-1.935	-2.254	-2.439
Turizm	5.923	6.352	6.599	11.090	13.364	15.280	14.110	15.227	18.445	17.103	15.981	18.044
Gelir	7.636	8.090	8.479	13.203	15.888	18.152	16.853	18.487	21.951	21.250	20.807	23.020
Gider	-1.713	-1.738	-1.880	-2.113	-2.524	-2.872	-2.743	-3.260	-3.506	-4.147	-4.826	-4.976
İnşaat Hizmetleri	968	654	832	682	724	874	879	759	974	1.090	859	838
Gelir	968	654	832	682	724	874	879	759	974	1.090	859	838
Gider	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Sigorta Hizmetleri	0	0	0	0	0	0	-618	-899	-684	-527	-469	-407
Gelir	0	0	0	0	0	0	522	645	752	676	719	869
Gider	0	0	0	0	0	0	-1.140	-1.544	-1.436	-1.203	-1.188	-1.276
Finansal Hizmetler	-303	-391	-400	-83	-89	-41	-247	-228	-133	-355	-234	-690
Gelir	368	331	221	291	288	345	277	395	845	471	490	531
Gider	-671	-722	-621	-374	-377	-386	-524	-623	-978	-826	-724	-1.221
Diğer Ticari Hizmetler	4.080	1.695	-68	-26	129	-200	-434	-821	-1.040	-1.286	-1.340	-1.440
Gelir	4.652	2.025	254	272	482	338	289	208	338	282	333	300
Gider	-572	-330	-322	-298	-353	-538	-723	-1.029	-1.378	-1.568	-1.673	-1.740
Resmi Hizmetler	-268	-315	-566	-708	-721	-874	-920	-733	-778	-846	-869	-1.059
Gelir	261	150	67	104	254	320	331	403	460	460	483	505
Gider	-529	-465	-633	-812	-975	-1.194	-1.251	-1.136	-1.238	-1.306	-1.352	-1.564
Diğer Hizmetler	483	308	627	79	454	168	475	403	756	297	83	458
Gelir	2.623	1.099	1.383	1.216	2.038	1.814	1.426	1.492	1.998	1.431	1.466	1.811
Gider	-2.140	-791	-756	-1.137	-1.584	-1.646	-951	-1.089	-1.242	-1.134	-1.383	-1.353

Kaynak: TCMB (2012), TCMB Ödemeler Dengesi Verileri; <http://www.tcmb.gov.tr/odemedenge/odmain.html>. (Erişim Tarihi: 30.12.2012)

Grafik 2.7: Türkiye’de Hizmetler Sektörünün 2000-2011 Arasındaki Gelir-Gider Oranları

Kaynak: TCMB (2012), TCMB Ödemeler Dengesi Verileri; <http://www.tcmb.gov.tr/odemedenge/odmain.html>. (Erişim Tarihi: 30.12.2012).

Türkiye’nin hizmetler ticaretinde fazla verdiği sektörler; turizm, inşaat hizmetleri, diğer hizmetler ve taşımacılık altındaki diğer taşımacılık kalemleridir. Hizmetlerde dış ticaret açığı verdiği sektörler ise; taşımacılık altında yer alan navlun, finansal hizmetler, sigorta hizmetleri, diğer ticari hizmetler ve resmi hizmetlerdir.

Türkiye; mühendislik, danışmanlık, ticaret, ulaştırma, turizm, lojistik, inşaat gibi sektörlerde rekabet avantajlarına sahiptir. AB’nde hizmetlerin liberalleştirilmesinin; Türkiye’ye, malların liberalleştirilmesinden daha fazla katkı sağlayacağı; Türkiye’nin hizmetlerdeki rekabet edebilirliğinin önündeki engelin yetersizliğinden değil, hassas bir konu olan ve hizmetleri sunma serbestliğinin ayrılmaz bir unsuru olan işletme kurma serbestliğinden kaynaklandığı belirtilmektedir (Sümer, 2008a:41).

Küresel trende paralel olarak, Türkiye’de de hizmet sektörü zaman içinde hızlı bir gelişme göstermiştir. Öyle ki, 1960’larda ekonomik üretim ve toplam istihdam içindeki pay açısından tarımdan sonra ikinci sıradayken 2000’li yıllarda ilk sıraya

yerleşmiştir (bk. Aşağıda Tablo 2.17 ve 2.18). Tablo 2.17 incelendiğinde, Cumhuriyetin ilk yıllarından bu yana Türkiye ekonomisinin sektörel olarak ciddi bir dönüşüm geçirdiği görülmektedir. Tarım sektörü % 76 oranında küçülürken diğer iki sektörde kayda değer büyüme göze çarpmaktadır. Sanayideki % 190'a varan büyüme dikkat çekici olsa da, başlangıçtan beri sanayinin ekonomi içinde ağırlıklı bir paya sahip olmadığı, özellikle 1980'lerden sonraki dışa açılma ve liberalleşme dalgasına kadar sınırlı bir gelişme gösterdiği söylenebilir. Yine tabloda verilen istatistiklerden Türkiye'de hizmet sektörünün, daha 1930'lu yıllarda ekonomik yapı içinde tarımdan sonra ancak ona yakın bir payla ikinci büyük sektör olduğu görülmektedir. 1950'lere doğru, tarım sektörü gerilerken hizmet sektörünün ciddi bir sıçrama ile birinciliğe oturmuştur. 1930 – 2006 arasında hizmet sektörü % 38 büyüyerek GSMH'nin % 60 yakınına oluşturmuştur. Gelişmiş ülkelerde hizmet sektörünün kabaca toplam ekonomik büyüklüğün 3'te 1'ini (% 66,7) oluşturduğu dikkate alınırsa (Banga, 2005b:1), Türkiye'de hizmet sektörünün önemli bir büyüklüğe ulaştığı anlaşılmaktadır.

Tablo 2.17: Türkiye'de Sektörlerin GSMH İçindeki Payı, (Sabit Fiyatlarla, %)

Yıllar	Tarım	Sanayi	Hizmet
1930	46,81	10,00	43,19
1940	44,84	14,60	40,56
1950	40,93	13,13	45,94
1960	37,51	15,66	46,82
1970	30,74	17,52	50,43
1980	24,15	20,49	55,35
1990	16,25	25,86	57,89
2000	13,13	27,84	59,03
2006	11,08	29,34	59,57

Kaynak: TÜİK (2012), İstatistik Göstergeler 1923 – 2011, Yayın No. 3890, Ankara.

GSMH içindeki sektörel paylardaki değişimle aynı yönlü ancak daha keskin bir değişim sektörlerin istihdam paylarında da görülmektedir. Cumhuriyetin ilk yıllarında, işgücünün % 90'a yakın bir kısmının istihdam edildiği tarım sektöründe artan mekanizasyonun sonucu olarak 1950'lerden itibaren istihdamın çok hızlı bir

şekilde gerilediği görülmektedir. Sanayi kesiminde 1930 – 2010 döneminde istihdam 5 kata yakın artarken hizmetler sektöründeki istihdam artışı 8 kata varmıştır. Bu veri ve istatistikler birlikte değerlendirildiğinde, Türkiye’de tarımdan hizmetlere ekonominin sektörel dönüşümünün ekonomi teorisinde öngörülen farklı bir şekilde geliştiği sonucu çıkmaktadır. Teorik olarak, ekonomik kalkınma sürecinde ağırlığın önce tarım sektöründen sanayiye, daha sonraki evrelerde ise sanayiden hizmetler sektörüne kayması gerekirken Türkiye’de sanayi sektörü gerek üretim gerekse istihdam kapasitesi açısından hiç bir dönemde başat sektör olmamış, ekonomik ağırlık tarımdan hizmet sektörüne doğrudan geçmiştir. Bu farklı dönüşüm sektörlerin istihdam paylarındaki değişimde kendini daha net bir şekilde belli etmektedir. Genellikle bu tür bir dönüşüm gelişmekte olan ülkelerden ziyade gelişmiş ülke ekonomilerinde görülmektedir (Banga, 2005b:1). Bir diğer dikkat çekici nokta ise, hizmet sektörünün çıktısındaki büyümenin kendisinden çok daha büyük oranda istihdam artışına yol açmasıdır. Bu durum, tarım kesiminden çekilen işgücünün daha ziyade hizmetler sektöründe istihdam edildiğini göstermekle birlikte, üretim artışının aynı oranda artış göstermemiş olması hizmet sektöründe emek verimliliğinin zaman içinde düştüğüne işaret etmektedir.

Tablo 2.18: Türkiye’de Sektörlere Göre İstihdam Payları, (%)

Yıllar	Tarım	Sanayi	İnşaat	Hizmet
1930	87,51	4,15	2,21	6,13
1940	86,00	6,57	2,25	5,18
1950	84,28	6,44	2,22	7,06
1960	69,84	7,85	3,26	13,30
1970	59,87	11,00	4,81	18,98
1980	50,60	13,92	5,43	25,07
1990	46,88	15,35	4,82	32,97
2000	36,00	17,66	6,32	40,02
2010	25,15	19,89	6,34	48,62

Kaynak: TÜİK (2012), İstatistik Göstergeler 1923 – 2011, Yayın No. 3890, Ankara.

3. HİZMET SEKTÖRÜ- EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİNE TEORİK YAKLAŞIM

3.1. Büyümenin Tanımı

Ekonomik büyüme en basit anlamı ile bir ülkenin ekonomisinin üretim olanakları eğrisinin genişlemesidir. Bununla birlikte daha geniş tanımlar da yapılabilir. Bu tanımlardan birine göre ekonomik büyüme; “bir toplumun ekonomisinde hem iktisadi etkinliklerin (faaliyetlerin) ölçeğinde meydana gelen bir büyümeyi; hem de iktisadi etkinliklerin toplam ölçeğindeki büyüme toplam nüfustaki büyümeden daha fazla olduğu için, kişi başına hâsılanın da büyümesini işaret eder” (Tezel, 1989:12).

Başka bir tanıma göre ekonomik büyüme, ekonominin üretim kapasitesinin artırılması ve dolayısıyla daha fazla mal ve hizmet üretilmesidir (Ertek, 2005:55).

“Daha kapsamlı olarak Özgüven ekonomik büyümeyi şöyle tanımlamaktadır: “Ekonomik büyüme, zaman ve mekân bağlamında bir miktar, ağırlık ve hacim biçimindeki büyüklük artışıdır. Bu artış bireyler ve ülkeler için güç ve gelir düzeyinde gözlemlenebilecek çeşitli göstergeleri ifade etmektedir. Nüfus, sermaye, tasarruf ve milli gelir artışları, birer büyüme göstergesidir. Büyüme bir işletme, bölge ya da ekonomi için miktar ve büyüklük artışını ifade etmektedir. Ancak bu artışın saymaca (nominal) olarak değil, gerçek bir artış olması halinde büyümeden söz edilebilir” (Özgüven, 1988:36)”.

C. P. Kindleberger’in tanımına göre büyüme daha fazla hasıla elde etmektir. Buna rağmen büyümeyi sadece elde edilen hasılayla sınırlamak doğru değildir, büyüme aynı zamanda girdi başına daha fazla çıktı elde etmeyi de içine almaktadır (Ergün, 2010:32).

Tanımlardan da anlaşıldığı üzere büyüme, daha fazla üretim yapmak anlamına gelmektedir. Dolayısıyla artan üretim, o ülkenin kişi başına gelirini artıracığından, o ülkede refah artışı sağlanacaktır (Filiz, 2010).

3.2. Büyümenin Kaynakları

Bilgi birikiminin ve fiziki kapasitedeki artışın büyüme açısından bir anlam ifade edebilmesi için ve tam olarak İktisadi büyümeden söz edilebilmesi için artan

kapasitenin kullanılması veya teknolojik gelişme ile gerçekleştirilen yeniliklerin üretim sürecine katılması gereklidir. Bununla birlikte, bir ekonominin temel amacı büyüme değil refah artışı olmalıdır. Bir ekonomide, ekonomik büyüme üretim faktörlerinin ve üretimin sayısal olarak artışına bağlı bulunduğu gibi üretim faktörlerinin kalitesindeki artışlar da büyüme üzerinde etkili olmaktadır. Bu durumda büyümenin kaynaklarının ne olduğu sorusu gündeme gelmektedir.

Büyüme kavramı milli gelirdeki fiziki artışlarla gösterilmektedir. Ancak büyümeye neden olan faktörler aşağıdaki gibidir (Ergün, 2010:33):

- Emek miktarındaki artış
- Sermaye miktarındaki artış
- Doğal kaynaklar
- Teknolojik gelişme

3.2.1. Emek Miktarındaki Artış

Üretime yönelik adale veya fikir gücüne dayalı çabaların tümü emek faktörünü oluşturur. Ancak, nüfusun tamamı emek faktörü olarak sayılmamaktadır. Toplam emek miktarı nüfusun içerisindeki aktif nüfusu (15-64 yaş arası) hesapladıktan sonra, aktif nüfusun içerisinde askerlik, öğrenim, hastalık gibi nedenlerle çalışamayanları ayırarak elde edilir (Pekin, 1995:18).

Nüfus, büyümeye olumlu yönde katkı sağlamaktadır. Bu noktada Romer'e göre bir ülkenin nüfusu ne kadar fazla ise üretim süreci sonunda ortaya çıkan bilginin sebep olduğu dışsallıklardan faydalanan insanların sayısı da o kadar fazla olacaktır. Bilginin daha fazla insan tarafından kullanılması da insan sermayesi stokunu arttırarak, büyümeye olumlu katkı sağlayabilecektir. Dolayısıyla, büyüme oranıyla nüfus oranı arasında doğru orantılı bir ilişki olduğu söylenebilir. Buna literatürde, nüfus ya da ölçek etkisi de denmektedir (Barro, 1990:103).

İktisadi kalkınma ve ekonomik büyüme kuramında sermaye birikimi birçok iktisatçı tarafından kalkınmanın temel koşulu olarak kabul edilmektedir. Sermaye birikimi, toplumun üretmiş olduğu değerlerin tümünü tüketmeyip bir kısmını

sermaye mallarına ayırmasıdır. Bu anlamda kullanılan sermaye kavramı, daha çok fiziki sermaye ile açıklanabilir. Oysaki iktisadi kalkınma sürecinde fiziki sermayenin yanı sıra beşeri sermayenin de önemi göz ardı edilmemelidir.

Üretime katılan bireyin sahip olduğu ve genel anlamda insanın niteliğini vurgulayan bilgi, beceri, tecrübe ve dinamizm gibi pozitif değerler, beşeri sermaye olarak kabul edilmektedir. “Söz konusu değerler, üretimde kullanılan diğer faktörlerin daha verimli değerlendirilmesine imkân vermekte; ayrıca yeni teknolojilerin icadı ve rasyonel bir şekilde kullanılmasına da yol açmaktadır. Bu nedenle ekonomik faaliyetlerdeki rasyonellik artmakta ve ülke ekonomisi daha hızlı kalkınabilmektedir” (Filiz, 2010).

Bu açıdan insanın niteliklerinin gelişmesine yardımcı olacak her faktör de aynı zamanda bir beşeri sermaye faktörüdür. Eğitim, sağlık, beslenme, konut ve göç beşeri sermayeyi belirleyen unsurlardır. Eğitimin bu faktörlerden farkı, insani nitelikleri geliştirebilecek en önemli faktör olması bakımından beşeri sermayenin temel dayanak noktası sayılmasıdır. (Filiz, 2010).

İktisat tarihi, beşeri sermayeye ilişkin önemli gelişmelere tanık olmuştur. Örneğin merkantilist iktisatçılar, nitelikli insan gücünün ulusal servetin gelişmesinde önemli olduğunu vurgulamışlardır. Bu bakımdan iktisadi olaylarla eğitim arasındaki ilişkiyi kurarak bir anlamda beşeri sermayeyi ilk vurgulayanlar olmuşlardır.

Klasik İktisat Teorisi'nin kurucusu Adam Smith, ulusların zenginliğinin eğitim ile iktisadi faaliyetler ve iktisadi gelişme arasındaki ilişkilerdeki değişme ve gelişmeye bağlı olduğunu vurgulamıştır. Smith, bireylerin sonradan kazandıkları ya da doğuştan sahip oldukları yetenekleri sabit sermaye içine dâhil etmiştir.

Smith'in ekonomik gelişmede beşeri sermayenin önemine yaptığı bu vurgu, beşeri sermaye için umut verici bir gelişmedir. Bununla birlikte Smith, Ricardo ve Marx'ın maaş ve ücret gibi kişisel gelirlerin fiziki sermaye ve doğal kaynaklardan elde edilen gelirlerden daha fazla artacağını, gelişmiş ülkelerde %75 düzeyinde olabileceğini tahmin edememeleri ve beşeri sermaye kavramını ele almayışları, iktisadi düşünce tarihinin farklı bir gelişme göstermesini engellemiştir (Filiz, 2010).

İnsan gücü faktörünün gelişimi ve verimliliği, fizikî sermayenin etkin oluşturulmasını ve kullanılmasını sağlayacak hemen hemen tek unsurdur. Beşeri sermaye, verimlilik artışı, teknoloji üretimi ve nihayetinde ekonomik büyüme çerçevesine hapsedilmemelidir. Beşeri sermayeyi ele alan uygulamalı ve teorik birçok çalışma, beşeri sermayenin birçok etkisinin olduğunu kanıtlamıştır.

3.2.2. Sermaye Miktarındaki Artış

Gelişmiş ülkelerde ve gelişmekte olan ülkelerde yapılan birçok çalışma, yatırımların ve dolayısıyla sermaye birikiminin daha sonraki bölümlerde işlenecek istihdam artışı ve teknolojik gelişmeyle birlikte ekonomik büyümenin ve kalkınmanın belirleyicisi olduğunu ortaya koymaktadır.

Fiziki sermaye, üretimde emeğin verimliliğini arttıran, fabrika, yol, baraj, tesis, gereç, donanım vb. gibi daha önce insanlar tarafından üretilmiş olan üretim araçlarıdır. Doğal kaynaklar ile fiziki sermaye arasındaki en önemli fark, birinin insanoğlu tarafından doğada hazır bulunmuş olması, diğ erinin ise üretilmiş olmasıdır.

Sermaye stokundaki bir artış üretimin artmasına neden olmaktadır. Sermaye stokunun artması üretimin kapasitesinin artışına neden olacaktır, artan kapasite ise kullanıldığı sürece, üretim artışını ve dolayısıyla ekonomik büyümeyi sağlayacaktır (Arıkan, 2006:27).

“Fiziki sermayenin büyüme açısından önemli olmasının yanında, son dönemlerde fiziki ve beşeri sermaye kavramları birbirine çok benzetilmektedir. Oysa aralarında belirgin farklar bulunmaktadır. Bu farklardan ilki, beşeri sermayeye yapılan bir yatırımın (örneğin eğitim ve sağlık yatırımları) sadece üretimle bağlantılı olmayıp aynı zamanda ferdin yaşam kalitesini artırması ve sosyal ilişkilerini geliştirmesidir. İkincisi, beşeri sermayenin durağan olmamasıdır. Beşeri sermayenin fiziki sermaye gibi stoklanması ve daha sonra kullanılmak üzere el altında bekletilmesi mümkün değildir. Üçüncüsü, beşeri sermayenin nötr olmamasıdır. Fiziki kullanılıp kullanılmama ve ne zaman, nerede kullanılacağı konusunda tamamen yansızdır. Oysa beşeri sermaye nerede, ne zaman ve hangi şartlarda çalışacağına kendisi karar verir (Ergün, 2010:34).”

3.2.3. Doğal Kaynaklar

Üretim için en temel girdilerden biri doğal kaynaklardır. Yer üstünde akarsular, göller, ormanlar, toprak vb. tabiat faktörleri; yer altında ise madenler, yeraltı gazları, yeraltı suları, petrol vb. tabiat faktörleri doğal kaynaklara örnektir (Pekin, 1995:17).

Doğal kaynaklar büyümenin en önemli kaynaklardan biri olmasının yanı sıra ülkeler arasında farklılık gösterir. Kimi ülkeler doğal kaynakların bol olması avantajını kullanarak kalkınmayı daha çabuk gerçekleştirirler. Kimi ülkeler ise çok zengin doğal kaynaklara sahip olmalarına rağmen bu zengin kaynaklardan yararlanmaları için gerekli olan sermaye stokuna ve teknoloji düzeyine sahip olmadıklarından bu durumu kalkınmaları açısından bir avantaja dönüştürememektedirler (Pekin, 1995:18).

3.2.4. Teknolojik Gelişme

Teknolojik gelişme, ekonomik büyümenin görünür sınırlarını aşmanın en iyi yolu olarak kabul edilmektedir. Eğer daha büyük çıktı daha büyük fiziksel girdi gerektiriyorsa, o takdirde dünyadaki çeşitli kaynakların arzının sabitliği, muhtemelen kişi başına gelirin yükselmesinin bir sonunun olacağı anlamına gelebilmektedir. Ancak biriktiremeyecek ya da yeniden yaratılamayacak girdilerle daha fazla üretmenin yöntemleri keşfedilmeye devam edildikçe, gelecek birçok yüzyılda yaşam standardının artmaya devam etmemesi için herhangi bir neden olmayacağı ileri sürülmektedir (Parasız, 1997:6).

Emek, sermaye, doğal kaynağa ek olarak ekonomik büyümenin diğer önemli bir kaynağı ise teknolojik gelişmelerdir. Bu noktada teknoloji ve teknolojik gelişme kavramları karıştırılmamalıdır. Teknoloji, üretimde girdileri çıktıya dönüştürme eğilimidir (Jones, 2001:73). Teknolojik gelişme ise yeni yöntemler geliştirilmesi, yeni nitelikli ürünler üretilmesi veya yönetim tekniğinin gelişmesi şeklinde ortaya çıkmaktadır (Ergün, 2010:35).

Teknolojik değişimin kaynakları iki türlü olabilir: ilki içsel kaynaklar, diğeri ise dışsal kaynaklardır. İçsel kaynaklara dayalı teknolojik gelişme, firmanın kendi araştırma ve geliştirmesiyle sağlanabileceği gibi personelin tecrübesinin artmasıyla da sağlanmaktadır. Dışsal kaynaklara dayalı teknolojik gelişmeler ise, teknoloji transferleri, ekonomi dışı kaynaklar ve hükümetlerin bu yöndeki politikalarıdır.

“Teknolojik gelişme önemli ölçüde yatırımları teşvik etmekte ve böylece sermaye stokunu arttırmaktadır. Teknolojik gelişme sadece gelişmiş ülkelerin endüstrilerinde meydana gelmemektedir. Gelişmiş ülkelerde ortaya çıkmakta, gelişmekte olan ülkelere ise transfer edilmektedir. Bu sayede

büyümeye de olumlu yönde katkı sağlamaktadır. Ancak büyümeye olan katkısı her zaman aynı olmamaktadır. Bu katkı kimi zaman içerilmiş teknolojik gelişme şeklinde, kimi zaman ise içerilmemiş teknolojik gelişme şeklinde gerçekleşmektedir (Thirwall'den aktaran Ergün, 2010:35-36).”

Dışsal kaynaklara dayalı teknolojik gelişmeler ise, teknoloji transferleri, ekonomi dışı kaynaklar ve hükümetlerin bu yöndeki politikalarıdır.

“İçerilmiş teknolojik gelişme, yatırımlara bağlı olarak ortaya çıkan ve tüm üretim faktörleri üzerinde aynı etkiye sahip olmayan (heterojen) teknolojik gelişmedir. İçerilmemiş teknolojik gelişme ise, yatırımlardan, dolayısıyla sermaye birikiminden bağımsız olarak ortaya çıkan, belirli bir maliyeti olmayan, tüm üretim faktörleri üzerinde aynı etkiyi gösteren (homojen), kaynağı belirsiz teknolojik gelişmedir (Dönmez'den aktaran Ergün, 2010:35-36).”

3.3. Büyüme Teorileri

Ekonomik büyüme, klasik iktisatçıların ortaya koyduğu büyüme teorilerinden 1980’li yıllarda öne sürülen içsel büyüme teorilerine kadar farklı teori ve modeller çerçevesinde ele alınmış ve ekonomik büyümenin nasıl gerçekleşebileceğine ilişkin soruya cevap aranmıştır. Bu teoriler genel olarak klasik büyüme teorileri ve modern büyüme teorileri olmak üzere iki ana başlıkta incelenmektedir (Filiz, 2010).

3.3.1. Klasik Büyüme Teorileri

İktisatçılar ekonomik büyüme sürecini ve ekonomik büyümenin kaynaklarını anlamak için, Adam Smith'ten günümüze değin teorik ve deneysel çalışmalar yapmaya devam etmektedir. Klasik iktisatçılar olarak anılan Adam Smith, Thomas Malthus ve David Ricardo gibi iktisatçılar ekonomik büyümeyi sınıfsal yapıya dayanan kapitalist ideoloji varsayımları çerçevesinde açıklar. İşçiler, kapitalistler ve arazi sahiplerinden (topraktan kira geliri elde edenlerden) oluşan sınıfların iktisadi süreçteki rollerine göre şekillenen bir ekonomik büyüme modelinden söz ederler. Klasik iktisatçılar, işgücü, sermaye ve ekilebilir arazinin temel üretim faktörü olduğu bir üretim fonksiyonu varsayımından hareketle ekonomik büyümeyi açıklama yoluna gider. Arz üzerinde yoğunlaşan klasik iktisatçıların en önemli noksanlıkları talep üzerinde fazla durmamalarıdır.

Smith, diğer klasikler gibi ekonomik büyümenin süreklilik arz etmeyeceğini, belirli bir büyüme sürecinden sonra ekonomilerin durgunluğa gireceğini kabul etmektedir. Ancak Smith, diğer klasiklerden farklı olarak durgunluğun olumsuz bir

süreç olmadığını kabul etmekte, bu nedenle de iyimser klasik olarak adlandırılmaktadır.

Smith, büyüme sürecinde sermaye birikimi, iş bölümü ve uzmanlaşma ile uluslararası ticarete özel bir yer vermiştir. Ekonomik büyümenin motorunu sermaye birikimi olarak görmüş, sermaye birikiminin kaynağını ise kar ve tasarruflara dayandırmıştır. Ekonomilerin gelişmesinde ise işbölümü ve uzmanlaşmayı önemli bir değişken olarak ele almıştır. Emeğin üretim gücündeki en büyük gelişmesinin önemli bir kısmı işbölümü neticesinde ortaya çıkmıştır. İşbölümü neticesinde oluşacak uzmanlaşmayla da, işler basit birer işlem haline gelecek, iş becerisi ve üretkenliği artarak büyüme sağlanacaktır (Berber, 2006:58-59).

David Ricardo ise mutlak üstünlük teorisini geliştirerek, 'karşılaştırmalı Üstünlük' kuramını ortaya atmıştır. Kurama göre, bir ülke ticaret yaptığı diğer ülkeye (veya ülkelere) oranla görece olarak daha düşük fiyatta üretebileceği malları üretir ve ihraç eder, buna karşılık, görece olarak daha yüksek fiyatta üretebileceği malları ithal ederse, uzmanlaşma kuralına uymuş olur. Ülke uzmanlaşma sayesinde, sahip olduğu üretim kaynaklarını en etkin şekilde kullanmaktadır. En kıt kaynakları kendisi üretmeyip ithal ettiği için de üretim kaynaklarından reel tasarruf sağlamaktadır. Aynı kaynakları ise üretim maliyeti daha düşük ihraç malı üretmede kullanmaktadır. Bu durumda daha yüksek üretim sağlanacağına göre, bunu ihraç edip karşılığında diğer ülkenin görece olarak daha düşük maliyette ürettiği malı satın alma yoluyla reel gelir artışı sağlamış olacaktır (Kazgan, 1989:42).

Ricardo'ya göre büyüme aşaması, Smith'de olduğu gibidir. Yani kar oranları yüksek olduğundan tasarruf ve sermaye birikimi de yüksek olacaktır. Yüksek sermaye birikimi, üretim artışını teşvik edecektir. Üretimi artırma isteği ise işgücüne olan talebi artıracaktır. Bunu sonucunda ise reel ücretler asgari geçimlik ücret düzeyinin üstüne çıkacaktır. Bu ise nüfus artışını beraberinde getirerek, tarım ürünlerine olan talebi arttıracaktır. Bu şekilde ekonominin büyüme süreci devam edecektir (Berber, 2006:63).

Göktaş (2005), klasik teoriye göre yüksek tasarrufların yüksek yatırımlara, yüksek yatırımların ise yüksek büyümeye öncülük ettiğini aşağıdaki şekilde ifade etmektedir:

“Klasik teoride yatırım-tasarruf eşitliğinden hareketle, tasarrufların azalması yatırımların azalmasına neden olmakta, dolayısıyla büyüme hızı azalmaktadır veya tasarrufların artması yatırımların artmasına neden olmakta ve dolayısıyla büyüme hızının artması ile sonuçlanmaktadır. Bu ilişki aynı zamanda Malthus’un nüfus kuramı çerçevesinde nüfusa bağlı olup, nüfus artış hızının çok yüksek olması durumunda kişi başına düşen gelirin azalması nedeniyle, yapılacak tasarrufların azalması söz konusu olacak, bu ise büyüme hızının azalması demek olacaktır” (Filiz, 2010:9).

Klasik teorinin varsayımları (azalan verimler kanununun geçerliliği, teknik gelişme hızının düşük olması, Malthus’un nüfus kanunu), günümüz gelişmiş ülkelerinin 19. yüzyıldaki gelişme süreçlerinde fiili olarak gerçekleşmemiştir. Ayrıca bu ülkelerde hem nüfusta hem de toplam ve kişi başına hasıladada eş anlı artışlar görülmüştür (Berber, 2006:68).

Ekonomik büyümeye olan ilgi, mikro iktisatta yaşanan marjinalist devrimle azalmış, ancak 1929 yılında yaşanan büyük ekonomik çöküntüyle beraber, büyüme konusuna olan ilgi yeniden canlanmıştır. Keynes, meşhur ‘Para, Faiz ve İstihdam Genel Teorisi’ kitabıyla ekonomik durgunluk dönemlerinde piyasanın kendiliğinden tam istihdam durumuna gelemeyeceğini ve devlet müdahalesine ihtiyaç olduğunu göstermiştir. Keyneysen görüşün büyüyen bir ekonomideki geçerliliğini araştıran iki iktisatçının çalışmaları modern büyüme teorisinin temelini oluşturmuştur (Berber, 2006:68).

3.3.2. Harrod-Domar Modeli

Modern büyüme teorileri Frank Ramsey’in 1928 yılında yayınladığı çalışmasıyla başlamıştır. Hane halkı optimizasyonunun klasik çözümünün ele alındığı bu yaklaşım çok kullanılmamış ve 1960’lara kadar kabul edilmemiştir (Filiz, 2010:10).

Keynes sonrası iktisadi büyüme modeli olan Harrod-Domar (1939) modeli Keynes'in ihmal ettiği yatırımların kapasite etkisini analize sokmuştur. Keynes'in statik analizini dinamik bir çerçevede ele alan Harrod (1939), tam istihdamlı ve dengeli büyümenin olamayacağını iddia etmiştir. Domar (1946) ise, Harrod'un geliştirdiği Keynesyen Dinamik Analizi bir adım öteye götürerek bir tarafı kapasite, bir tarafı gelir etkisi içeren bir denklem ortaya koymuştur (Filiz, 2010:10).

“Klasik iktisadi düşüncede ekonomik büyüme, sermaye birikimi, makineleşme ve iş bölümüne bağlı olarak değerlendirilmiştir. Bu kapsamda ekonomik büyüme üretim artışı sağlayan teknolojik gelişme ile ilişkilendirilmiştir. Büyümenin kaynağı tasarruflar, buna bağlı olarak yatırımlar ve sermaye birikimidir. Bir ekonomide gelir arttıkça tasarruf da artmakta ve kar amacıyla tasarruflar yatırımlara yönelmektedir. Tam rekabet piyasası koşulları altında, sermaye daha verimli şekilde değerlendirilerek maliyetlerin azalmasına ve karlılığın artmasına olanak sağlamaktadır. Karlılığın artmasının doğal bir sonucu olarak da sermaye birikimi ve yatırımlarda bir artış yaşanacak, sonuç olarak ekonomik büyüme gerçekleşecektir. 1929 Dünya Ekonomik Krizi'nden sonra Keynes öncülüğünde ekonomik durgunluğun giderilmesi ve ekonomik büyümenin sağlanmasına yönelik para ve maliye politikalarının kullanılması ön plana çıkmıştır. Daha sonra Keynes ile başlayan teorik çalışmalar Harrod ve Domar'ın katkılarıyla devam etmiştir (Özel, 2012:64).”

Harrod-Domar modeli Roy F. Harrod (1939) ve Evsey D. Domar (1946) tarafından yapılan iki farklı çalışmaya dayanmaktadır. Yapılan iki farklı çalışmanın benzerliklerinin farklılıklarından çok daha fazla olmasından dolayı model Harrod-Domar Modeli olarak anılmaktadır. Model, tek mallı iki faktörlü bir piyasa ekonomisi çerçevesinde oluşturulmuştur. Ekonomide, hem tüketimde, hem de yatırımda kullanılabilir tek mal üretilmektedir. Ekonomide para yer almadığından dolayı parasal fiyatlar bulunmamaktadır. Modelde devlet, ekonomik faaliyetlerde yer almaz. Ekonomik kararların tamamı, özel karar birimleri tarafından alınmaktadır. Kapalı bir ekonomi vardır. Diğer bir ifadeyle ekonomide ticari ve finansal açıklık yoktur (Turan, 2008:27).

“Ekonomide net yatırım bir yandan çıktı için talep meydana getirirken diğer yandan çıktı üretmek için ekonominin kapasitesini arttırmaktadır. Örneğin yeni bir fabrikanın kurulumu, tuğla, demir, makine gibi unsurların talebini arttırmaktadır. Diğer yandan fabrikanın tamamlanmasıyla ekonominin üretim kapasitesinde de bir artış meydana gelmektedir. Üretim tekniklerinin değişmediği varsayıldığında, belirli bir üretimi gerçekleştirmek için belirli miktarda sermaye gereklidir. K sermaye stokunu ve Y üretim düzeyini ifade ederse ortalama sermaye çıktı oranını K/Y olarak göstermek mümkündür. Bu durumda örneğin 1 birimlik çıktı üretebilmek için 3 birimlik bir yatırım gerekiyorsa 100 birimlik bir üretim için de 300 birimlik bir sermaye stokuna ihtiyaç duyulmaktadır. Marjinal sermaye çıktı oranı ($\Delta K/\Delta Y$) ise, üretime belirli bir ilave yapabilmek için ne kadarlık ek sermayeye ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir. Örneğin net yatırım 60 birim ve bu yatırımın üretimde meydana getirdiği artış 20 birim ise marjinal sermaye çıktı oranı 3 bulunmaktadır. Ortalama sermaye çıktı oranının tersi (Y/K), sermayenin ortalama verimliliğini göstermektedir. 1 birimlik üretim için 3 birimlik sermaye gerekiyorsa sermayenin ortalama verimliliği $1/3$ olmaktadır. $\Delta Y/\Delta K$ üretim kapasitesindeki artışın, sermaye stokundaki artışa oranını göstermektedir ve σ ile ifade edilmektedir

(Parasız, 2003:375-376). Domar σ 'yi potansiyel sosyal ortalama yatırım verimliliği olarak tanımlamıştır. Harrod-Domar modelinde ekonomik büyümenin arttırılabilmesi için ya tasarruf oranı ya da sermayenin verimliliği arttırılmalıdır (Özel, 2012:65).”

3.3.3. Solow Modeli

“Harrod-Domar modeli yaptığı varsayımlar ve gelişmiş ülke ekonomileri dışındaki ekonomileri ekonomik büyüme performansını açıklayamadığına yönelik çeşitli eleştiriler almıştır. Özellikle 1950’li yıllarda Harrod-Domar modelinin eksikliklerini gidermeye yönelik çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların temel varsayımlarının klasik iktisadi görüş çerçevesinde belirlendiği görülmektedir. Bu bağlamda ekonomide tam rekabet koşulları geçerlidir ve tam istihdam söz konusudur. Üretim faktörlerinin payları, üretim faktörlerinin marjinal verimliliğine göre belirlenmektedir. Emek ve sermaye arasında ikame söz konusudur. Üretim faktörlerinde azalan marjinal verim söz konusudur ve teknoloji dışsaldır. Literatürde Neoklasik Büyüme Teorisi veya Solow Büyüme Teorisi olarak isimlendirilen bu modelde Solow ve Swan gibi iktisatçıların önemli katkıları olmuştur (Özel, 2012).”

Solow Modeli, daha sonra çeşitli iktisatçılar tarafından da geliştirilmiştir.

“Nüfus ve işgücündeki artış, teknolojik gelişme gibi modelde dışsal olarak kabul edilmektedir. Beşeri sermayedeki üretkenlik veya verimlilik değişimi dikkate alınmamaktadır. Modelde kişi başına sermayenin yine kişi başına üretim ile aynı oranda artış gösterdiği bir dengeli büyüme çizgisi oluşturulmaktadır. Denge durumunda kişi başına gelir ve tüketimdeki artış oranı teknolojik gelişme hızıyla eşit olmaktadır. Diğer bir ifadeyle modelde dışsal bir değişken olarak tanımlanan teknolojik gelişme, kişi başına gelirdeki artışı sağlayan tek faktördür. Bu noktada denge durumundaki büyüme hızı, tasarruf eğiliminden bağımsız olarak oluşmaktadır. Model nüfus artışı ve teknolojik değişmeyi dışsal olarak tanımlamakta ve kamu politikalarıyla ekonomik büyüme arasında direk bir bağ kurmamaktadır. Neoklasik Büyüme Teorisi aşağıdaki temel varsayımlara dayanmaktadır (Özel, 2012)”:

- Kapalı bir ekonomi,
- Rekabetçi piyasalar,
- Rasyonel davranan bireyler,
- Üretim faktörleri sermaye ve işgücünün her biri için ölçeğe göre azalan getiri,
- Üretim fonksiyonu için sabit getiriyi öngören bir üretim teknolojisi

Neoklasik Büyüme Teorisi’nde, tam rekabet koşulları altında, çıktı düzeyinin sermaye ve emek girdisi tarafından belirlendiği, azalan verimler ve ölçeğe göre sabit getirinin olduğu varsayılmaktadır (Özel, 2012).

Teoride toplam emek (L), sermaye (C) ve doğal kaynaklar (N) ile gösterildiğinde reel üretim seviyesi (Y), fonksiyon olarak $Y=ft(L,C,N)$ şeklinde gösterilmektedir. Bu fonksiyonel ilişki Y’nin kullanılan emek, sermaye ve doğal kaynak miktarıyla doğru yönlü olarak değiştiğini göstermektedir. Teknoloji (ft) ise diğer üç faktörün üretime katkısını belirleyen bir unsurdur. Bu bağlamda teknolojik

ilerleme f_t 'nin büyümesine ve diğer faktörlerin üretime yaptıkları katkının da aynı derecede artmasına neden olmaktadır. Modele göre ekonomik büyüme aşağıdaki üç şekilde meydana gelmektedir (Parasız, 2003:840):

- Teknoloji sabitken üretim faktörlerinden kullanılan miktarın artması,
- Üretimde kullanılan faktörler sabitken teknolojinin ilerlemesi,
- Hem üretim faktörlerinin arzının artması, hem de teknolojinin ilerlemesi.

İşçi başına yatırımın, işçi başına yıpranmaya eşit olduğu, dolayısıyla da işçi başına sermayenin ve buna bağlı olarak da işçi başına üretimin değişmediği durum, durağan durumu oluşturmaktadır. Neoklasik Büyüme Teorisi'nde, tüketimi maksimize eden durağan durum, sermaye düzeyine, sermaye düzeyinin altın kuralı denilmektedir. Sermayenin altın kuralı, işçi başına çıktı ile işçi başına yıpranma arasındaki farkın en fazla olduğu sermaye düzeyini belirtmektedir (Ünsal, 2007:593-596).

“Neoklasik Büyüme Teorisi'nde azalan verimler kanunu işlediğinden model durağan hale geldiğinde, ekonomik büyümeyi belirleyen temel unsur nüfus artış hızı ve teknolojik gelişmelerdir. Göreceli olarak daha çok tasarruf eden bir ülke, daha az tasarrufta bulunan ülkeye göre durağan durumda daha sermaye yoğun olacaktır. Ancak durağan durumda tasarruf oranındaki artış, ekonomik büyüme hızına etki etmemektedir. Uzun dönemde ekonomik büyümenin dışsal teknolojik gelişmeler tarafından belirlenmesi, uzun dönemde ülkelerin gelir seviyesinin birbirine yaklaşacağı anlamına gelmektedir. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki gelir farkının uzun dönemde yok olacağı görüşü “yakınsama hipotezi” olarak isimlendirilmektedir (Özel, 2012:67).”

Emek arzının sabit kaldığı bir durumda, sermaye arzının artmasıyla her işçi ortalama olarak daha fazla sermaye ile çalışır konuma gelmektedir. Bu durum sermayenin derinleşmesi olarak tanımlanmaktadır. Teknoloji sabitken fabrika ve donanımına yapılan yatırımlar arttıkça, sermayenin getirisi azalan verimler kanununun bir sonucu olarak sürekli azalan bir ölçüde artmaktadır. Ayrıca bu modelde ölçüğe göre sabit getiri varsayımı olduğu için üretim faktörlerinin belirli bir oranda artırılması sonucunda, toplam üretim de aynı oranda artmaktadır. Modelde teknolojinin değişmediği varsayımı altında, kişi başı sermaye miktarındaki artış son bulaca k ve ekonomi uzun dönemde dengeye gelecektir. Bu aşama teoride durağan durum olarak tanımlanmıştır. Teoride teknolojik gelişmeler sayesinde üretimde verimlilik ve işçi başına üretim artmaktadır. Sonuçta, aynı üretim girdileri ile daha yüksek bir çıktı elde edilmektedir. Teoride üretim faktörlerinin üretimdeki katkıları

hesaplandıktan sonra, geri kalan pay teknolojinin üretime katkısını göstermektedir. Bu paya Solow kalıntısı veya Solow artığı denilmektedir (Seyidoğlu, 2006:840-844).

3.3.4. İçsel Büyüme Modelleri

İçsel büyüme teorisinin temelleri iktisat literatüründe Romer (1986) ve Lucas'ın (1988) çalışmalarına dayanmaktadır. Bu alandaki çalışmalar büyümenin, ekonomik sistemin, kendi dinamikleri içinde birtakım faktörlerin etkileşimi ile içsel olarak gerçekleştiğini ileri sürmesi bakımından, büyümeyi, tanımlanan model ve dolayısıyla ekonomik sistem dışındaki etkenlere bağlayan neoklasik büyüme yaklaşımından önemli ölçüde ayrılmaktadır (Ercan, 2000:129). 1980li yıllarda eğitim, sağlık, teknolojik yenilikler, ölçek ekonomileri, gelir dağılımı vb. gibi daha birçok unsurun üretim üzerindeki etkilerinin anlaşılması, büyümeyi ve büyümenin belirleyicilerini farklı bir bakış açısı ile tekrar ele alınmasını gerekli kılmıştır. İşte bu noktada içsel büyüme modelleri büyümenin ekonomik güçler tarafından içsel olarak belirlendiğini ileri sürerken, büyümenin de itici gücünü tanımlamaktadır. Bu itici güçler temelde 3 ana grupta incelenmektedir (Ergün, 2010:42).

- a) Nüfus artışı ve beşeri sermaye birikimini karar değişkeni olarak ele alanlar,
- b) İçerilmemiş teknolojik değişmeyi, piyasa güçlerinin yönlendirdiği girişimci kararlarına bağlayanlar
- c) Kamunun rolünü bağımsız değişken olarak dikkate alanlar,

Ateş (1998), modern büyüme teorilerinin gelişimine teorik çalışmaların yayın tarihleri açısından bakıldığında 1970'li yıllarda bir boşluk yaşandığını ifade etmektedir: "1980'li yıllardan itibaren ortaya çıkan İçsel Büyüme Teorileri, büyümenin kaynağı olarak teknolojik yenilikleri, beşeri sermayeyi, yaparak öğrenme modellerini, Ar-Ge faaliyetlerini ve kamu yatırımlarını temel olarak kabul etmişlerdir" (Filiz, 2010:11). Teknolojik gelişmenin ele alınmasındaki yaklaşıma göre iki gruba ayrılan içsel büyüme modellerinde beşeri sermaye, ekonomik büyümeyi açıklamada baş aktör değildir.

İçsel Büyüme Modelleri iki grupta sınıflandırılmaktadır. İlk grup Ak Tipi İçsel Büyüme Modelleri, ikinci grup ise AR-GE (Araştırma-Geliştirme) İçsel Büyüme

Modelleridir. Bu modeller kısaca şı şekilde açıklanabilir:

3.3.4.1. AK Modeli (Rebelo'nun Yaklaşımı)

“Rebelo, bu modelinde, iktisat politikalarındaki farklılıkların yol açabileceği büyüme farklılıklarına dayalı bir yaklaşım geliştirmektedir. Rebelo'ya göre ekonomilerin farklı büyüme hızlarına sahip olmaları, büyük ölçüde iktisat politikalarının bir sonucudur (Ergün, 2010:42).”

Bu türden modellerde, örneğin gelir vergisi gibi iktisat politikaları, fiziksel sermaye yatırımlarının getiri oranını azaltarak sermaye birikim oranını düşürür ve bu nedenle büyüme oranı azalır. Model Romer'in (1986) yaklaşımındaki içsel teknolojik gelişmeye dayalı içsel büyüme süreciyle ortak yanlar taşısa da, temelde sabit getiri varsayımıyla ve durağan durum büyüme süreci bulgusuyla kendini farklılaştırmaktadır. Bu anlamda model, uzun dönemli büyüme süreci için Kaldor'un (1961) sistemleştirdiği temel olguları karşılamaktadır. Model iki sektörlüdür ve üretim fonksiyonu fiziksel sermaye ile doğrusal bir ilişkiye sahiptir. İşgücü ve yeniden üretilmeyen toprak gibi girdilerin büyüme sürecindeki etkileri modelden dışlanmıştır. Rebelo vergilemenin büyüme oranlarının farklılaşmasındaki önemi, konunun Neoklasik Büyüme Modelinde yeterince işlenmemiş olmasını da saptayarak vurgulamaktadır. Neoklasik Büyüme Modelinde iktisat politikaları, ekonomiler durağan durum dengelerinden uzak olduklarından etkisini göstermekte, durağan duruma geçildikten sonra büyüme etkileri ortadan kalkmaktadır (Ateş, 1998:75).

3.3.4.2. AR-GE (Araştırma-Geliştirme) Modeli

AR-GE Modellerinde bilgi planlı olarak ortaya çıkmaktadır. Kar amacı güden firmaların Araştırma-Geliştirme (AR-GE) faaliyetlerinin sonucu olarak ortaya çıkan teknolojik yenilikler ve buluşlar, içsel büyümenin kaynağı olarak görülmektedir (Ergün, 2010:42).

Büyümenin süreğenliğini sağlayacak asıl itici gücün AR-GE sektöründen kaynaklandığına ve bu sektörle ilgili girdilerin desteklenmesinin gerekliliği inceleyen modeldir. Bu modellerin özü, AR-GE faaliyetleri, bu sektörde istihdam edilen beşeri sermaye ve bu sektörde üretilen yeni ürünlere dayalı bir büyüme modelidir. Ekonominin uzun dönemde yalnızca düzey etkisi değil, aynı zamanda süreğen

büyüme etkisine sahip olması, ekonominin bu sektöre aktardığı araştırmacı (bilim adamı, mühendis, teknik elemanlar) sayısına bağlıdır. Ekonomi bu girdilere ne kadar çok sahipse ve bu kaynaklarını ne ölçüde başarıyla AR-GE sektörüne aktararak yeni ürünlerin ve teknolojilerin geliştirilmesini sağlıyorsa, o ölçüde de yüksek bir büyüme oranına sahip olacaktır (Ateş, 1998:26).

3.3.4.3. Lucas Yaklaşımı

Lucas'a göre çalışanların bilgi ve becerilerinin artması ile birlikte bir yandan, bireylerin verimlilikleri artarken, bir yandan da ortaya çıkan dışsal etki ile birlikte üretimde daha hızlı bir artış meydana gelecektir. Bu artışın büyüklüğü dikkate alındığında devlete de önemli görevler düşmektedir. Çünkü devlet beşeri sermayeye yatırım yapmazsa, insanlar kendi eğitimlerine sosyal optimumun gerektirdiğinden daha az yatırım yaparlar. İşte Lucas bu gerçeği vurgulayıp, insan sermayesini modeline ekleyerek, insanların bilgi ve becerilerinin büyüme açısından önemli olduğunu söylemiştir. Bu nedenle Lucas'ın modelinde insan sermayesi fiziki sermaye ile birlikte yer almıştır. Modele göre eğitimin yarattığı olumlu dışsallıklar nedeni ile büyüme sürecinde azalan verimler kanunu işlememektedir (Unay, 1999:413).

“Robert Lucas, 1988’de yaptığı katkıyla, bireylerin fiziksel, entelektüel ve teknik kapasite olarak tanımladığı beşeri sermayenin, büyümenin başlıca itici gücü olduğunu vurgulamaktadır. Ancak fiziki sermaye gibi bir üretim faktörü olan beşeri sermayede azalan değil, artan verimler süreci söz konusudur. Bu bakış açısı, dolayısıyla beşeri sermaye içsel büyüme yaratacak bir olgudur (Ergün, 2010:43).”

“Lucas’ın düşüncesinde beşeri sermayenin üretime daha fazla katkı sağlayabilmesinde fiziki sermaye ile beşeri sermaye arasında optimal bir dengenin kurulması ve işgücünün eğitim ile sağlık alanındaki gereksinimlerinin karşılanması önemli hususlar olarak gösterilmektedir. Lucas’a göre, Solow modeli ekonomik büyüme modeli olmaktan ziyade Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ekonomisinin büyümesini açıklamaktadır ve gelişmekte olan ülkelerin ekonomik büyümesini yansıtmamaktadır (Özel, 2012:67).”

İçsel büyüme modeli, ekonomik büyümeyi piyasa içinde faaliyet gösteren ekonomik birimlerin içsel olarak belirlediğini varsayar ve büyümenin motoru olarak tanımlanan faktörler başlıca üç temel gruba ayrılmaktadır (Özel, 2012:68):

- Gary Becker, Kevin Murphy, Robert Tamura ve Mark Rosenzweig gibi nüfus artışı ve beşeri sermaye birikimini ele alanlar,

- Paul Romer gibi teknolojik gelişmeyi piyasa güçlerinin yönlendirdiği girişimci kararlarına bağlayanlar,

- Robert Barro, Robert King ve Sergio Rebelo, Dale Jorgenson, Kun-Young Yun gibi büyüme sürecinde kamunun rolünü inceleyenler ve bu rolü büyümenin bağımsız değişkeni olarak ele alanlar.

“Nüfus artışı ve beşeri sermaye birikimini karar değişkeni olarak kabul eden birinci gruptaki içsel büyüme modeli Becker, Murphy ve Tamura'nın 1990'daki çalışmasını temel almaktadır. Modelin en önemli varsayımı, içsel olarak belirlenen doğurganlık oranıyla, beşeri sermaye oranı arttıkça getirisinin de artmasıdır. Doğurganlık oranı bir yandan fiyatlar genel seviyesi, diğer yandan gelir düzeyine bağlı olarak değişen ekonomik bir karardır. Yeni bilgi üretimi ise önceki nesillerin sağladığı beşeri sermaye birikiminin doğrusal bir fonksiyonu olarak kabul edilmektedir. Beşeri sermaye açısından, zengin ülkelerde insana yapılan yatırımın getirisi, çocuk sahibi olmanın getirisinden fazla olmaktadır. Beşeri sermaye açısından göreceli olarak fakir ülkelerde bunun tersi söz konusudur. Lucas beşeri sermayenin ekonomik büyümede önemli bir rolü olduğunu savunmaktadır (Özel, 2012:68).”

Ayrıca Lucas bireyin beşeri sermayesindeki artışın kendi verimliliğini artırmasının yanında diğer üretim faktörlerinin verimliliğine de katkıda bulunduğunu savunmaktadır (Kibritçioğlu, 1998:224).

“Barro, kamu harcamalarının büyüme sürecini hızlandıran bir etken olduğunu savunmuştur. Yazara göre özel kesim, ekonominin genelinde kaynakların üretkenliğini arttıracak kamu malları üretmede yetersiz kalmaktadır. Ancak hükümet politikalarıyla Ar-Ge çalışmalarının teşvik edilmesi, eğitim, sağlık ve diğer alt yapı yatırımları gibi doğrudan sağlanan kamu hizmetleri, sosyal anlamda uygun düzeye erişmektedir. Hükümet harcamalarının ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilemesi kar amacı gütmeyen ve temsili hane halkının fayda fonksiyonunu en üst düzeye çıkartan politikalarla gerçekleşmektedir. Bu tarz politikalar ekonomik büyüme ve ekonomik refah üzerinde olumlu etkiler yapmaktadır. Kamu harcamalarının ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediği durum ise genel anlamıyla vergilendirmeden kaynaklanan özel tasarruflardaki azalma ile açıklanmaktadır (Özel, 2012:69).”

3.4. Temel Sektörler Büyüme İlişkisi

İktisat literatüründe, sektörel kompozisyon ile büyüme arasındaki etkileşim konusunda başlıca iki akım bulunduğu söylenebilir. Neoklasik bakış açısı, sektörel kompozisyonu büyümenin önemsiz bir yan ürünü olarak görmektedir. Buna karşılık, Dünya Bankası ile ilişkili Kuznets, Rostow, Chenery ve Baumol gibi bazı iktisatçılar ise büyümenin sektörel kompozisyondaki değişimin bir sonucu olduğunu savunmaktadırlar (Echevarria, 1997:431).

Son bir asır içinde ekonomilerin nasıl kalkınacaklarını açıklamaya dönük birçok teorik model önerilmiştir. Bunlar arasında, öncü çalışmalar olarak Ramsey'in öncü büyüme modeli, Harrod ve Domar'ın tasarruf ve yatırım modelinin yanı sıra daha sonraları literatüre kazandırılan Solow'un neoklasik büyüme modeli ve bunun bir açılımı olan içsel büyüme modeli sayılabilir. Ekonomik büyüme olgusunu açıklamak için en yaygın olarak kullanılan yapı, genel bir üretim fonksiyonu temelinde, büyümenin sermaye, emek ve diğer bazı girdilerin bir fonksiyonu olarak ele alındığı neoklasik büyüme modelinin genişletilmiş bir versiyonu olan Solow modelidir (Qasenivalu, 2008:8). Bu büyüme modellerinde, duruma göre tarım ve sanayi sektörlerinin büyüme üzerindeki etkisi birçok araştırmaya konu edilmiştir.

3.4.1. Tarım-Büyüme İlişkisi

Rosenstein – Rodan, Nurkse ve Hirshman gibi iktisatçılar tarafından savunulan erken dönem kalkınma stratejilerinde, sanayileşmenin ekonomik büyümenin temel kaynağı olduğu vurgulanmıştır. Ancak, 20. asrın ortalarında bağımsızlığını kazanan birçok ülkenin düşük bir büyüme performansı göstermesi bu görüşün sorgulanmasına yol açmış, Dünya Bankası raporlarında kalkınmada tarım sektörünün öncülüğüne vurgu yapılmıştır. Konu ile ilgili kavramsal tartışmalar ve ampirik bulguların da etkisiyle, tarımsal büyümenin sınaî kalkınmaya bir ön-neden olduğu anlayışı gelişmiştir. Kuznets (1964), Johnston ve Mellor (1961) ve Schultz (1964) un klasik analizlerini izleyen pek çok çalışmada, tarım sektörünün ekonomik büyüme ve kalkınmaya katkısı olduğu doğrulanmıştır (Tiffin ve Irz, 2006:79).

Dünya tarımında 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaşanan gelişmelere baktığımızda şu tablo ile karşılaşmaktayız. 1950'li ve 1960'lı yıllar tarıma oldukça kısıtlayıcı rollerin verilmiş olduğu dönemler olarak tanımlanmaktadır. Bu zaman diliminde tarım temel olarak sanayileşmeye geçiş öncesinde özellikle gıda güvenliğini sağlama amaçlı olarak gıda ürünlerinin arzını temin eden bir sektör olarak görülmekteydi. Eş zamanlı bir görev olarak da, işgücü açısından bakıldığında tarım sektörü nominal ücretlerin artışını frenlemekteydi. Tarım sektörünün tipik özellikleri olan produktivitenin düşüklüğü ve modern teknolojilerin kullanılmamasından dolayı, bu özelliklerin aksine sahip olan sanayiye geçiş,

ekonomik kalkınma olarak adlandırılmaktaydı. Bu dönemlerde tartışılmaya başlanan büyüme kavramı çerçevesinde, tarımın bir rolü de büyümeyi destekleyen bir unsur olması idi. Byerlee, de Janvry ve Sadoulet (2009), tarımın bahsi geçen büyümeye iki yönde etkisi olduğunu belirtmektedir: İlk olarak, bilim bazlı teknoloji ile klasik tarımın modern bir sektör haline gelmesi mümkün olabilmektedir ve bu sayede büyümeye katkı sağlanmaktadır. İkinci olarak da, tarımdaki büyüme, çarpan etkileri vasıtasıyla diğersektörlere de olumlu olarak yansımaktadır. Bu dönem içerisinde tarımdaki büyümenin bir yansıması da kırdaki hanehalkı için artan gelirin hem üretilen ürünler hem de hizmetler için bir pazarın oluşmasına katkı sağlamasıydı (Aktaran Özertan, 2013:15).

Tarımın ülkeler için ekonomik kalkınmaya olan etkileri literatürde detaylı olarak incelenmiştir. Barrett, Carter ve Timmer (2010) tarımsal dönüşümün dört aşamalı bir süreçten geçtiğini ve gelişmenin şu aşamalar dahilinde gerçekleştiğini belirtmektedir. İlk aşama Mosher sürecidir: Bu dönemde tarımın harekete geçmesi söz konusudur. İkinci aşama Johnston-Mellor sürecidir: Bu dönemde tarımın ekonomik büyümeye katkısı kurulan bağlantılar vasıtasıyla gerçekleşmektedir. Üçüncü aşama Schultz sürecidir: Tarımda gelir artışı yaşansa da bunun tarım dışı ekonominin hızlı büyümesi sonrasında ortaya çıkan artışa yetişmesi mümkün değildir. Son aşama ise Johnson sürecidir: tarımsal ekonomi işgücü ve finansal piyasalar vasıtasıyla ekonominin geri kalanına tamamen entegre olmaktadır (Aktaran Özertan, 2013:19).

Ekonomik büyümenin sebebi ve etkisi olarak Yapısal Dönüşüm gösterilmektedir. Genel bir ifade ile yapısal dönüşüm tarımın GSYH ve istihdam içindeki paylarının zaman içinde azalmasını ve bu sayede de kişi başı gelirin artmasını temsil etmektedir. Bu şekilde, tarım aslında sanayinin büyümesi için de hızlandırıcı bir rol oynamaktadır. Bu süreç içinde kırdan kente göç artmakta ve kentleşme gerçekleşmektedir. Aslında kente göç kolay bir süreç değildir; göç edenlerdeki bilgi eksikliği, göçün maliyeti, beşeri sermayenin kalifiye olmaması, ailevi ve sosyal bağlar bu süreci yavaşlatmaktadır. Tarımdan çıkan işgücü ise sanayi ve hizmet sektörlerinde gelişmeye sebep olmaktadır. Dönüşüm sırasında kıra ait

yüksek doğum ve ölüm oranları kentleşmenin getirdiği iyileştirilmiş sağlık koşulları ile birlikte azalmaktadır. Sürecin son aşamalarında ise, iyi işleyen işgücü ve sermaye piyasaları vasıtasıyla tarım ve diğer sektörler arasındaki sermaye ve işgücü produktivitesi eşitlenmektedir (Özertan, 2013).

Yapısal dönüşüm gerçekleşirken yaşanan değişiklikleri Barrett, Carter ve Timmer (2010) şu şekilde özetlemektedir: İlk aşamalarda, tarımda istihdam edilen işgücünün payı ve bu işgücü tarafından üretilen GSYH arasında bir fark oluşmakta ve bu fark gelir artışı ile birlikte kapanmaktadır. Ancak, hızlı büyüme dönemlerinde bu fark sıkça açılmaktadır. Toplam GSYH artışına karşı tarımın GSYH içindeki payındaki düşüş, tarımdaki işgücünün tüm işgücü içindeki payından daha hızlı gerçekleşmektedir. Bunun sonucunda tarım gelirleri, tarım dışı gelirlerden ciddi ölçüde azalmakta ve politik problemler ortaya çıkmaktadır. Bu problemlere çözüm olarak tarım ve tarım dışı sektörlerin daha hızlı entegre olmaları önerilse de, ABD dahi bu süreci ancak 1980'lerde gerçekleştirebilmiştir. Sonuç olarak önerilen çözümler ise, süreç içerisinde olumsuz olarak etkilenebilecek olan tarım sektörünün uluslararası rekabetten korunması ve çiftçilere doğrudan gelir desteği sağlanması yönündedir. Ancak birçok ülkede halen tarımın GSYH ve istihdam içindeki payı arasındaki büyük boşluk kalıcı hale dönmektedir, bunun önemli bir sebebi de işgücünün tarımdan çok yavaş çıkmasıdır. Tarihsel olarak tarım ve ekonomi genelindeki büyüme ilişkisi incelendiğinde, kalkınmakta olan ülkelerin performansı şu şekilde özetlenebilir: 1970 yılında, tarımın GSYH içindeki payının %20'den büyük olduğu ülkelere bakıldığında, 1970'lerde GSYH büyüme hızının yılda %5'den büyük olduğu 23 ülkenin 17'sinde tarımın büyüme oranı %3'ü aşmıştır. Aynı dönemde, GSYH büyüme hızı %3'ün altında olan 17 ülkenin 11'inde ise tarımsal büyüme sadece %1 ya da daha az olmuştur. Bu dönemdeki hızlı GSYH büyümesi ve hantal tarımsal yapı özellikle petrol ya da doğal kaynak zengini Cezayir, Ekvador, Fas ve Nijerya gibi ülkeleri temsil etmektedir. Bu rakamlar, hızlı GSYH büyümesi yaşanan ülkelerde tarım sektörünün bu hızı yakalamasa da yine büyüme trendi içinde olduğunu, öte yandan yavaş büyüme yaşanan ülkelerde ise tarım sektörünün yine daha düşük oranda büyüebildiğini göstermektedir (Aktaran Özertan, 2013).

3.4.2. Sanayi-Büyüme İlişkisi

Mevcut sektörler arasında sanayi sektörünü “büyümenin motoru” olarak kabul eden Kaldor’a göre, neoklasik iktisadi modellerin varsaydığı gibi sanayi sektöründe sermayenin veya yatırımların getirileri azalmayıp artmaktadır. GSMH içinde sanayi sektörünün payının artmasının yaratacağı dışsal pozitif ekonomilerin etkisi ekonomik büyümeyi hızlandıracaktır.

Kaldor’a ilaveten Verdoorn Kanunu, sanayi sektöründeki üretim artışının yine bu sektörde verimliliğin daha hızlı bir oranda artmasına yol açacağını ileri sürmektedir. Kaldor’un büyüme modelindeki ilk kanuna göre, GSYİH ile GSYİH’nin bir parçası olan sanayi sektörünün üretimi arasında pozitif bir ilişki vardır (Kaldor, 1966).

Ayrıca Verdoorn Kanunu da statik ve dinamik ölçeğe göre artan getiriler nedeniyle sanayi sektöründe işgücü verimliliği ile üretim miktarı arasında pozitif, ancak azalan verimler kanunu nedeniyle sanayi sektörü dışındaki diğer sektörlerde (tarım ve hizmetler gibi) işgücü verimliliği ile üretim miktarı ve istihdam hacmi arasında negatif bir ilişki olduğunu varsaymaktadır. Kaldor (1968), sanayileşmeye dayalı bir büyüme modelinde işgücünün (azalan verimler kanunu gereğince) marjinal ürününün ortalama ürünün altında olduğu tarım ve benzeri sektörlerden sanayi sektörüne transfer edileceğini, sanayi sektöründe de işgücü verimliliğinin artacağını ve bir bütün olarak üretimin (GSYİH’nin) artacağını ileri sürmüştür.

Ekonomik gelişmenin ancak hızlı bir sanayileşme ile mümkün olabileceği görüşünün benimsendiği 1930’lu yıllardan günümüze kadar geçen sürede Türkiye’de GSYİH içinde sanayinin payı önemli ölçüde artmıştır. 1962-1977 planlı ekonomi döneminde ekonomik büyümede sanayi sektörü tarım sektörünün önüne geçerek itici bir güç konumuna geçmiştir. 1980-2003 döneminde AB ve dünya ekonomisi ile bütünleşme çabası içine giren Türkiye’de dışa açılma ve yeniden yapılanma önem kazanmıştır. 1999 yılında sanayi sektörünün GSMH içindeki payı % 28.5’e çıkmıştır. 1980 sonrası dönemde bu oran genellikle % 25’in üstünde seyretmiştir. Sanayi üretiminin GSMH içindeki payının 1997’lerde % 28.6’ya çıkması sanayi üretiminin

teşvik edilmesine yönelik uygulanan politikaların bir sonucudur. Sanayi sektörü içinde ¼'lük paya sahip olan imalat sektörünün büyüme oranları da son yıllarda önemli artış göstermiştir. 2002 yılı itibarıyla GSMH'de sanayi ve tarım sektörlerinin payları sırasıyla % 24.8 ve % 14.8'dir. Bu gelişmeler ekonomik büyümenin artırılmasında sanayi sektörünün önemini göstermektedir. Türkiye'de uygulanan kalkınma planlarında sanayileşme ve kalkınma çabaları aynı doğrultuda birleştirilmiştir. Özellikle 1980 sonrası uygulanan kalkınma ve dış ticarete liberalleşme politikaları ile GSMH içinde sanayi sektörünün ve daha önce tarım ürünleri ağırlıklı olan ihracatta sanayi mallarının payının artırılması hedeflenmiştir. Türk sanayisinin gelişmesini zorunlu kılan bir çok önemli gerekçe vardır. Öncelikle emek yoğun sanayilerde sağlanacak pozitif bir gelişme, istihdam yaratma amacına önemli katkılar sağlayabilir. Kore ve Tayvan gibi gelişmiş ve gelişmekte olan bazı ülkeler bu tecrübeyi yaşamışlardır. Aynı zamanda, tarım sektörünün yüksek nüfus artışının olduğu Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde işgücünün istihdamında yetersiz oluşu, işsizlikten kaçınmada sanayileşme politikasını alternatifsiz bırakmıştır. Ayrıca, tarımsal istihdamın mevsimsel hareketlere sahip olmasının yol açtığı eksik istihdam durumunun ve işgücü istihdam istikrarsızlığının giderilmesi sanayi sektörünün geliştirilmesini zorunlu kılmaktadır.

3.4.3. Hizmet Sektörü-Büyüme İlişkisi

Günümüzde hizmet sektörü, ekonominin gelişme süreci içinde giderek artan bir önem kazanmaktadır. Yirminci yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde, hizmet sektörü, diğer iki sektörü yani tarım ve sanayiye geride bırakmaya başlamıştır.

Sanayi toplumlarında mamul üretimi ekonominin can damarı, üretim mallarına sahip olmak ise zenginliğin göstergesi iken, sanayi-ötesi toplumlara geçiş sürecinde, üretim sektörü yerine hizmetler sektörü gelişmekte ve böylece bilgi, boş zamanların değerlendirilmesi ve eğlence alanlarına yönelik yeni hizmetler en önemli ekonomik sektörler olmaktadır. Multimedya teknolojilerinden, finans sektörüne, manyetik teyplerden turizm alanına kadar hizmetler sektöründeki gelişmeler, dünya ekonomisinin can damarlarını oluşturmaktadır. Sanayi-ötesi ekonomilerde, sanayi

toplumlarındaki fiziki mal üretiminin yerini alan bu yeni sektörler, dünya ekonomisinin, küresel değişim sürecinde elde tutulmaz ekonomileri olarak tanımlanmakta ve yeni kârlı sektörler olarak büyük bir gelişme potansiyeli taşımaktadırlar. Hizmet sektörlerinde "bilgi teknolojisiyle adeta bir devrim yaşanmakta, özellikle haberleşme alanında yoğun ölçüde bilgisayarların kullanılması, iletişim maliyetlerini hızla düşürmekte ve birçok hizmetin ticari bir karakter kazanmasına neden olmaktadır. Günümüzde söz konusu yeni sektörleri kapsayacak şekilde hizmet üretiminin dünya ölçeğinde mal üretiminin yaklaşık yedi katına çıkmış olması da, bu tespiti açıkça ortaya koymaktadır (Kurtulmuş, 1996:21).

II. Dünya Savaşı'nı izleyen yıllardan itibaren, ekonomik kalkınmanın önceleri tarımın sanayiinin yerini alması öngörülen sanayi sektörüne dayalı olarak gerçekleşeceği, sanayi sonrası dönem olarak anılan sonraki aşamada ise hizmet sektörünün üretim ve istihdamda baskın duruma geçeceği öngörülmüştür. Bu bakış açısına göre, sanayiden hizmetlere geçiş temelde tüketicilerin refah düzeylerinin yükselmesine bağlı olarak hizmetlere olan taleplerinin mallara taleplerinden daha hızlı artması sayesinde gerçekleşecektir (DCESA, 1996:7).

Bununla birlikte, hizmet sektörünün büyüme ve kalkınma üzerindeki etkisinin uzun zaman ihmal edildiği, ancak son dönemlerde bu konuyla ilgili araştırmalarda gözle görülür bir canlanma olduğu görülmektedir. Büyüme sektörü düzeyde ele alan çalışmalar genellikle iki-sektörlü (tarım ve sanayi) bir model çerçevesinde konuya yaklaşmışlardır. Bu model ekonomik büyümeyi, tarım ve sanayi sektörlerinin rolleri ve bunlar arasındaki etkileşime vurgu yaparak açıklamaktadır (Fiess ve Verner, 2000:1).

Hizmet sektörünün büyüme ile ilişkisinin uzun zaman göz ardı edilmesinin nedenlerinden biri, klasik iktisadî anlayışa göre hizmet üretiminin verimsiz bir alan olarak görülmesi ve hizmetlerin saklanamama özelliğidir. Ancak, ilerleyen yıllarda neoklasik akım içinde hizmetler de mallar gibi bir değer olarak görülmeye başlanmıştır. Öyle ki, Dünya Ticaret Örgütü 1995 yılında hizmetleri bir değişim (ticaret) malı olarak tanımlamıştır (Qasenivalu, 2008:9).

Hizmet sektörü–büyüme ilişkisinin ihmal edilmesinin bir diğer nedeni de hizmetlerin tanımlanmasının ve ölçülmesinin zorluğudur. Hizmet üretimi çoğu ekonomide düşük tahmin edilmektedir (Muyed, 2008).

Hızla ilerleyen teknolojik yenilikler ulusal ekonomilerde hizmet sektörünün kapsamının ve hacminin genişlemesine yol açarken, küreselleşme sayesinde de hizmetler aynen mallar gibi uluslararası ticarete konu olan bir sektör haline gelmiştir. Bazı ülkelerde özellikle turizm, finans, eğitim ve yazılım gibi hizmet dallarının gelişerek ekonomi içinde başat rol üstlenmesi, genel olarak hizmet sektörünün de birincil (tarım) ve ikincil (sanayi) sektörler gibi büyümeyi ve kalkınmayı sağlayabilecek bir etken olarak görülmesine neden olmuştur. Bu bakış açısı, hizmet ticaretinin uluslararası ticaret içindeki yerini belirleme konusundaki çalışmaları da tetiklemiştir. Hindley ve Smith (1984) ve Deardoff (1985), temellerini 19. asırda Ricardo'nun attığı karşılaştırmalı üstünlükler teorisinin hizmet sektörü için de geçerli olduğunu ortaya koymuşlardır (Qasenivalu, 2008:9).

Dünya Ticaret Örgütü'nün (WTO) tahminlerine göre, 2012 itibariyle, hizmet sektörü küresel üretimin % 60'ını, küresel ticaretin ise % 20'sini teşkil etmektedir. Hizmetlerin küresel ticaret içindeki görelisi olarak düşük payının, iletişim, eğitim ve finans gibi hizmet dallarının giderek uluslararası bir nitelik kazanması nedeniyle önümüzdeki yıllarda artması beklenmektedir. Hâlihazırdaki ekonomik kalkınma trendi, tarım ve sanayinin nisbi büyümeleri yavaşlarken hizmet sektöründeki büyümenin hızlandığını göstermektedir. Yasal düzenlemeler, üretim faktörlerinin ulusal sınırlar arasında daha serbestçe geçişini kolaylaştırmakta, bu nedenle ekonomiler daha liberal hale gelmektedir. Bunun sonucunda da, gelişmiş ekonomilerde hizmet kolları giderek imalat sanayiinin yerini almaktadır (Dzhain, 2012:1).

Eichengreen ve Gupta (2009), farklı gelişmişlik düzeylerinden 60 ülkeyi kapsayan analizlerinde hizmet sektöründeki büyümenin iki fazlı olduğunu belirlemişlerdir. Birinci fazda, 2000 yılı PPP değerlerine göre kişi başına gelirin 1800 ABD \$'nın altında olduğu ülkelerde hizmet sektörünün ekonomideki payı giderek azalan oranda artmaktadır. Bundan sonra azalan oran, gelir düzeyi 4000 ABD \$'ına

ulaştığında tekrar artışa geçmektedir (ikinci faz). Araştırmanın ikinci bulgusu ise, ikinci fazda 1990'dan sonra yukarı doğru bir kayma olduğu şeklindedir. Eichengreen ve Gupta (2009)'nın bir diğer bulgusu ise, orta ve yüksek gelire sahip ülkelerde geçerli olan ikinci fazın ülkelerin demokratikleşme düzeyi, finansal merkezlere yakınlığı, dışa açıklık düzeyleri gibi etkenlerden etkilendiğidir. Bundan hareketle sezgisel olarak, özellikle ikinci faza uyan ülkelerin modern hizmetleri (finansal, haberleşme, bilgisayar, hukuki, teknik, ticari) üretme ve ihraç etme eğiliminde oldukları söylenebilir.

Diğer taraftan, hizmet sektörünün üretim ve istihdamdaki payının artmasının bazı endişelere yol açtığı da söylenebilir. Buna göre, hizmet-ağırlıklı bir ekonomi daha az canlı olacaktır. Üretim ve verimlilik artışı yavaşlayacak, yaşam standartları gerileyecek ve ithal mallara bağımlılık artacaktır (DCESA, 1996:9).

3.5. Hizmet Sektörü ve Verimlilik

Baumol (1967) büyüme modeli ekonomiyi verimli ve verimsiz sektörler olmak üzere ikiye ayırır. Hill ise hizmeti kullanıcının yada kullanıcıların mallarının değişimi olarak tarif eder. Bu, hizmet üreticilerinin gönüllü mübadelesi olarak da adlandırılmaktadır. Yaklaşık 200 yılı aşkın süre önce, iktisatçılar firma çıktılarını dokunulabilir yada dokunulamaz olarak 2'ye ayırdılar. Adam Smith hizmet sektöründeki işgücü kullanımını verimsiz, fakat dokunulabilir ürün üretimini verimli olarak ifade etmiştir (Muyed, 2008).

Hizmetler sektöründe verimlilik artışlarının, tüm hizmet kollarında aynı olmadığı; bazı aktivitelerde çok yüksek olduğu, bazılarında ise görece düşük olduğu belirtilmelidir. Bugünün gelişmiş ülke ekonomilerinde temel eğilim; küresel ölçekte sanayi sektöründen çok daha rekabetçi olan finans, bankacılık, enformatik, bilişim, sigortacılık, çevre ve rekreasyon gibi alanlarda üretimde bulunmak ve hizmet vermektir. Bu alanlardaki üretim ve hizmet faaliyetlerinde, büyüme, verimlilik ve ücret artışlarının sanayi sektöründen çok daha yüksek olduğu vurgulanmakta, istihdam yapısının da hızla mavi yakalılardan beyaz yakalılara doğru değişmekte olduğu öne sürülmektedir (Kaynak, 2005:138).

Hizmet sektörünün dikkati çeken ve özellikle de ilk zamanlarda vurgulanan ana özelliği onun verimsiz doğasıdır. Tarihsel olarak, hizmet sektörü üretken olmayan ya da az üretken olarak gözlemlendi ve yenileşmekten uzak olarak görüldü. Bu sebeple, hizmet sektöründeki endüstriler geleneksel olarak tembel ve durağan olarak değerlendirildi ve teknoloji tüketen ve teknik olmayan ürün sunan sektör ve şirket olarak nitelendirildiler. Chand (1983), hizmet ve ürün sektörünün verimlilik performansını analiz ederek, hizmet sektöründeki düşük verimlilik büyümesinin tüm ekonomideki üretimin verimliliğine etki yaptığını vurgulamaktadır (Aktaran Muyed, 2008).

Hizmet sektörü ile ilgili genel algı sektörün, endüstrilerde tamamiyle düşük verimlilik büyüme oranı ile yer almasıdır. Kutsher ve Mark (1983)'ın son 20 senedeki çalışma ve gözlemleri: endüstrideki işgücü ve ürün büyüme oranlarındaki karşılaştırma bu görüşe destek vermektedir. Kaldor (1966), üretim verimliliğinin özelliklerinden yararlanarak ekonomik büyüme açıklaması geliştirdi. Akabinde daha sonra birleşik krallığın yavaş büyümesini geniş hizmet sektörünün bir fonksiyonu olarak teşhis etmiştir. Bu sebeple, hizmet sektörü üretim sektörünü aç bırakmaktadır ve sonuç olarak ekonomik büyümeye engel olmaktadır. Karl Marx'a göre, bazı hizmetler şekil değiştirebilme özelliği ile verimli olabilmektedir; fakat diğer bütün hizmet aktiviteleri O'nun görüşüne göre verimli değildirler (Aktaran Muyed, 2008).

Hizmet sektörü kendi başına zamanla verimlilik kazanamazdı ancak zaman içinde yada en kısa süre içinde diğer sektörlerdeki verimlilik kazançlarına katkıda bulunabilirdi (Chandrasekhar ve Ghosh, 1999).

Bütün bu görüş ve tezler rağmen Riddle (1986), bu konudaki çalışmaları sonrasında, hizmet sektöründeki verimliliğin daha önce çoğu araştırmacı tarafından bilinen ve söylenenden daha yüksek olduğunu analiz etmiştir. Aynı zamanda, hizmet sektöründeki verimliliğin bir bütün olarak ekonomideki verimden daha fazla olduğunu göstermiştir (Muyed, 2008).

Ekonomideki üretici sanayi sektörü ile hizmet sektörünün verimliliklerinin farkının ilginç çelişkili etkisi Baumol (1967) tarafından gösterilmiştir. Buna göre,

hizmet sektöründeki daha yavaş olan verimlilik göreceli hizmet sektör fiyatını arttırır ve böylece tüketiciler hizmeti mal ve ürünler ile ikame etmek için teşvik edilirler. Bu teşvik sürecinde son etki şu şekilde olmaktadır: Hizmet sektörlerine göre üretici sektörlerdeki işçi talebinde artış meydana gelecektir.

Ekonomistler 1950'lere kadar yaklaşık bir yüzyıl boyunca ekonomik büyüme konusuyla fazla ilgilenmemişlerdir. Peter Nielsen (2005), üretim endüstrisini verimli, hizmet endüstrisini verimsiz kılan geleneksel sınıflandırmayı tartışmaya açmış ve ekonomik büyüme içindeki hizmet sektör etkisini yadsıyan ve hizmet işlemlerine güvenmeyen önceki argümanın ihtilafli olduğunu ifade etmiştir. İş ve finans hizmetindeki yüksek ICT kullanımı özellikle 1990'ların ikinci yarısındaki güçlü verim artışını göstermektedir. Li, Wang ve Zhai, hizmet sektörüne ekonomik büyümenin motoru olarak bakmışlardır. Tarım ve üretim sektöründeki üretim verimliliği, teknik gelişmenin teşviği yüksek oranda hizmet ile de bağlantılıdır. Hizmet doğrudan tüketici ihtiyaçlarını doyurur ve tamamlar (Muyed, 2008).

Üretici hizmetindeki büyük ve hızlı gelişme iş ve uzmanlaşma arasındaki farka ve yoğunluğa bağlıdır ya da işgücü ve uzmanlaşmanın derinleşmesi ile ilişkilidir. Bunlar da ekonomik büyümenin kaynaklarıdır. Shugan (1993)'a göre hizmet uzmanlaşması üretici hizmetini daha etkili kılar. Bu da üreticilerin üretimlerini arttırır. Bu yüzden hizmet büyümesi ve üretim büyümesi birlikte gerçekleşir.

Verimliliği ölçmek için her ekonomik aktivitedeki üretim sayısı bilgisi gereklidir. Bazı hizmet faaliyetlerindeki verimi ölçmek için tabii ki bazı temel üretim göstergeleri vardır: Saç kesimi sayısı, işlenen çek sayısı, yapılan telefon görüşmesi sayısı vb. gibi. Fakat bu göstergeler her zaman karşılaştırılabilir göstergeler değildirler. Bunun sebebi nitel (kalite) ölçümündeki değişimdir. Hatta, bazı hizmetin böyle göstergeleri bile yoktur. Ghosh (1999)'a göre, hizmet endüstrisindeki verimlilik ölçümü çıktı ölçümünü arttırmayı amaç edinir. Hizmet sektöründeki çıktının ölçümü hizmet sektörünün girdisinin ölçümünden çok daha zordur. Emek, sermaye ve kullanılan materyal girdisi kolaylıkla tasnif edilebilir ve tahsis olunabilir. Çıktının ve katma değerın sabit fiyatlarla tahmini hizmet ürünleri için genellikle mal üretimi tahmininden daha zordur. Griliches (1994), ekonomik aktivitelerin çıktının

ölçülmesinin doğası gereği zorlaştığı sektörler kaydığını vurgulamaktadır. Gordon (1996) da ayrıca sektörlerin bazılarının Amerikan verilerine göre ölçümlenebilir ya da ölçümlenemez olduğunu göstermekte ve buna göre sınıflandırma yapmaktadır (Chandrasekhar ve Ghosh, 1999).

Diğer taraftan, verimlilik ekonominin genelinde tek bir oran olarak büyümez. Bir sektörde verimli bir büyüme ve diğerinde sabit bir büyüme ortaya çıktığında ekonominin genelinde uzun dönemde sifıra yakınsayan bir büyüme ortaya çıkabilir (Baumol, 1967:416-419). Hizmet sektöründe verimlilik artışı diğer sektörler göre çok daha zordur. Hizmet sektörü basit bir genelleştirmenin ötesinde oldukça heterojen bir yapıya sahiptir. Her hizmet belli bir düzeyde yenilik ve verimlilik büyümesine katkı sağlar (Baumol, 1985:301). Buna göre bazı hizmet sektörleri doğası gereği durgun ve daha az verimlidir ve maliyet hastalığından olumsuz etkilenirler (Karagöz ve Tüylüoğlu, 2008:4).

Baumol'a rağmen, eğitim, sağlık, güvenlik ve kaliteli hizmet Lucas'ta (1988) olduğu gibi beşeri sermaye yoluyla büyümeye katkı sağlayabilir. Hizmet üretiminin verimlilik ve niteliği uzun dönem ekonomik performans için belirleyici bir temel teşkil eder. Özellikle Avrupa'da ilk ve orta dereceli okullarda kalitenin düşmesi, birçok gelişmiş ülkede sağlığın yaygınlaştırılmasında yaşanan ciddi zorluklar gelişmiş ülkeler için bile bu alanlarda büyüme için acil önlemlerin gerekliliğini göstermektedir (Pugno, 2006:111-112). Ayrıca, hizmet üretiminin sanayi sektöründeki üretime bağlı olduğu durumlarda, hizmet sektörünün gelişmesindeki bir kısım durgunlaşma, büyük ölçüde sanayi yatırımlarının eksikliğinden kaynaklanmaktadır (Aguayo vd., 2001). Bu durumda sanayi üretimi hizmet sektörüne talep oluşturamamaktadır. Talep oluşturduğu durumlarda hizmet sektörünü canlandırırken, talebin yetersiz kaldığı durumlarda da sanayi sektörü bu sektörü peşinden durgunluğa sürüklemektedir. Bu durumda sanayi üretiminin durgunlaşması ile mücadele daha öncelikli bir politika olarak ortaya çıkmaktadır.

ABD, İngiltere, Fransa ve Japonya'da 19.yy boyunca hizmetteki işgücü verimi tahmin edilmeye çalışıldı. Bütün tahminler sadece verimlilik kazancını ortaya çıkarmadı ve aslında oldukça yüksek verim seviyesini de ortaya çıkardı. Bunlar

arasında ulaşım ve iletişim özellikle demiryolları tüm ülkelerde sermaye birikimi yatırımlarının ana sektörleridir. Bu çalışmalara göre de hizmet endüstrileri verimlilik gelişiminde pay sahibi olabilmişlerdir (Muyed, 2008).

Bu alanda yapılan çalışmalar, tartışmalar ve ampirik (deneysel) çalışma tahminleri ekonominin büyümesi ile hizmet sektör performansı arasında bir ilişkiyi tahmin etmiş ve ortaya koymuştur. Büyüme sürecinde hizmetin tartışılan rolü üzerine yapılan tartışmalar önemli bir kavramsal konu olarak ele alınmış ve incelenmiştir. İfade edilen ve tartışılan konu şudur ki ekonomik büyüme devam ettikçe, hizmet sektörü büyüyecektir. Hizmet sektör büyümesiyle birlikte imalat (sanayi) sektöründeki büyüme de gerçekleşecek ve iki taraflı yayılma etkisi ekonomideki büyümeyi tetikleyecektir. Bu yüzden, ekonomik büyüme ve hizmet sektör büyümesi arasında bir neden-sonuç ilişkisinin varlığından söz edebiliriz.

Yeni makroekonomik bulgular, imalat sanayii ile bilgi yoğun iş alanları arasında istatistiksel yönden anlamlı bağlar ortaya koymaktadır. Hizmetin, varlık ve gelişimlerinin sanayi ürünlerine bağlı olduğu düşüncesi yoğunluk kazanmaktadır. Bu bakımdan, tamamlayıcılık ve bağımlılık iki yönlü işleyen ve her iki alanın gelişme temellerini oluşturan bir nitelik göstermektedir. Ürün ve hizmetin hızlı bir "birlikte-evrilme (gelişme)" (co-evolution) ilişkisi içinde olduğu, karmaşık bir gelişme sürecinin söz konusu olduğu: ayrıca, bu süreç esnasında iki sektör arasındaki sınırların da gittikçe belirsizleştiği vurgulanmaktadır (Kaynak, 2005:139).

Hizmet ile alakalı birçok aktivite tipik olarak yetenek temellidir, yatırım yoğunluklu değildir. Bu aktiviteler sermaye yetersiz ülkelerin büyümesinin de ideal kaynaklarıdır. Fisher ve Clark'ın ilk teorilerinden beri, birçok araştırmacı hizmet veriminin yükselmesi fikrini sorgulamaktadır. Araştırmacıların bir çoğu hizmetin, tanımına göre, emek yoğunlu ekonomik faaliyetler olduğuna inandılar. Kişisel hizmet, saç kesimi, taksi şöförlüğü, ayakkabı boyacılığı ve yerli işler insan emeği gerektirmektedir. Beşeri işlerin ortadan kaldırılması zor olmaktadır. Bu sebeple, çalışan başına çıktıyı arttırmak zordur. Bu ispat ve iddia, hizmet sektöründeki işgücünün diğer sektörler daha fazla verimli olduğu zaman artacağını öngörmektedir. Shugan (1993)'a göre ise hizmet, emek yoğun olarak düşünülmektedir ve haliyle

daha fazla işçi çalıştırmayı gerektirmektedir (Muyed, 2008).

Hizmet sektörü, ekonomide önemli bir rol üstlenmektedir. Yapılan bazı çalışmalar hizmetin tarım ve sanayi arasında kilit noktada bulunduğu dikkat çekmektedir. Ayrıca kimi çalışmalar da hizmet sektörünün bir ekonomideki diğer sektörler ve tüketiciler arasında bir nevi aracılık rolü üstlendiğini ortaya koymaktadır. Bu açıyla bakılması hâlinde, sektörün ekonomideki yeri ve dolayısıyla büyümeye olan katkısı daha iyi anlaşılabilir. Hizmet sektörünün ekonomik verimliliği artırmada önemli bir katkıya sahip olduğu da belirtilebilir. Bu çerçevede, hizmet sektörü açısından “verimlilik” olgusu, diğer sektörlerde olduğu gibi, özel bir öneme sahip bulunmaktadır. İlgili faaliyetlerin uygun zeminlerde gerçekleştirildiği bir hizmet sektörü, ekonomik büyümeyi de kolaylaştırıcı özelliğe sahip olmaktadır. Nitekim eğitim seviyesi yüksek olan ve araştırma–geliştirmeye önem veren bir toplumun daha verimli bir toplum olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Aynı şekilde tıbben sağlıklı olan bir toplumun, ekonomik açıdan da sağlıklı, yani üretken olacağı belirtilebilir. Ayrıca, yine hizmet kapsamında değerlendirilen ulaştırma, haberleşme alt yapısının da verimliliği artırmada ne derecede etkili olduğu açıktır.

Makro iktisadın önemli kavramlarından biri olan çarpan kavramı genel bir ifadeyle, otonom harcamalarda meydana gelen bir birimlik artışın toplam talep ya da milli gelirden yarattığı artışı gösteren katsayı olarak tanımlanmaktadır. Hizmet sektörü içinde yapılacak harcamalar, ülke içinde gerçekleşen sektörel ilişkiler sonucunda ekonominin tümüne yayılma etkisi gösterecektir. Harcamalarda meydana gelecek artış veya azalış, çarpan katsayısı yoluyla toplam gelirden de bir artış veya azalışa yol açacaktır (Çakır vd., 2007).

4. HİZMET SEKTÖRÜNÜN EKONOMİK BÜYÜMEYE ETKİSİNİN EKONOMETRİK ANALİZİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

4.1. Ampirik Literatür İncelemesi

Literatürde sektörel yapının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştıran çalışmalar daha ziyade tarım ve sanayi sektörlerindeki üretim artışının büyüme ve istihdam üzerindeki etkileri üzerine yoğunlaşmıştır. Hizmet sektörünün ekonomi içindeki ağırlığının artmasının ekonomik sonuçlarıyla ilgili araştırmaların son yıllarda sınırlı bir canlanma gösterdiği görülmektedir.

Hizmet sektörünün tarım ve sanayi sektörleriyle ilişkisi ve ekonomik büyüme üzerindeki etkisi ile ilgili çok fazla ampirik çalışma bulunmamaktadır. Literatürdeki az sayıdaki çalışmalar da daha ziyade finans ve bankacılık, turizm, ulaşım, bilgi teknolojileri ve eğitim gibi hizmet sektörünün alt sektörlerinin biri veya birkaçı üzerinde yoğunlaşmaktadır. Araştırmalarda konu edinilen ülkelere bakıldığında ise genellikle Çin ve Hindistan gibi gelişmekte olan ülkelerin seçildiği görülmektedir (diğerleri arasında bkz. Broadberry ve Gupta, 2010; Banga, 2005; Nabar-Bhaduri ve Vernengo, 2012; Eichengreen ve Gupta, 2011; Ghani, 2011; Joshi, 2010; Khan ve Shafi, 2012; Mazumdar, 2010; Mitra ve Schmid, 2008; Nayyar, 2010; Rakshit, 2007; Qin, 2006; Hong, 2012; Wu, 2007; Wang ve Li, 2010; Yang ve Huang, 2009; Baharom vd.; 2009). Bununla birlikte az sayıda da olsa, diğer ülke veya ülke grubu örnekleriyle ilgili incelemelere de rastlanmaktadır.

Echevarria (1997) yürüttüğü benzetim (simulasyon) çalışmasında farklı gelir düzeyleriyle büyüme oranları arasındaki ilişkiyi, tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinde geçerli olan farklı gelir esnekliklerinden kaynaklanan sektörel yapı değişikliklerinin bir etkisi olarak açıklamaktadır. Böylece, ülkeler arasında gözlenen büyüme oranlarındaki değişimin önemli bir kısmı sektörel kompozisyon tarafından açıklanabilmektedir. Benzetim sonuçlarına göre sektörel yapının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi % 2'yi bulmaktadır. Çoğu ülkede büyüme oranının % 4'ün altında kaldığı düşünüldüğünde sektörel yapının etkisi daha iyi anlaşılabilir.

Baharom vd. (2009), dünyanın en kalabalık iki ülkesi, Çin ve Hindistan için hizmet sektörü ve yatırımların ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırmışlardır. 1960 – 2005 dönemine ait yıllık verilerin kullanıldığı çalışmada Hindistan için yatırıma dayalı büyüme, Çin için ise hizmete dayalı büyüme hipotezinin geçerli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Wu (2007)'nin Çin ve Hindistan ekonomilerinde hizmet sektörünün büyüme dinamiklerini araştırmak için yaptığı analizde, hizmet sektöründeki büyümenin her iki ülkede de daha ziyade artan uzmanlaşma, yükselen yaşam standartları ve kentleşmenin sonucu olduğu bulgusuna ulaşılmaktadır. Diğer taraftan, Hindistan'da hizmet sektörü GSYH ya önemli katkıda bulunurken Çin'de bu etki daha düşük düzeyde seyretmektedir. Yine Çin ve Hindistan ekonomilerine yönelik olarak Husin ve Yik (2012) tarafından yapılan analizde, sanayi sektörünün Çin'de, hizmet sektörünün ise Hindistan'da ekonomik büyümede en büyük paya sahip olduğu ortaya koyulmaktadır. Büyüme dinamiklerindeki bu farklılık, her iki ülkenin verimlilik, teknoloji, uzman işgücü kaynağı, ekonomik kaynaklar ve ekonomi politikalarındaki farklılıkla açıklanmaktadır.

1980 – 2007 dönemi için yapılan bir başka analizde Yang ve Huang (2009) Çin'de ekonomik büyüme hizmet sektörü arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Granger nedensellik testi sonuçları hizmetler ve büyüme arasındaki karşılıklı bir nedensellik bulunduğuna işaret etmektedir. Diğer taraftan değişkenler arasında uzun dönemli anlamlı bir ilişkinin varlığı da eşbütünleşme testi sonucu ortaya koyulmaktadır. Tahmin edilen hata düzeltme modeli ise büyümedeki dengesizliklerin hizmetlerdeki üretim artışı ile hızla düzeltiltiğini göstermektedir.

Ekonominin sektörel dönüşümü konusunda, tarıma dayalı Afrika ekonomileri yapısal değişimi daha somut olarak gözleyebilme imkanı sunmaktadır. 1980'lerin başından itibaren çoğu Batı Afrika ülkesinde hizmet sektöründe gerçekleştirilen önemli düzenlemelerin yeni mal ve hizmetlerin ortaya çıkmasına yol açması beklenmektedir. Ancak, Busari (2007)'nin ECOWAS (Batı Afrika Ülkeleri Ekonomik Topluluğu) ülkeleri üzerine yaptığı araştırmada çoğu bölge ekonomisinde hizmetlerin GSYH içindeki payının artmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Yürütülen panel veri analizinde dış borç, yurt-içi sermaye oluşumu ve tüketim harcamalarının hizmet

sektörünün gelişimini ve ekonomiye katkısını olumlu yönde etkilediği, yabancı yatırım girişlerinin ise negatif bir etkide bulunduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Linden ve Mahmood (2007) ise 15 Schengen üyesi ülkede, 1970 – 2004 döneminde sektörel paylarla ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişki olup olmadığını araştırdıkları çalışmada sektör payları ve büyüme arasında iki yönlü bir ilişki bulunduğu sonucuna ulaşmaktadırlar.

Wang ve Li (2010), birim-kök, eş-bütünleşme ve Granger nedensellik testi aracılığıyla Çin’de ekonomik büyüme ile hizmet sektörü arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. 1990–2008 dönemi için yürüttükleri analizin sonucunda hizmet sektörü ve ekonomik büyüme arasında Granger nedensellik ve uzun dönemde anlamlı bir ilişki bulunduğu sonucuna ulaşmışlardır. Buna göre, hizmet sektörleri Çin’in ekonomik büyümesine kayda değer bir katkıda bulunmaktadır.

Rahman vd. (2011), Bangladeş örneğinde GSYH ve sektörel üretim düzeyleri arasındaki ilişkiyi zaman serisi yöntemleriyle araştırdıkları çalışmalarında GSYH ile tarım ve sanayi üretimi arasında iki yönlü nedensellik bulunduğu bulgusuna ulaşmaktadırlar. GSYH’den hizmet sektörüne doğru ise tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir.

Tandrayen-Ragoobur (2010) ise bir küçük ada ülkesi olan Mauritius için hizmet sektörü–ekonomik büyüme ilişkisini kısa ve uzun dönem için araştırmıştır. Elde edilen sonuçlar, hizmet sektörünün ekonomik büyümeyi anlamlı bir şekilde etkilediği yönündedir. Ayrıca uzun dönemde hizmetlerden büyümeye, kısa dönemde ise büyümeden hizmetlere doğru nedensellik ilişkisi bulgulanmıştır.

Ekonomik büyüme üretim faktörlerinin birikiminden ve verimlilik artışından sağlanır. Gelişmekte olan Asya ülkelerinde ekonomik büyümeye, kırsal işgücü fazlasının verimliliği düşük tarım sektöründen yüksek verimliliğe sahip sanayiye kaydırılmasıyla ulaşılmıştır. Diğer taraftan, artan nüfus ve işgücü, yüksek tasarruf ve yatırım oranları da çoğu Asya ülkesinde fiziksel ve beşeri üretim faktörleri birikimini mümkün kılmıştır. 12 Asya ülkesinde hizmet sektörünün ekonomik büyümeye katkısının araştırıldığı çalışmada Park ve Shin (2012), gelir düzeyi yükseldikçe

hizmet sektörünün ekonomiye katkısının da arttığını belirlemiştir. Çalışmada, nispeten daha düşük gelir düzeylerinde hizmet sektöründe verimlilik artışının daha öncelikli bir hedef haline geldiği ifade edilmektedir. Bir diğer bulgu ise, hizmet ticaretinin hizmet verimliliğini artırma konusunda önemli ve pozitif bir etkiye sahip olduğudur.

4.2. Ampirik Analiz

4.2.1. Değişkenlerin Tanımlanması

Çalışmanın bu bölümünde ekonomik büyüme ile sektörel yapı arasındaki ilişki, özellikle hizmet sektörünün büyümeye etkisi zaman serisi analiz yöntemleri kullanılarak araştırılmaktadır. İktisat literatüründe ekonomik büyümeyi açıklamaya yönelik birçok yaklaşım geliştirilmiştir. Burada ekonomik büyüme sadece ana sektörlerle dayalı bir ayırım kapsamında sektörel dinamiklerle açıklanmaya çalışılmaktadır. Buna göre tahmin edilecek ilişki aşağıdaki gibidir:

$$Y_t = T_t^\alpha S_t^\beta H_t^\theta e^{\varepsilon_t}$$

Burada;

Y_t , ekonomik büyüklük (*GSMH*)

T_t , tarım sektörü çıktı düzeyi (*TRM*)

S_t , sanayi sektörü çıktı düzeyi (*SNY*)

H_t , hizmet sektörü çıktı düzeyi (*HZM*)

ε ise beyaz gürültü hata terimidir

Parantez içindeki ifadeler değişkenlerin analizde kullanılan adlarıdır.

Yukarıdaki denklem her iki yanının logaritması alınarak doğrusallaştırıldığında aşağıdaki nihai denklem elde edilir:

$$Y_t = \alpha \ln T_t + \beta \ln S_t + \theta \ln H_t + \varepsilon_t$$

$$GSMH_t = \alpha \ln TRM_t + \beta \ln SNY_t + \theta \ln HZM_t + \varepsilon_t$$

Çalışmada ekonomik büyüklüğü temsilen GSMH ve tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinin 1968–2006 dönemine ilişkin yıllık üretim değerleri kullanılmıştır. Bütün değişkenler 1987 fiyatlarıyla (milyon TL) sabit değerlerdir. Hizmet sektörü değerleri izafi banka hizmetlerini içermemektedir.

Analizde kullanılan veriler Türkiye İstatistik Kurumu tarafından yayınlanan İstatistik Göstergeler 1923 – 2011 adlı yayından (TÜİK, 2012a) derlenmiştir.

Yaygın uygulama izlenerek, analiz öncesinde tüm değişkenler logaritmik değerlere dönüştürülmüştür. Böylelikle hem değerlerin küçülmesi hem de verilerdeki olası bir değişen varyans olgusunun etkisinin hafifletilmesi hedeflenmiştir.

4.2.2. Durağanlık Testi

4.2.2.1. Birim Kök Testi

Ekonomik araştırmalarda değişkenlerin durağan olması önemlidir. Durağan olmayan değişkenler arasında kurulacak standart bir regresyon ilişkisi gerçekçi olmayan sonuçlar verebilmektedir. Granger ve Newbold (1974)'un belirttiği gibi durağan olmayan zaman serileriyle elde edilen regresyon katsayılarına ilişkin t ve F istatistikleri yanıltıcı olabilmektedir. Bu olgu literatürde sahte regresyon olarak bilinmektedir. Bu nedenle, sahte regresyon tehlikesinden kaçınmak için önsel olarak değişkenlerin durağanlık özelliklerini araştırmak standart bir uygulama haline gelmiştir. Bu amaçla geliştirilen testler literatürde birim-kök testleri olarak anılmaktadır.

Uygulamada, değişkenlerin birim kök içerip içermediklerini, yani durağan olup olmadıklarını araştırmak amacıyla geliştirilmiş olan birçok test yöntemi mevcuttur. Bunlardan en popüler olan ikisi Dickey – Fuller (ADF) testi (Dickey ve Fuller, 1979) ve Phillips – Perron (PP) testi (Phillips ve Perron, 1988) dir. ADF ve PP birim kök testlerinde sıfır hipotezinde söz konusu zaman serisinin durağan olmadığı (birim kök içerdiği) iddiası yer almaktadır. İki test prosedürü arasındaki fark test regresyon denklemindeki hata teriminin otoregresif yapısının modellenmesinde ortaya çıkmaktadır.

Bu çalışmada değişkenlerin durağanlıklarını araştırmak üzere her iki test yöntemi de kullanılmıştır. Böylelikle her bir testin sonuçlarının doğrulanması da sağlanmaktadır.

İktisadi zaman serilerinin çoğu düzey değerleri itibariyle durağan değildirler. Ancak durağan olmayan iktisadi zaman serilerinin yine çoğu birinci farkları alındıktan sonra durağan hale gelmektedirler. Değişkenlerin ADF ve PP testlerine göre birim-kök test sonuçları aşağıda Tablo 4.1 ve Tablo 4.2’de verilmiştir.

Tablolarda, her bir test sürecinde de değişkenlerin düzey değerlerinin seçilen anlamlılık düzeylerinde durağan olmadıkları (birim kök içerdikleri), ancak birinci farkları alındığında durağan hale geldikleri görülmektedir.

Tablo 4.1: ADF Birim Kök Testi Sonuçları (sabit + trend)

Değişken	Test istatistiği	Kritik değer
<i>lnGSMH</i>	- 0,557	% 1; - 3,662 % 5; - 2,964 % 10; - 2,614
<i>lnTRM</i>	- 0,666	
<i>lnSNY</i>	- 1,118	
<i>lnHZM</i>	- 0,968	
<i>dlnGSMH</i>	- 6,565	% 1; - 3,668 % 5; - 2,966 % 10; - 2,616
<i>dlnTRM</i>	- 11,774	
<i>dlnSNY</i>	- 6,033	
<i>dlnHZM</i>	- 6,154	

Tablo 4.2: PP Birim-kök Testi Sonuçları (sabit + trend)

Değişken	Test istatistiği	Kritik değer								
lnGSMH	ρ 0,346	<table style="width: 100%; border: none;"> <tr> <td style="text-align: center;">ρ</td> <td style="text-align: center;">t</td> </tr> <tr> <td>% 1; - 18,084</td> <td>- 3,662</td> </tr> <tr> <td>% 5; - 12,916</td> <td>- 2,964</td> </tr> <tr> <td>% 10; - 10,460</td> <td>- 2,614</td> </tr> </table>	ρ	t	% 1; - 18,084	- 3,662	% 5; - 12,916	- 2,964	% 10; - 10,460	- 2,614
	ρ		t							
% 1; - 18,084	- 3,662									
% 5; - 12,916	- 2,964									
% 10; - 10,460	- 2,614									
t 0,554										
lnTRM	ρ 0,005									
	t 0,040									
lnSNY	ρ 0,606									
	t 1,125									
lnHZM	ρ 0,670									
	t 0,985									
dlnGSMH	ρ 42,353	<table style="width: 100%; border: none;"> <tr> <td style="text-align: center;">ρ</td> <td style="text-align: center;">t</td> </tr> <tr> <td>% 1; - 18,016</td> <td>- 3,668</td> </tr> <tr> <td>% 5; - 12,884</td> <td>- 2,966</td> </tr> <tr> <td>% 10; - 10,440</td> <td>- 2,616</td> </tr> </table>	ρ	t	% 1; - 18,016	- 3,668	% 5; - 12,884	- 2,966	% 10; - 10,440	- 2,616
	ρ		t							
% 1; - 18,016	- 3,668									
% 5; - 12,884	- 2,966									
% 10; - 10,440	- 2,616									
t 6,551										
dlnTRM	ρ 54,174									
	t 13,968									
dlnSNY	ρ 38,415									
	t 6,035									
dlnHZM	ρ 41,683									
	t 6,504									

4.2.2.2. Eşbütünleşme Testi

Birim-kök testleri sonucunda tüm değişkenlerin birinci fark değerleri itibariyle durağan oldukları anlaşıldıktan sonra değişkenlerin arasında uzun dönemde anlamlı bir ilişki (eşbütünleşme) olup olmadığı araştırılmalıdır. Engle ve Granger (1987), durağan olmayan değişkenler arasında bir eşbütünleşme ilişkisi bulunabileceğini, bu durumda değişkenlerin durağan olmayan düzey değerleri arasındaki regresyon ilişkisinin de sahte olmayacağını ortaya koymuşlardır.

Değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisini araştırmak üzere literatürde farklı testler önerilmiştir. Bunlar arasında en yaygın kullanıma sahip olan Johansen

yöntemidir. Johansen eşbütünleşme testi tüm değişkenlerin aynı dereceden bütünleşik olmalarını gerektirmektedir. Durağanlık testleri sonucunda tüm değişkenlerin birinci farkları itibariyle durağan, yani birinci dereceden bütünleşik–I(1) olduklarını belirlemiştik. Dolayısıyla eşbütünleşme araştırması için Johansen yöntemi kullanılabilir.

Johansen eşbütünleşme testi iz-istatistiği ve en büyük özdeğer istatistiği olmak üzere iki farklı kritere göre sonuç vermektedir. Her iki istatistiğe göre test sonuçları Tablo 4.3’de verilmiştir. Test sonuçlarına göre değişkenler arasında anlamlı hiç bir uzun dönem ilişkisi olmadığı ve en fazla bir uzun dönem ilişkisi bulunduğu şeklindeki sıfır hipotezlerini reddetmeye yeterli delil bulunduğu görülmektedir. Buna göre ekonomik büyüme ile sektörel üretim değerleri arasında uzun dönemde anlamlı bir ilişki bulunduğu sonucuna varılabilir.

Tablo 4.3: Johansen Eşbütünleşme Testi Sonuçları

H ₀ : E. D. Sayısı	Öz – değer	İz değeri	%5 Kritik değer	p - değeri
r = 0*	0,551	71,156	54,079	0,002
r ≤ 1*	0,371	38,305	35,193	0,039
r ≤ 2	0,334	14,351	20,262	0,207
r ≤ 3	0,105	3,224	9,165	0,668
H ₀ : E. D. Sayısı	Öz – değer	İz değeri	%5 Kritik değer	p - değeri
r = 0*	0,481	32,358	28,588	0,026
r ≤ 1	0,351	18,195	22,299	0,088
r ≤ 2	0,227	12,145	15,892	0,189
r ≤ 3	0,063	5,551	9,165	0,625

4.2.3. Modelin Tahmini ve Analiz Sonuçları

4.2.3.1. VAR ve Nedensellik Testi

Ekonomik büyüme için VAR modeli tahmin sonuçları Tablo 4.4’te verilmiştir. Sonuçlara göre, tarım sektörü büyüme üzerinde ilk yılda anlamlı ama negatif, izleyen yılda ise pozitif ancak anlamsız bir etkide bulunmaktadır. Sanayi sektörünün büyüme üzerinde ilk ve ikinci yılda anlamlı bir etkisi görünmemektedir. Hizmet sektörünün de tarım sektörüne benzer şekilde, büyüme üzerinde ilk yılda anlamlı ama negatif, izleyen yılda ise pozitif ancak anlamsız bir etkide bulunduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 4.4: VAR Modeli Tahmin Sonuçları (Bağımlı Değişken $d\ln GSMH$)

Bağımsız değişkenler		Katsayı	st. hata	Z istatistiği	p - değeri
$d\ln GSMH$	L1	4,879	1,946	2,51	0,012
	L2	- 2,617	1,783	- 1,47	0,142
$d\ln TRM$	L1	- 1,021	0,434	- 2,35	0,019
	L2	0,632	0,455	1,39	0,165
$d\ln SNY$	L1	- 0,272	0,464	- 0,59	0,559
	L2	0,333	0,403	0,82	0,409
$d\ln HZM$	L1	- 2,953	1,186	- 2,49	0,013
	L2	1,799	1,140	1,58	0,115

VAR modelinden elde edilen sonuçlar Wald tipi Granger nedensellik testi için kullanılmıştır. Wald tipi Granger nedensellik testinde sıfır hipotezi “içsel değişken (dışlanan), diğer değişkenlerin etkisi sabitken, bağımlı değişkenin Granger nedeni değildir” şeklindedir.

Tablo 4.5’te her bir değişken için nedensellik testi sonuçları görülmektedir. Hesaplanan χ^2 değerinin kritik değerden yüksek olursa (düşük p – değeri) sıfır hipotezi reddedilir. Bu da ilgili zaman serileri arasında Granger nedensellik ilişkisi bulunduğu anlamına gelmektedir.

Nedensellik testi sonuçlarına göre, % 10 anlamlılık düzeyinde, tarım ve hizmet sektörleri GSMH'nin Granger nedeni iken sanayi sektörü ile GSMH arasında bir nedensellik ilişkisi gözlenememektedir. GSMH ile sanayi ve hizmet sektörleri tarım sektörünün güçlü Granger nedeni olarak görünmektedirler. Diğer taraftan sanayi sektörü ile ekonomik büyüme ve sektörler arasında anlamlı bir nedensellik olmadığı görünmektedir. Son olarak, GSMH'nin hizmet sektörünün Granger nedeni olduğu yönünde güçlü sayılabilecek bulgu elde edilmiştir. Buna göre tarım ve hizmet sektörleri ile ekonomik büyüme arasında iki yönlü nedensellik, sanayi ve hizmetlerden tarıma doğru ise tek yönlü nedensellik bulunduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Tablo 4.5: Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Denklem	Dışlanan değ.	Test istatistiği	s.d.	p – değeri
$d\ln GSMH$	$d\ln TRM$	5,538	2	0,063
$d\ln GSMH$	$d\ln SNY$	0,696	2	0,706
$d\ln GSMH$	$d\ln HZM$	10,121	2	0,006
$d\ln GSMH$	Tümü	14,804	6	0,022
$d\ln TRM$	$d\ln GSMH$	19,589	2	0,000
$d\ln TRM$	$d\ln SNY$	12,208	2	0,002
$d\ln TRM$	$d\ln HZM$	16,733	2	0,000
$d\ln TRM$	Tümü	45,162	6	0,000
$d\ln SNY$	$d\ln GSMH$	0,621	2	0,733
$d\ln SNY$	$d\ln TRM$	0,890	2	0,641
$d\ln SNY$	$d\ln HZM$	1,047	2	0,593
$d\ln SNY$	Tümü	2,154	6	0,905
$d\ln HZM$	$d\ln GSMH$	6,229	2	0,044
$d\ln HZM$	$d\ln TRM$	3,739	2	0,154
$d\ln HZM$	$d\ln SNY$	0,470	2	0,792
$d\ln HZM$	Tümü	16,717	6	0,010

4.2.3.2. Analiz Sonuçları

1968–2006 dönemine ait verilere dayalı olarak gerçekleştirilen zaman serisi analiz sonuçları, Türkiye’de tarım ve hizmet sektörlerinin hem ekonomik büyüme üzerinde etkili olduklarını hem de ekonomik büyümeden etkilendiklerine işaret etmektedir. Sanayi sektörü ise ekonomik büyüme ile anlamlı sayılabilecek düzeyde ilişkili görünmemektedir. Bu sonuçlar tarımın geleneksel olarak hala Türkiye için önemini koruduğunu göstermektedir.

Bu etki özellikle sektörün istihdam ve dolayısıyla gelir yaratma kabiliyetinden kaynaklanıyor olabilir. Nitekim benzer şekilde istihdam ve gelir yaratma kapasitesi yüksek olan hizmet sektörünün de ekonomi üzerinde etkili olması bunu desteklemektedir. Buna karşılık sanayi sektöründe istihdam artışının pahalı ve artan makineleşme nedeniyle zor olmasının sektörün büyümeye katkısını güçleştirdiği düşünülmektedir. Bununla birlikte Türkiye’de sanayileşmeye verilen ağırlık ve önemin azalmadan devam etmesinin yararlı olacağı şüphe götürmez bir gerçektir.

SONUÇ

Hizmeti tanımlamada çekilen zorluk ve hizmeti mallardan ayırt etmenin kolay olmaması gibi sebeplerle uzun yıllar iktisat biliminde hak ettiği önemi alamayan hizmet ve hizmetler sektörü kavramları günümüzde gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ülke ekonomilerinde önemli bir rol oynamaya başlamış ve buna paralel olarak uluslararası hizmet ticaretinin önemi de giderek artmıştır. Hizmet sektörünün durmaksızın daha karmaşık bir yapıya gelmesi ve çok heterojen karakterli bir ekonomik kategoriyi oluşturması, bu sektörün giderek artan bir önem kazanmasına ve özellikle de gelişmiş ülkelerde ‘hizmet ekonomisi’ kavramının doğmasına engel olamamıştır.

Hizmetin hızlı büyümesi toplumlarda üretim ve tüketimdeki temel değişikliklerin ve de çeşitli iş kollarında uzmanlaşmanın da bir göstergesidir. Hizmet ekonomisindeki temel gelişim, hizmetin üretimde ve temel ekonomik ihtiyaçların karşılanmasında vazgeçilmez bir hale gelmesinden kaynaklanmaktadır. Bugün hizmet sektörü bir yan sektör olmaktan çıkmış, üretimin temel unsurlarından biri durumuna gelmiş ve toplumların refah düzeylerindeki gelişmeyi belirleyici bir faktör niteliğini kazanmıştır.

Günümüzde teknolojik gelişmelerin büyük ölçüde hizmet sektörü içinde ortaya çıkmaya başlaması, hizmet sektörünün emek-yoğun özelliğe sahip olması sebebiyle yoğun iş gücü baskısını hafifletebilme özelliği, hizmet aktivitelerinin üretim ve iş süreçlerinin hemen hemen her aşamasında ortaya çıkabilmesi ve katma değer yaratma sürecinde hizmet aktivitelerinin yaygınlığı gibi sebepler başta gelişmekte olan ülkeler olmak üzere tüm ülkelerde hizmet sektörünün hükümetler tarafından desteklenmesini sağlamaktadır.

Hizmet sektörü bilgi, iletişim, ulaştırma ve lojistik, eğitim ve sağlıktan finans ve turizme uzanan geniş bir ekonomik yelpazeyi kapsamaktadır. Genel olarak gelişmiş ülkelerde hizmetler sektörü de daha fazla gelişmiştir. Tarihsel olarak hizmet sektörünün gelişimi diğer sektörlerdeki gelişmenin ve genel ekonomik büyümenin dolaylı bir sonucu olarak görülmüştür. Günümüze doğru yapılan araştırmalarda ise

hizmet sektörü ekonomideki genel verimliliği arttırdığı için doğrudan doğruya bir büyüme kaynağı olarak görülmeye başlamıştır. Kısaca hizmet sektörü sadece istihdama katkı sağlamakla kalmamakta, diğer sektörlerin verimliliğini artırmakta ve artan ölçüde dış ticarete konu olarak genel ekonomik büyümeye katkı sağlamaktadır.

Öte yandan diğer sektörlerle nispetle emek-yoğun doğasından dolayı, hizmet sektörünün büyümesi sürecinde hizmet istihdamı hizmet üretiminden daha hızlı büyüyebilir ve bu büyüme ekonomiye ek bir maliyet yükleyebilir. “Maliyet hastalığı” olarak adlandırılan bu durumda, ekonomi genelinde büyüme yavaşlayabilir. Bu yaklaşıma rağmen, hizmetler sektörünün maliyet artışından daha fazla verimlilik artışı ortaya çıkarabileceği politikalar gerçekleştirilebilir. Örneğin eğitim, sağlık koruma ve kaliteli hizmetler beşeri sermaye yoluyla büyümeye katkı sağlayabilir. İyi bir sonuç alabilmek için sağlık ve eğitim kurumlarının niteliği artırılabilir ve bireylerin beceri düzeyleri geliştirilebilir. Sanayi kesiminin peşinden çektiği hizmet kesimi durgunlaşması durumunda da, durgunluğun asıl sorumlusu olan sanayi kesimine yönelik çeşitli politikalar izlenebilir.

Türkiye’de hizmetler sektörü, dünyadaki genel eğilime uygun bir şekilde diğer sektörlerle göre daha hızlı büyümüş ve bu sektörün GSMH’deki payı %60’ı aşmıştır. Özellikle ekonomik kriz dönemlerinde (2008-2009) bu sektördeki büyümenin sanayi sektörüne paralel bir şekilde durakladığı görülmektedir. Buna ilave olarak kriz dönemlerinde hizmetler sektörünün istihdamdaki payında önemli bir azalmanın olmaması ise, büyümenin yavaşlamasına rağmen ortaya çıkan bir maliyet olarak değerlendirilebilir.

Çalışmada Türkiye’de tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinin büyüme üzerindeki etkilerinin incelendiği ekonometrik analizde ekonomik büyüklüğü temsilen GSMH ve tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinin 1968 – 2006 dönemine ilişkin yıllık üretim değerleri kullanılmıştır. Bütün değişkenlerin 1987 fiyatlarıyla (milyon TL) sabit değerlere dönüştürüldüğü çalışmada zaman serisi analiz yöntemi kullanılmıştır.

Ekonometrik analizde VAR modeli tahmin sonuçlarına göre tarım sektörünün büyüme üzerinde ilk yılda anlamlı ancak negatif, izleyen yılda ise pozitif ancak

anlamsız bir etkisi olduğu ortaya çıkmıştır. Sanayi sektörünün büyüme üzerinde ilk ve ikinci yılda bir etkisi görünmemektedir. Hizmet sektörünün de büyüme üzerinde tarım sektörüne benzer etkide bulunduğu tespit edilmiştir.

Yapılan nedensellik testi sonuçlarına göre ise tarım ve hizmet sektörlerinin GSMH'nın Granger nedeni iken sanayi sektörü ile GSMH arasında bir nedensellik ilişkisi gözlemlenememiştir. GSMH ile sanayi ve hizmet sektörleri tarım sektörünün Granger nedeni olarak görünmektedir. Analiz sonuçları, Türkiye'de tarım ve hizmet sektörlerinin hem ekonomik büyüme üzerinde etkili olduklarını hem de ekonomik büyümeden etkilendiklerine işaret etmektedir. Sanayi sektörü ile ekonomik büyüme arasında ise anlamlı sayılabilecek düzeyde ilişki görünmemektedir.

Çalışmadan elde edilen sonuçlar tarım sektörünün geleneksel olarak hala Türkiye için önemini koruduğunu göstermektedir. Bunda sektörün istihdam dolayısı ile gelir yaratma kapasitesinin yüksek olmasının etkili olduğu söylenebilir. Sanayi sektöründe istihdam artışının zor ve pahalı olması sektörün büyümeye katkısının düşük kalmasına yol açmış olabilir. Ancak Türkiye'nin kalkınma sürecini tamamlaması için en temel sektörlerden biri olan sanayi sektörüne verilen önemin azaltılmadan devam etmesi gerekmektedir. Hizmet sektörü de istihdam dolayısıyla gelir yaratma kapasitesine sahip olduğundan Türkiye ekonomisindeki ağırlığını arttırmaktadır. Sürekli gelişim ve değişim içinde olan dünya ekonomisinde en dikkat çekici gelişmelerin hizmet sektöründe sergilendiğini dikkate aldığımızda bu sektöre yönelik özel bazı stratejiler geliştirme yönünde çabaların da artarak devam etmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Aguayo, Eva, Pilar Exposito ve Nelida Lamelas (2001); "Econometric Model Of Services Sector Development And Impact of Tourism In Latin American Countries", *Applied Econometrics and International Development*, Vol. 1-2, s. 1-10.
- Arıkan, Deniz (2006); *Türkiye'de Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları*, Vedat Kitapçılık, İstanbul.
- Aslan, Hanifi M.(1998); *Hizmet Ekonomisi*, ALFA Basım Yayım Dağıtım, İstanbul
- Ateş, Sanlı (1998); "Yeni İçsel Büyüme Teorileri ve Türkiye Ekonomisinin Büyüme Dinamiklerinin Analizi", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Atik, Hayriye; (2000); "Hizmet Ekonomisi Göstergeleri ve Türkiye", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt:14, Sayı.1, s.33-49.
- Aydın, Erdem (2004); "19.yy'da Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 2004, Sayı 15, s. 185-207.
- Baharom, A.H., M.S. Habibullah ve R.C. Royfaizal (2009); "Testing for Service-Led and Investment-Led Hypothesis: Evidence from 'Chindia'", *Asian Social Science*, 5 (3), s. 91 – 98.
- Banga, Rashmi (2005a); "Role of Services in the Growth Process: A Survey", *Indian Council For Research On International Economic Relations, Working Paper No. 159*, s.1-27.
- Banga, Rashmi (2005b); "Critical Issues in India's Service-led Growth", *Indian Council For Research On International Economic Relations, Working Paper No. 171*, New Delhi, India.
- Barro, R. (1990); "Government Spending in a Simple Model of Endogenous Growth", *Journal of Political Economy*, Vol:98, s.103-125.
- Başol, Koray (1983); *Türkiye Ekonomisi*, 9 Eylül Üniversitesi İ.İ.B.F. Yayınevi, İzmir
- Baumol, W. J., S.A. Blackman, ve E. Wolff (1989); *Productivity and American Leadership: The long View*, Cambridge MIT Press, s.475-495.
- Baumol, William J. (1967); "Macroeconomics of Unbalanced Growth: The Anatomy of Urban Crisis", *The American Economic Review*, Vol. 57, No 3, s.415-426.
- BDDK, (2012); *Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu 2012 Yılı Tanıtım ve Bilgi Yayını*, s.38.

- Berber, Metin (2006); *İktisadi Büyüme ve Kalkınma*, 3.Baskı, Derya Kitabevi, Trabzon.
- Blunch, N. H. ve D. Verner (1999); “Sector Growth and the Dual Economy Model: Evidence form Cote d’Ivoire, Ghana and Zimbabwe”, World Bank, Washington DC.
- Broadberry, S. ve B. Gupta (2010); “The Historical Roots of India’s Service-led Development: A Sectoral Analysis of Anglo-Indian Productivity Differences, 1870-2000”, *Explorations in Economic History*, 47, s. 264 – 278.
- Bulutoğlu, Kenan (1988); *Kamu Ekonomisine Giriş*, Filiz Kitabevi, İstanbul.
- Busari, D.T. (2007); “Service Sector as an Engine of Growth: a Case of the ECOWAS Sub-region”, *Workshop on Service-led Growth in Africa and Implications for Development*, November 7-9, 2007, Dakar – Senegal.
- Chandrasekhar, C.P. ve Jayati Ghosh (1999); “Services Sector Growth: What does it mean?”, <http://macroscan.org/the/macro/nov99/mac161199>, (Erişim Tarihi: 30.03.2013).
- Connectedvivaki (2013); *Türkiye’de İnternet Kullanımı ve Mobil Pazar İstatistikleri-BTK 2012 Raporu*, <http://www.connectedvivaki.com/turkiyede-internet-kullanimi-ve-mobil-pazar-istatistikleri-2012-q2/>, (Erişim Tarihi: 01.05.2013).
- Cowell, D.W. (1993); *The Marketing of Services*, Butterworth-Helmenann, London.
- Çakır, Mesut, Abdullah Özdemir ve Fatma Çakır (2007); “Türkiye’de Hizmet Sektöründeki Çarpan Katsayıları (Girdi-Çıktı Yöntemiyle)”, 8. *Türkiye Ekonometri ve İstatistik Kongresi*; İnönü Üniversitesi; Malatya.
- Çokgezen, Murat, Hamdi Genç ve Murat Koraltürk (2004); “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında İş Dünyasının Profili”, *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü*, no:19 (216), s.62-75.
- DCESA–Department of Commerce and Statistics Administration (1996); *Service Industries and Economic Performance*, Office of Policy Development.
- Deloitte (2010a); *T.C. Başbakanlık Finansal Hizmetler Sektörü Raporu*; http://www.invest.gov.tr/tr-TR/infocenter/publications/Documents/Finansal_Hizmetler_Sektörü.pdf, (Erişim Tarihi: 01.01.2013).
- Deloitte (2010b); *T.C. Başbakanlık Yatırım Destek ve Tanıtım Ajansı Sağlık Sektörü Raporu 2010*.
- Dickey, D. ve W. Fuller (1979); “Distribution of The Estimates for Autoregressive Time Series With a Unit Root”, *Journal of the American Statistical Assosiation*, 74, 427 – 431.

- DİE/TÜİK (2002); Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, www.tuik.gov.tr, (Erişim Tarihi: 02.02.2012)
- Dönmez, Ayşe (2009); “Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Ekonomik Büyüme ve Dış Ticaret Üzerine Olan Etkileri: Türkiye Üzerine Bir Uygulama”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- DPT (2000); “Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Hizmet Ticaretinin Serbestleştirilmesi Özel İhtisas Komisyonu Raporu”, DPT: 2543 – ÖİK: 559, Ankara, 2000.
- Dura, C. (1990); *Bilgi Toplumu*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara
- Dzhain, N. (2012); “Development of the Tertiary Sector: A Comparative Analysis Between BRIC Countries and Select Developed Economies”, Yayınlanmamış Tez, Helsinki Metropolia University.
- Echevarria, C. (1997); “Changes in Sectoral Composition Associated with Economic Growth”, *International Economic Review*, no: 38 (2), s.431 – 452.
- Eichengreen, B. ve P. Gupta (2009); “The Two Waves of Service Sector Growth”, *NBER Working Paper Series No. 14968*, Cambridge, MA.
- Eichengreen, B. ve P. Gupta (2011); “The Service Sector as India’s Road to Economic Growth”, *NBER Working Paper Series No. 16757*, Cambridge, MA.
- Ekinci, Mehmet Behzat (2007); “Uluslararası Hizmet Ticaretindeki Gelişmeler ve Türkiye’nin Potansiyel Hizmet Endüstrilerine İlişkin Analizler”, *Sosyal Siyaset Konferansları, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi*, İstanbul, Yayın No: 4699, 52. Kitap, s.265-297.
- Elfring, Tom, (1989); “New Evidence on the Expansion of Service Employment in Advanced Economies”, *Review of Income and Wealth*, Series 35, Number 4.
- Engle, R.F. ve C. Granger (1987); “Co-integration and Error Correction: Representation, Estimation and Testing”, *Econometrica*, 55, 251 – 276.
- Ercan, Nihal Yener (2000); *İçsel Büyüme Teorisi: Genel Bir Bakış*, DPT Yayınları, Ankara.
- Erdoğan, Seyhan (2002); “Hizmetlerin Uluslararasılaşması”, *Hizmetler Ticaretinde Küreselleşme: GATS Anlaşması içinde, DİSK Genel-İş Yayını*, s. 73-88, <http://www.genel-is.org.tr/GATS-ENsonuncu.doc>, (Erişim Tarihi: 01:01.2012).
- Ergün, Havanur (2010); “Hizmet Ticareti ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bir Panel Veri Analizi”; Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı

- Ersungur, Mustafa (1993); “*Hizmetler Sektörü (Erzurum İlinin Yeri, Önemi ve Gelişme İmkanları)*”, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Ertek, Tümay (2005); *Makroekonomiye Giriş*, İkinci Baskı, Beta Yayınları, İstanbul.
- Eşkinat, Rana ve Filiz Tepecik (2012); “İnşaat Sektörüne Küresel Bakış”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi, İİBF Dergisi*, No: C.XIV, s. 25-41.
- Fiess, N.M. ve D. Verner (2000); “Intersectoral Dynamics and Economic Growth in Ecuador”, *Policy Research Working Paper*, The World Bank.
- Filiz, Yasemin (2010); “*Ekonomik Büyüme ve Sağlık Harcamaları İlişkisi*”; Yüksek Lisans Tezi, Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Finansman Anabilim Dalı, Ankara.
- Fisher, Allan G.B. (1952); “A Note on Tertiary Production”; *The Economic Journal*, Vol. 62, No: 248 (Dec.,1952), s.820-834.
- Ganz, W. (2005); *Research in the services sector, (Final Report)*. Fraunhofer Institut für Arbeitswirtschaft und Organization, Stuttgart, July 14th, 2005, s.1-3.
- Ghani, E. (2011); “The Service Revolution”, *ILO Conference*, Geneva.
- Gordon, Robert J. (1996); “*Can Technology Improvements Cause Productivity Slowdowns? Comment*”, Bernanke, Ben S., Rotemberg, Julio-J., eds. *NBER Macroeconomics Annual 1996*, Cambridge and London: MIT Press, s.259-67.
- Granger, C. ve P. Newbold (1974); “Spurious regression in econometrics”, *Journal of Econometrics*, 2, 111 – 120.
- Greenfield, Harry I. (2002); “A Note on the Goods/Services Dichotomy”, *The Service Industries Journal*, Vol. 22, No. 4.
- Griliches, Zvi (1994); “Productivity, R&D, and the Data Constraint”, *American Economic Review*, March 1994, no:84 (1), s.1-23.
- Güler, İbrahim (2000); “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Esnaf Ve Zanaatkârları Ve Sorunları Üzerine Gözlemler”, *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, Güz 2000, Cilt:1, Sayı:2.
- Güven, Özcan (1981); *Bankalarda Fon Kullanımı ve Yönetimi*, İzmir.
- Hill, T. P. (1977); “On Goods and Services”, *Review of Income and Wealth*, no: 23 (4), s.315-38.
- Hoekman, Bernard ve C. Braga (1997); “Protection and Trade in Services”, *World Bank Policy Research, Working Paper* 1747.

- Hong, J. (2012); "Co-integration Analysis of Urbanization Development and Service Sector Growth in China", *2nd International Conference on Business Computing and Global Informatization*, 12 – 14 October 2012, Shanghai, China.
- Husin, F. ve S. Y. Yik (2012); "The Contribution of Ecoomic Sectors to Economic Growth: The Cases of China and India", *Research in Applied Economics*, 4 (4), 38 – 53.
- Jones, C. I. (2001); *İktisadi Büyümeğe Giriş*, (Çev: Sanlı Ateş ve İsmail Tuncer), Literatür Yayınları, İstanbul.
- Joshi, S. (2010); "From the 'Hindu Rate of Growth' to 'Uunstoppable India'; Has The Service Sector Played a Role?", *The Service Industries Journal*, 30 (8), s. 1299 – 1312.
- Kaldor, N. (1966); *Causes of the Slow Rate of Economic Growth of the United Kingdom*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Kaldor, N. (1968); "Productivity and Growth in Manufacturing Industry: A Reply", *Economica*, November.
- Kanapathy, Vijayakumari (2003); "Service Sector Development in Malaysia: Education and Health as Alternate source of growth", *AT120 Research Conference*.
- Kar, M. ve Taban, S. (2005); "İktisadi Gelişmenin Temel Dinamikleri ve Kaynakları", *İktisadi Kalkınmada Sosyal, Kültürel ve Siyasal Faktörlerin Rolü*, (Ed: Muhsin Kar ve Sami Taban), Ekin Kitabevi, Bursa.
- Karagöz, Kadir ve Şevket Tüylüoğlu (2008); "Hizmet Sektörünün Ekonomik Büyümeğe Etkisi: Türkiye İçin Ekonometrik Bir Analiz", Zonguldak Karaelmas Üniversitesi.
- Katircioğlu, S. T. (2005); "Co-integration and Causality between GDP, Agriculture, Industry and Services Growth in North-Cyprus: Evidence from Time Series Data, 1977-2002", *Review of Social, Economic and Business Studies*, No: 5 – 6, s.173 – 187.
- Katircioğlu, S. T. (2009); "Investigating Higher Education-led Growth Hypothesis in a Small Island: Time Series Evidence from Northern Cyprus", *EconAnadolu 2009: Anadolu International Conference in Economics*, June 17-19, Eskişehir.
- Kaynak, Muhteşem (2005); *Kalkınma İktisadi*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Kazgan, Gülten (1989); *İktisadi Düşünce ve Politik İktisadın Evrimi*, Beşinci Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Kefela, Dr. Ghirmai T. (2010); "The Service Sector - High Employment with Low Productivity Growth Prospect for Emerging Economies", *Accountancy Business and the Public Interest*, Vol. 9, 2010.

- Kepepek, Yakup (1990); *Türkiye Ekonomisi*, Teori Yayınları; 1990, 2.baskı.
- KGM (2012); *Otoyollar, Devlet ve İl Yolları Üzerinde Seyir ve Taşımlar Raporu*; 2012.
- Khan, A. Q. ve M. Shafi (2012); “India in League of Developed Nations Through Service Sector-led Growth: A Case of Venture Capital and Private Equity Investments”, *International Journal of Engineering and Management Sciences*, 3 (2), s.170 – 183.
- Kibritçioğlu, Aykut (1998); “İktisadi Büyümenin Belirleyicileri ve Yeni Büyüme Modellerinde Beşeri Sermayenin Yeri”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt 53, Sayı 1, ss. 207-230.
- Kutscher, Ronald E., and Jerome A. Mark (1983); “The Service-Producing Sector: Some Common Perceptions Reviewed”, *Monthly Labor Review*, New York, (April 1983).
- Kurtulmuş, N. (1996); *Küreselleşme ve İnsan Kaynakları Boyutuyla Sanayi Ötesi Dönüşüm*, İstanbul: İz Yayıncılık, Yayın No:137.
- Kuznets, S. (1973); “Modern Economic Growth: Findings and Reflections”, *The American Economic Review*, 63(3): s.247-258.
- Küçükkalay, Abdullah Mesud (2008); *İktisadi Düşünce Tarihi*, Beta Yayınları, Ankara.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı (2010); *Turizm Verileri 2010*; <http://www.kultur.gov.tr/Eklenti/2140,turizmverileripdf.pdf?0>, (Erişim Tarihi: 01.05.2013).
- Li, Shantong, Yan Wan and Fan Zhai (2003); “Impact of Service Sector Liberalization on Employment and Output: A CGE Analysis”, *Paper is prepared for the Senior Policy Seminar on China's Service Sector in the Post-WTO Era. National Development and Reform Commission and The World Bank*.
- Linden, M. ve T. Mahmood (2007); “Long-run Relationships Between Sector Shares and Economic Growth – A Panel Data Analysis of the Schengen Region”, *University of Joensuu, Department of Economics and Business Administration, Discussion Paper No. 50*, Finland.
- Mazumdar, S. (2010); “Industry and Services in Growth and Structural Change in India: Some Unexplored Features”, *MPRA Paper No. 20401*.
- MEB (2011); *Türk Eğitim Sisteminin Örgütlenmesi Raporu*, http://sgb.meb.gov.tr/eurydice/kitaplar/Turk_Egitim_sistemi_2011/Turk_Egitim_Sisteminin_Orgutlenmesi_2011.pdf, Ankara.
- Melvin, James R. (1989); “Trade in Producer Services: A Heckscher-Ohlin Approach”, *Journal of Political Economy* 97:5; (October 1989), s.1180-1196.

- Mızrak, Nihal Yıldırım (2004); “Uluslararası Hizmet Ticaretinin Serbestleştirilmesi ve GATS”, *Dünya Ekonomisinde Bütünleşme Hareketleri ve Türkiye Sorunlar ve Çözüm Önerileri içinde*, Ed. Nihal Yıldırım Mızrak, Siyasal Yayınevi, Ankara, s. 17-46.
- Mitra, A. ve J. P. Schmid (2008); “Growth and Poverty in India: Emerging Dimensions of the Tertiary Sector”, *The Service Industries Journal*, 28 (8), s.1055 – 1076.
- Muyed, Sultan (2008); “The Tertiary Sector is Going To Dominate The World Economy; Should We Worry?”, *MPRA Paper No. 14681*, posted 02. November 2009, <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/14681/>, (Erişim Tarihi: 01.01.2013).
- Nabar-Bhaduri, S. ve M. Vernengo (2012); “Service-led Growth and the Balance of Payments Constraint in India: an Unsustainable Strategy”, *University of Utah, Department of Economics, Working Paper No. 2012-06*.
- Nayyar, G. (2010); “Growth of the Services Sector in India: Notional or Real?”, *Economics Bulletin*, no: 30 (4), s.3282 – 3287.
- Nielsen, Peter B., (2005); “Development of Services Sector Statistics-at a Cross Road?”, *20th Voorburg Group Meeting on Services Statistics 26th-30th*, Helsinki, Finland, September 2005.
- Ongun, M. Tuba (1997); “Hizmet Ticareti Genel Anlaşması ve Olası Sonuçları”, *Türk-İş Yıllığı' 97, 1990'ların Bilançosu içinde*, Türk- İş Araştırma Merkezi, Ankara, s. 350- 367, 1997.
- Öcal, Tezer (1991); *Türkiye Ekonomisi Sektörel Gelişmeler, Bankacılık Sektörü*, Türkiye Ekonomi Kurumu Yayını, Ankara, s.151-152.
- Özel, Hasan Alp (2012); “Ekonomik Büyümenin Teorik Temelleri”; *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, ss. 63-72, Bahar 2012; 64-65).
- Özertan, Gökhan (2013); *Türkiye Tarım Sektörü'nde Yapısal Dönüşüm ve Teknoloji Kullanımının Rolü*, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.
- Özgüven, A. (1988); *İktisadi Büyüme, İktisadi Kalkınma, Planlama ve Japon Kalkınması*; Filiz Kitabevi, İstanbul.
- Özdem, Mehmet Ali (2011); “Türkiye’de Arazi ve Arazi Yönetimi”, *TEPGE Bakış Dergisi*, Temmuz 2011, Nüsha 3.
- Parasız, İ. (1997); *Modern Büyüme Teorileri*, Ezgi Kitabevi, Bursa.
- Parasız, İlker (2003); *Makro Ekonomi Teori ve Politika*, 8. Baskı, Bursa, Ezgi Kitabevi Yayınları.

- Park, D. ve K. Shin (2012); "The Service Sector in Asia: Is It an Engine of Growth?", *Asian Development Bank, Working Paper No. 322*.
- Pekin, T. (1995); *Ekonomiye Giriş*, Bilgehan Matbaası, İzmir.
- Phillips, P.C.B. ve P. Perron (1988); "Testing for a Unit Root in Time Series Regression", *Biometrika*, 75, 335 – 346.
- Pindyck, R. S. ve D. L. Rubinfeld (1991); *Econometric Models and Economic Forecasts*, 3.Baskı, McGraw – Hill, Singapore.
- Pugno, M. (2006); "The Service Paradox and Endogenous Economic Growth", *Structural Change and Economic Dynamics*, 17, s. 99-115.
- Qasenivalu, M.T. (2008); "*The Role and Impact of Services Sector on Economic Growth: An Econometric Investigation of Tourism and Air Services in Fiji (1968-2006)*", Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Massey Üniversitesi, Palmerston North, Yeni Zelanda.
- Qin, D. (2003); "Is China's Growing Service Sector Leading to Cost Disease?", *Structural Change and Economic Dynamics*, No:17
- Rahman, M., S. Rahman ve H. Wu (2011); "Time Series Analysis of Casual Relationship among GDP, Agricultural, Industrial and Service Sector Growth in Bangladesh", *China – USA Business Review*, 10 (1), s.9 – 15.
- Rakshit, M. (2007); "Services-led Growth: The Indian Experience", *Money and Finance*, February 2007.
- Riddle, Dorothy I. (1986); *Service-led Growth: The Role of the Service Sector in World Development*, Praeger Publishers, Westport, Connecticut.
- Rowthorn, Robert ve K. Coutts (2004); "De-Industrialisation and the Balance of Payments in Advanced Economies", *UNCTAD Discussion Papers*, No: 170, s. 1-26.
- Rowthorn, Robert ve R. Ramaswamy (1997); "Deindustrialization: Causes and Implications", *IMF Working Paper*, No. 97/42.
- Sapir, Andre and Winter C. (1994); 'Services Trade' in Greenway P and Winters L. A. (ed.) *Surveys in International Trade*, Blackwell, Oxford, UK.
- Schettkat, Ronald; Yocarini, Lara (2003); The Shift to Services: A Review of the Literature; *IZA Discussion Paper Series*, No. 964, December 2003.
- Seyidoğlu, Halil (2006); *İktisat Biliminin Temelleri*, İstanbul, Güzem Can Yayınları No:21.

- Shelp, R. K. (1981); *Beyond Industrialization: Ascendancy of the Global Service Economy*, Praeger Publishers; New York .
- Shugan, S.M. (1993); *Marketing and Managing Services: A Context Specific Approach*, Richard D. Irwin, Inc., Homewood, Illinois.
- Smgconnected (2013); <http://smgconnected.com/turkiyede-internet-kullanimi-ve-mobil-pazar-istatistikleri-2012-q2>, (Erişim Tarihi: 01.02.2013).
- Stephenson, Sherry M. (1999); “Approaches to Services Liberalization by Developing Countries”, *OAS Trade Unit Studies, Publication of the Organization of American States Trade Unit*, s..33.
- Sümer, Beyza (2008a); “Hizmetler Ticaretinde Fırsatlar ve Tehditler: AB ve Türkiye”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 10, Sayı:3.
- Sümer, Beyza (2008b); “Inflows and Outflows of Services in the EU and Turkey”, *Dokuz Eylül Üniversitesi, International Conference on Emerging Economic Issues in a Globalizing World*, İzmir.
- Stern, Robert M. (2002); “Quantifying Barriers to Trade in Services” in Hoekman, Bernard, Aaditya Mattoo, and Philip English, 2002 eds. *Development, Trade and the WTO: a Handbook*, The World Bank, Washington DC.
- Şenses Fikret, Erol Taymaz (2003); “Unutulan Bir Toplumsal Amaç: Sanayileşme; Ne Oluyor? Ne olmalı?”, *Ekonomi Araştırma Merkezi*, ODTÜ.
- Tandrayen-Ragoobur, V. (2010); “The Service Sector and Economic Growth in Mauritius: A Bound Testing Approach to Cointegration”, *International Research Symposium in Service Management*, August 24-27, 2010, Mauritius.
- TCDD (2005); *T.C. Devlet Demiryolları İstatistik Yıllığı*; (2004-2007).
- TCDD (2011); *İstatistik Yıllığı*, 2011.
- TCDD (2012); *T.C. Devlet Demiryolları İstatistik Yıllığı*; (2007-2011).
- TCMB (2012); TCMB Ödemeler Dengesi Verileri; <http://www.tcmb.gov.tr/odemedenge/odmain.html>, (Erişim Tarihi: 30.12.2012).
- Telekomünikasyon Kurulu (2008); *Türk Telekomünikasyon Sektöründeki Gelişmeler ve Eğilimler 2007 Yılı Raporu*; Şubat 2008; Ankara.
- Tezel, Yahya Sezai (1989); *İktisadi Büyüme*, Ankara.
- Thirwall, A.P. (2003); *Growth and Development*, Palgrave Macmillan, 7th Edition.
- Tiffin, R. Ve X. Irz (2006); “Is Agriculture the Engine of Growth”, *Agricultural Economics*, No: 35, s.79 – 89.

- TMMOB (2012); *Makine Mühendisleri Odası Oda Raporu; Ulaşımında Demiryolu Gerçeği*; 2012.
- TOBB (2012); *Türkiye Ulaştırma ve Lojistik Meclisi Sektör Raporu 2011*; Haziran 2012.
- Toskay, Tunca (1983); *Turizm, Turizm Olayına Genel Yaklaşım*, Der Yayınları, İstanbul.
- TTB (2006), *Türkiye Sağlık İstatistikleri 2006*:67.
- Turan, Türkan (2008); *İktisadi Büyüme Teorisine Giriş*, İstanbul, Yalın Yayıncılık.
- TURSAB (2012); *Turizm İstatistikleri 2012*.
- TURSAB (2012); http://www.tursab.org.tr/tr/istatistikler/turist-sayisi-ve-turizm-geliri/1963-sayi-gelir-ve-degisim_68.html, (Erişim Tarihi: 01.04.2013).
- TÜİK (2011); *İstatistik Göstergeler 1923 – 2010*, Yayın No. 3641, Ankara.
- TÜİK (2012a); *İstatistik Göstergeler 1923 – 2011*, Yayın No. 3890, Ankara.
- TÜİK (2012b); http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?alt_id=55 (Erişim Tarihi: 30. 12. 2012).
- Tüylüoğlu, Şevket ve Hamza Çeştepe (2008); “Kalkınma Teorilerinin Temelleri ve Gelişimi”, *Kalkınma Ekonomisi: Seçme Konular*, (Ed. S. Taban ve M. Kar), 2. Baskı, Ekin Kitabevi, Bursa, ss. 35-87.
- UBAK (2012); www.ubak.gov.tr/BLSM_WIYS/SGB/tr/Belgelik/20110516_100250_5643_1_43884.pdf; İstatistiklerle Ulaştırma ve Haberleşme Sektörü), (Erişim Tarihi: 01.04.2013).
- Uludağ, İlhan (1991); Türkiye Ekonomisi Sektörel Gelişmeler (1991), *SPK Aylık Bülteni*, Ankara, Ekim 1991, 10-15.
- UN (2013); “International Standard Industrial Classification of All Economic Activities, Revision 4”, (ISIC Rev. 4), <http://unstats.un.org/unsd/cr/registry/regcst.asp?Cl=27>, (Erişim Tarihi: 01.05.2013).
- Unay, Cafer (1999); *Makro Ekonomi*, 7. Baskı, Vipaş A.Ş., Bursa.
- Urbanski, Tomasz (2007); “Industry, Trade and Services; Statistics in Focus”; *Eurostat*, 19/2007.
- Ülgen, Sinan (2007); *Ulaştırma Sektör Raporu*; <http://www.edam.org.tr/document/ulatrma%20sekr%20raporu%20129-189.pdf>, (Erişim Tarihi:01.05.2013).
- Ülgener, Sabri F. (1991); *Milli Gelir İstihdam ve İktisadi Büyüme*, Der Yayınevi, İstanbul.
- Ünsal, Erdal (2007); *Makro İktisat*, Ankara, İmaj Yayıncılık.

- Van der Ploeg, F. (2007); “Sustainable Social Spending and Stagnant Services: Baumol’s Cost Disease Revisited”, *EUI Working Papers*, ECO 2007/34.
- Verena, T.R., R. Vishal ve P. Ken (2009); *Services Sector Development: A Key to Property Alleviation in Mauritius*, Services Sector Development and Impact on Poverty Thematic Working Group.
- Wang, S. ve D. Li (2010); “An Empirical Analysis on the Relationship between Service Industry and Economic Growth”, *International Conference on Industry Engineering and Management, Conference Proceedings*, March 26-28, Changzhou-China.
- Wikipedia (2013a); http://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0stanbul'daki_oteller, (Erişim Tarihi:01.05.2013).
- Wikipedia (2013b); <http://tr.wikipedia.org/wiki/Lonca>, (Erişim Tarihi:01.05.2013).
- World Bank (2013); *World Development Indicators*, On-line veri tabanı, <http://www.worldbank.org>, (Erişim Tarihi: 01.05.2013).
- WTO (2002); *Statistics Yearbook*.
- Wu, Y. (2007); “Service Sector Growth in China and India: A Comparison”, *China: An International Journal*, 5 (1), 137 – 154.
- Yang, R. ve Q. Huang (2009); “A Search on the Causality Relationship Between Services Industry and Economic Growth in China”, *IITA International Conference on Services Science, Management and Engineering, 11-12 July, 2009, Zhangjiajie, China*.
- Yazıcı, Nesimi (1990); “Tanzimat’ta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı”, *OTAM*, III, Ankara, s.333-337.
- Yıldız, Zafer (2011); “Turizm Sektörünün Gelişimi ve İstihdam Üzerindeki Etkisi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, Y.2011, C.3, S.5. s.54-71.
- Zaim, Sebahattin (1990); *Çalışma Ekonomisi*, 8. Baskı, Filiz Kitapevi, İstanbul.